

ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ

Political Life

2 – 2023

Редакційна політика

«Політичне життя» – загальнополітичний, навчальний, науковий, науково-популярний журнал, присвячений дослідженням у сфері соціально-політичного та соціогуманітарного наукового знання. Тематика поданих статей має відповідати актуальним проблемам соціально-політичної реальності та сучасного політичного дискурсу. Практичне значення авторських статей має бути спрямоване на дослідження та рекомендації, які розкривають – світові, загальнонаціональні та регіональні політичні процеси; актуальні проблеми міжнародних відносин, суспільних комунікацій та регіональних студій; шляхи вдосконалення державного управління та місцевого самоврядування.

Публікація статей в межах зареєстрованого обсягу журналу є безкоштовною.

Журнал «Політичне життя» включено до категорії «Б» переліку фахових видань з політичних наук згідно наказу МОН України № 886 від 02.07.2020 р.

Журнал індексується у міжнародній наукометричній базі даних Index Copernicus:
<https://journals.indexcopernicus.com/search/details?id=46655>.

*Журнал «Політичне життя» № 2, 2023 р. публікується за рішенням Вченої Ради
Донецького національного університету імені Василя Стуса.
Протокол № 10 від 30.06.2023 р.*

Редакційна колегія:

Нагорняк Т. Л., д. політ. н., професор,
Донецький національний університет імені Василя Стуса (*головний редактор*)

Польовий М. А., д. політ. н., професор,
Донецький національний університет імені Василя Стуса (*заступник головного редактора*)

Осмоловська А. О., д. філос. з політ. н.,
Донецький національний університет імені Василя Стуса (*відповідальний секретар*)

Брусиловська О. І., д. політ. н., професор, Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова

Іваницька О. П., д. і. н., професор, Донецький національний університет імені Василя Стуса

Лендєл М. О., д. політ. н., професор, Ужгородський національний університет

Мацшишина І. В., к. політ. н., доцент Донецький національний університет імені Василя Стуса

Мелеганіч Г. І., к. політ. н., доцент, Ужгородський національний університет

Осін В. В., к. політ. н., доцент, Національний технічний університет «Дніпровська політехніка»

Примуш М. В., д. політ. н., професор, Донецький національний університет імені Василя Стуса

Синовець П. А., к. політ. н., доцент, Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова

Чальцева О. М., д. політ. н., доцент, Донецький національний університет імені Василя Стуса

Andrei Taranu, Prof., dr., v-ce dean of the Faculty of Political Science, National School of Political
Science and Administration in Bucharest (Romania)

Arkadiusz Modrzejewski, Prof. UG, dr hab., Department of Political Science, University of Gdansk
(Poland), Донецький національний університет імені Василя Стуса

Daniela La Foresta, Prof., dr., Department of Political Science, Naples Federico II University (Italy)

Lucia Mokra, doc. JUDr., PhD., PhD., dean of Faculty of Social and Economic Sciences, Comenius
University in Bratislava (Slovakia)

Rafał Raczyński, dr., assistant professor at the Department of History and Political Science, Pomeranian
University in Slupsk (Poland)

Tatiana Papiashvili, dr hab., International Black Sea University in Tbilisi (Georgia)

DOI 10.31558/2519-2949.2023.2

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КВ 22504-12404ПР від 27.01.2017

З М І С Т

ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ ТА ПРОЦЕСИ

<i>Коч С.В.</i> НАЦІОНАЛЬНІ РУХИ ПОСТМОДЕРНОЇ ДОБИ	5
<i>Окуньовська Ю. В.</i> СТАНОВЛЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ	13
<i>Петренко В. В., Новак Є. Я.</i> «КОЛЬРОВІ РЕВОЛЮЦІЇ»: СУТНІСТЬ, ОСНОВНІ ЧИННИКИ ТА ХАРАКТЕРНІ РИСИ	18
<i>Узун Ю.В.</i> ПОЛІТИЧНИЙ ПРОСТІР: МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ КОНЦЕПТУ	24
<i>Хилько М. І., Салтовський О. І.</i> ГУМАНІТАРНІ АСПЕКТИ ЕКОЛОГІЧНОЇ КРИЗИ В УКРАЇНІ	34
<i>Ягунов Д. В., Мельничук Т. В., Мелюхов В. А.</i> В'ЯЗНИЧНА БАНДА ЯК «БРЕНД» (ОГЛЯД НЕФОРМАЛЬНИХ В'ЯЗНИЧНИХ ІЄРАРХІЙ У СУЧАСНИХ ПЕНІТЕНЦІАРНИХ СИСТЕМАХ)	47

ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА ТА ІДЕОЛОГІЯ

<i>Goncharuk-Cholach N., Tomakhiv V., Chuhur R.</i> COMMUNICATION PROCESS AS POLITICAL INTERACTION BETWEEN MASS MEDIA AND POLITICAL PROPAGANDA	66
<i>Павлюх М. В.</i> БОРОТЬБА ЗА ПОЛІТИЧНІ ПРАВА ПОЛЬСЬКИХ АКТИВІСТОК НА ШПАЛЬТАХ ПОЛЬСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ЖІНОЧОЇ ПРЕСИ (КІН. ХІХ – І ПОЛОВИНА ХХ СТОЛІТТЯ)	71
<i>Радіо М. В.</i> ДЕРЖАВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПЕРЕДВИБОРНОЇ КАМПАНІЇ У СОЦІАЛЬНИХ МЕДІА (СУЧАСНА ПРАКТИКА ІНОЗЕМНИХ КРАЇН)	76
<i>Dzhus O. A.</i> KEY INDICATORS OF INFORMATION WARFARE RUSSIA AGAINST UKRAINE	83
<i>Saschuk H. M.</i> SECURITY IMPERATIVES OF THE UKRAINIAN INFORMATIONAL SPACE IN CONDITIONS OF THE HYBRID WARFARE	89
<i>Семенченко Ф. Г.</i> ВІРА І НЕДОВІРА ЯК ЦІННІСНО-МОТИВУЮЧІ УСТАНОВКИ ПОВЕДІНКИ ЛЮДЕЙ	95
<i>Ягунов Д. В.</i> НЕНАЛЕЖНЕ ПОВОДЖЕННЯ У СВІТЛІ СПРАВИ «BOUYID V. BELGIUM»: ВІД МІНІМАЛЬНОГО РІВНЯ ЖОРСТОКОСТІ ДО КРИТЕРІЮ НЕОБХІДНОСТІ (ЩОДО «ВИХОВНИХ» ЛЯПАСІВ)	101

**ПОЛІТИЧНІ ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНИХ СИСТЕМ
ТА ГЛОБАЛЬНОГО РОЗВИТКУ**

<i>Голянич Б. В., Божок Р. Ю.</i> ОСНОВНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ КИТАЮ	119
<i>Гунін В. Є., Смолянук В. Ф.</i> БЕЗПЕКА СУБ'ЄКТІВ КОНКУРЕНТНОЇ РОЗВІДКИ ПІД ВПЛИВОМ СУЧАСНИХ БІОМЕТРИЧНИХ СИСТЕМ ІДЕНТИФІКАЦІЇ	124
<i>Поведа О. П.</i> РОЛЬ УРСУЛИ ФОН ДЕР ЛЯЄН В СУЧАСНІЙ ЄВРОПЕЙСЬКІЙ І СВІТОВІЙ ПОЛІТИЦІ.....	131
ВИМОГИ ДО АВТОРСЬКИХ ОРИГІНАЛІВ СТАТЕЙ	137

ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ ТА ПРОЦЕСИ

DOI 10.31558/2519-2949.2023.2.1

УДК 327.83

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2825-3563>

Коч С. В., Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

**НАЦІОНАЛЬНІ РУХИ ПОСТМОДЕРНОЇ ДОБИ
(проект позатериторіального самовизначення народу рома)**

Трансформація світової політичної системи в умовах постмодерну, яка передусім проявляється в процесі поліморфізації акторів соціально-політичної взаємодії, обумовлює необхідність створення нового фільтру для опису практик політичної участі, представництва та самовизначення. Зміни також відбуваються в змістовному наповненні та концептуальному осмисленні ключових понять політичного буття: «нації» та «держави».

В статті зазначається що сучасний політичний процес не абсолютизує зв'язок між державою та нацією, та їх територіальність. Обидва феномена отримали концептуальну свободу та продемонстрували автономний розвиток в вигляді: недержавних націй; держав, які переосмислюють свою програму національного розвитку; націй, які «виросли» за межі територій своїх держав; держав які не контролюють свої території; дислокальних націй діаспорального (мережевого) типу та інше.

Умовою перегляду концептуального наповнення поняття «нації» та формування нового формату міжнародної системи є визнання активної ролі дисперсних етнокультурних систем та локальних соціальних структур меншин. На регіональному, національному та глобальному рівнях з'явилося багато паралельних місць управління та форм представництва які надають можливість таким групам розбудовувати соціально-політичні системи представницького типу, що є альтернативними до функцій територіальної держави.

Серед дисперсних, заснованих на етнічній ідентичності груп, які прагнуть політичного визнання та представництва, але при цьому не вимагають територіального самовизначення – є рома. Незвичний характер претензій рома на статус нетериторіальної нації став можливим в умовах трансформації територіально-політичного простору ЄС, де процес просторового розвитку відбувається в напрямку обмеження політичного значення національних модерних систем та розширення повноважень локальних просторів та груп.

В статті показаний процес громадської емансипації рома в умовах триваючої інтеграції країн Європи, що дозволило використовувати переваги простору ЄС для формування адміністративного, політичного, соціального та фінансового управління рома. Цей процес демонструє перетворення транскордонної національної меншини на національну систему мережевого типу, яка має належне представництво в ООН та ЄС

Ключові слова: політичний простір, просторовий розвиток ЄС, локальні групи, ромська етнічна меншина, ромський націоналізм, транскордонна нація, Міжнародний комітет рома, етнічний лобізм

Сучасний політичний простір, як простір системної взаємодії між політичними акторами постійно трансформується за рахунок зміни ключових суб'єктів, їх функціональних характеристик, ієрархій та форматів комунікації, які забезпечують узгодження системних та статусних ролей. Алгоритм функціонування системи політичних відносин, який був закладений Вестфальським міжнародним порядком, забезпечив суверенній національній державі статус ключового фундаментального гравця. Змістовне злиття, автономних за природою, понять «нація» та «держава» було представлено умовою внутрішньої консолідації державної нації, забезпечення політичної лояльності до влади.

В сучасному суспільстві ідея національної держави переживає радикальні зміни: 1) політичні компроміси, інтеграційні проекти та транскордонні системи призводять до зростання символічної ролі державних кордонів порівняно із захисною та бар'єрною функцією; 2) постійний рух політичних кордонів в прикордонних просторах створює сталі умови щодо формування «діаспор катаклізми» – уламків народів які опинившись в межах «інших» національних систем, створюють простори з гібридними ідентичностями та подвійною політичною лояльністю; 3) запроваджений в межах міжнародного права концепт «права нації на самовизначення», закріпив ідею функціонування нації поза державою, демонструючи наявність принципової межі між цими поняттями; 4) глобальне зростання мобільності людей змінило і ключовий наратив щодо природи громадянства, як ключового зв'язку між народом та державою, натомість актуалізується концепт «ефективного громадянства», який дозволяє закріпити його функціональне, конструктивістське пояснення в умовах соціально-політичних систем, які мають спільну систему взаємодіючих просторів; 5) феномен діаспор різної природи (від класичних багатопоколінних до новітніх – міграційних) демонструє здатність соціально-культурної системи мережевого типу не тільки акумулювати символічний ресурс, виступати лобістом «своїх» держав та етнічних груп в політичних та економічних питаннях, але виступає в якості простору функціонування національної системи, яка «виростає» за межі держави.

Важливою умовою перегляду концептуального наповнення поняття «нації» та формування нового формату міжнародної системи є визнання активної ролі дисперсних етнокультурних систем, локальних соціальних структур, традиційних історичних та новітніх діаспор, муніципалітетів та меншин. Активізація їх ролі в забезпеченні функціонального розвитку політичних систем, в політичних практиках на рівні держав та міжнародних систем обумовлює важливість дослідження таких рівнів політичного процесу, які виходять за межі центр-периферійних відносин. Отже, сучасна логіка реорганізації політичного простору демонструє не тільки зміну складу та форми системи за рахунок політичної активності локальних акторів, що утворюють альтернативний простір мережевих відносин але і саму природу політичного простору, який набув інструментальних характеристик та постав в форматі ситуативно-конструйованої системи мультимодального типу.

Організація національно-політичного простору має тривалу історію дослідження, але все ще залишається актуальною за умов зростаючої конкуренції нації та держави в умовах постмодерну. Тому актуальним напрямком політологічної аналізу залишаються питання взаємозв'язку нації із діючими системами політичної організації, а саме сучасні форми розвитку національних доктрин та стратегій політичного представництва народів, які не пов'язані із державою та її інститутами.

За твердженням А. Паасі, політичні кордони держав перетворилися в оспорюванні, багатошарові набори соціальних практик, інститутів, символів і політичних об'єктів, їх політичний, правовий, соціальний, моральний і психологічний слід коливається в часі і в просторі, віддзеркалюючи ідеологію і владу [17]. Це проявляється в історико-політичних дискусіях стосовно історичного права на простори між національними державами, які були частинами імперій та між актуальними мережевими гравцями транснаціональної природи які, наприклад, мають свої органи управління та представництво в Брюсселі як народ Рома.

Сучасний політичний простір демонструє активну взаємодію між класичними модерними територіально-політичними системами, транскордонними мережевими гравцями та локальними групами з гібридними формами ідентичності. В роботах Метью Хорсмана та Ендрю Маршала аналізується природа суверенітету та його інтерпретації в умовах транснаціональних інтегрованих систем [9], в монографіях Хендрика Спруйта [23] і Філіппа Шміттєра представлені нові політичні актори як конкуренти суверенної держави на політичній арені [21]. Новаторськими виглядають наукові роздуми з приводу можливості створення держави без території, за рахунок розвитку транснаціональної інституціональної системи управління, права та фінансів представлено в роботах Філіпа Шміттєра [22] та Шона Назералі [15]. Шон Назералі ставить питання про необхідність розділення двох понять «нації без держави» та «держави без території». На його думку ідея «нації без держави» добре вписується в довгострокові пропозиції відносно нового засобу організації міжнародної системи, в той час як концепція «держави без території» можливо може бути корисною для короткострокової перехідної фази на цьому шляху.

Метою даної статті є висвітлення процесу формування нового фільтру для опису світової політичної системи та практики формування сучасного формату буття нації в умовах переходу від Модерну до Постмодерну. В якості об'єкту аналізу виступає народ рома, який маючи розгалужену

систему соціально-культурних споріднених груп в межах великої кількості держав, демонструє бажання отримати статус суб'єкту політичної світової системи.

Питання постає в тому, як претензії рома на визнання можуть бути розташовані в рамках існуючої системи політичних відносин. Інтенсивні дискусії щодо місця 12 млн. народу рома в системі соціально-культурного та політичного простору точаться переважно навколо питань дискримінації, культурної дистанції, інтеграції та представництва. З часту останнього розширення ЄС пошук відповідей відбувається за участю більшості урядів держав Європи та міжнародних організацій.

До середини ХХ століття спроби створити представницькі інститути рома або політичні рухи етнонаціонального спрямування були відомі тільки в країнах Східної Європи де мешкала більша частина ромських громад. Нестача формальних соціально-політичного капіталу групи стала на заваді їх участі в існуючих бюрократичних структурах. Ситуація змінилась після поступового розширення ЄС на схід. Процес мультиплікації політичного простору Європи в умовах формування значної варіативності локальних соціально-політичних акторів вплинув на процес переосмислення статусу та положення окремих локальних груп, які отримали можливість формувати наднаціональні мережеві соціальні системи. Так, великі транснаціональні соціокультурні діаспоральні системи у своєму розпорядженні акумулювали значні ресурси (соціальні, фінансові, політичні), що дозволило вести мову про утворення дисперсних етнополітичних систем, як альтернативної форми національної держави. Цю думку, ще в 1991 році озвучив американський політолог Дональд Горовіц [8].

На початку 60-70 х років ХХ ст. в Західній Європі формується ромська еліта, яка розпочала публічно репрезентувати проблеми рома, створюючи інформаційну та соціальну основу для лобювання інтересів групи в політичному просторі ЄС [10]. Неодноразово підкреслювалось, що цей процес мав два напрямки примордіальний (накопичення соціально-політичного капіталу ромськими групами та пошук механізмів представництва власних інтересів) та конструктивістський (використанні «професійними рома» етнокультурного ресурсу групи для створення лобістських структур та інститутів представництва). В обох випадках так звана «*Gypsy industry*» стала невідемним елементом соціально-політичного діалогу в процесах розбудови простору Європейського Союзу

Як і більшість дисперсних етнокультурних груп, вони акцентують увагу на відмінностях, які надають право організувати життя за власними законами, а не за законом «країни перебування». І хоча створювати держави вони не збираються, але організація автономних громад зі своїм судочинством, релігійним правом стає актуальним завданням. Цьому процесу сприяють структури наднаціонального рівня, які набувають якостей посередників в суспільно-політичній комунікації між державою та діаспорами.

З 1959 по 1965 роки у Франції діяла Світова циганська спільнота (СМГ), діяльність якої поступово розширювалась на країни Європи. В 1965 році на її базі утворюється Міжнародний циганський комітет (ІГК) який орієнтується на централізацію дисперсних осередків та створення соціально-політичної мережі на основі ромських громад. Відбуваються усвідомлення потреби створення постійно-діючих соціальних інститутів, здатних закріпити та реалізувати соціально-політичний капітал групи. Після 1971 року Комітет отримав нову назву Міжнародний комітет ромів (ІРК) з якою і став членом Ради Європи.

Суттєвий вплив на процес накопичення соціально-політичних ресурсів здійснюють Світові Конгреси ромів, які розпочались в 1971 році. Вже на першому Конгресі, де прийняли участь представники ромських громад з 14 країн, [11, с. 107-108] була презентована *ідея нації дислокального характеру* – «наша держава всюди, де є рома, тому що Романестан в наших серцях» [12, с.257]. Для використання в політичному середовищі була прийнята загальна назва – «роми», яка замінила існуючі десятки локальних назв споріднених субетнічних груп циганського походження, та забезпечила умову визнання групи в якості народу, який може мати претензії на самовизначення. З'явилась національна символіка (гімн та флаг). Було прийнято рішення про необхідність створення мережі політичних організацій рома в Європі та за її межами, які би мали можливість лобювати інтереси групи [11]. Все це стало початком реалізації ідеї транскордонної етнічної нації Ромів. Позиціонуючи себе з цього часу, як соціальну цілісність, що має спільну культурну основу та інтерес, ромська національна еліта розпочала формування міжнародної адміністрації, яка би мала можливість вирішувати соціальні та економічні завдання. Особливістю даної етнокультурної групи стало те, що формування національної ідентичності не пов'язувалось із територіальними амбіціями.

В 1978 році Міжнародний комітет ромів (IRC) отримав назву «Міжнародний Ромський Союз» (IRU) на другому Всесвітньому Конгресі ромів, який був організований при підтримці євангелічної церкви в Женеві. Ключовим питанням стало офіційне визнання Індії «материнською країною» рома, що закріплювало витоки спільного націогенезу. За результатами Конгресу був наданий старт роботи в напрямку прийняття IRU в світові організації. Міжнародний Ромський Союз отримав консультативний статус в Економічній і Соціальній Раді ООН, а в 1979 році – статус неурядової організації в ООН, що інтерпретувалось як крок до визнання ромської нації [13]. В 1980 році був заснований Національний конгрес рома (НКК), який поряд з IRU став найвпливовішою міжнародною організацією рома, яка зосередила діяльність на визнанні рома в якості європейської нації та національної меншини.

На початку 80-х років на фоні визнання геноциду рома в роки Другої світової війни постало питання про визнання їх «національною меншиною» в країнах їх перебування [1]. Це питання стало предметом обговорення на третьому Конгресі в 1981 році в Німеччині. І в подальшому приєднання до Рамкової конвенції про національні меншини дозволило рома отримати статус «національної меншини» в Великобританії, Німеччині, Австрії Скандинавських країнах, Фінляндії а також в більшості Східноєвропейських країнах.

В 1990 році четвертий Конгрес, який проходив в Польщі, прийняв базову концепцію, щодо того, що рома є громадянами країн, в яких вони мешкають, хоча вже в цей час активно дискутувалось питання про запровадження етнічного паспорту рома, за аналогією з етнічними картам для споріднених народів, які приймали країни Східної Європи. Взагалі процес пошук місця для ромів в системі європейської інтеграції актуалізував поняття рома як *транскордонної національної меншини* [7]. Це поняття було використано на зустрічі в Остії під Римом в 1991 році [14]. Транскордонні соціально-політичні системи представляють собою конфігурації різних соціально-політичних порядків, які складаються із: діючих публічних інститутів; трансформованих інституціональних гібридів, утворених на місці ослаблених інститутів держав; мережевих асоціацій, які відбивають наявність нових центрів прийняття рішень; мережевих систем, які демонструють наявність соціального простору локального порядку. Прагнення ромів самовизначитися як *нація без території* виглядало для функціонуючих держав менш загрозливо в порівнянні із національними стратегіями таких бездержавних націй як баски, курди, татари та інші народи, які формували свій націоналізм в територіальній площині модерного періоду.

В 90-х роках дискусія продовжилась після представлення дискусійної роботу італійця Паоло Пьетросанти, члена трансрадикальної партії, який пропонував концептуально закріпити для подальшого політичного розвитку рома ідею «*нації без держави*» [18]. В подальшому автор був кооптований в керівництво Міжнародного Ромського Союзу.

Цей період пов'язаний з визнанням Міжнародного Ромського Союзу з боку міжнародних організацій. В 1993 році ООН надала Союзу статус міжнародної організації, що дозволило йому стати дорадчим комітетом при Економічній та соціальній раді ООН, а в 1997 році Союз отримав консультативний статус в ООН в категорії НПО, що відкривало для ромів нові можливості в процесах впровадження та лобювання їх інтересів. Але поворотними в процесі формування ромської національної ідеології стає п'ятий Конгрес в 2000 році в Празі, коли була прийнята «*Декларація нетериторіальної нації ромов*», яка вже була представлена як політичний проект [1].

Рома вперше визнавали себе не як національну меншину в межах окремих країн, а як *європейську націю* [24]. Нове керівництво організації акцентувало увагу на отриманні рівного державам місця в ООН, ЮНЕСКО та в європейських інституціях: РЄ та ЄС [1]. Штаб-квартира Міжнародного Ромського Союзу була переміщена з Парижу в Брюссель. Змінилась структура та функції Союзу, який став публічною інституцією що представляє ромську націю. Були сформовані *інституційні атрибути держави*: Парламентський союз (37 депутатів з 37 країн) який координує внутрішню та міжнародну політики; Комісаріат (виконавча влада) надає офіційні рекомендації різним органам Союзу або країнам; Верховний суд спостерігає за органами Союзу. Нові інституційні структури моделювали державні органи, які декларували виконання адміністративних управлінських, судових та політичних представницьких функцій. Але не маючи суверенної території прагнули розділити свій суверенітет з спектром інших рівнів та інститутів – національних, регіональних та міжнародних.

Цілков, підготовка п'ятого Конгресу продемонструвала зацікавленість світових політичних еліт в прискоренні процесу конструювання ромської нації. Найзначнішим донорами став фонд Сороса «Відкрите суспільство» та Світовий банк.

На початку нового тисячоліття діяльність Союзу була зосереджена на створенні нових міжнародних ромських організацій. Після шостого Конгресу, який відбувся в Ланчано в 2004 році розпочався інтенсивний процес створення комунікаційних площадок в Європі з метою надання голосу окремим громадам ромів для захисту в ЄС, Раді Європи, Організації по безпеці та співробітництву в Європі. Так при Парламентській асамблеї створили Загальноєвропейську ромську дорадчу установу, а в 2004 році під патронатом Ради Європи зареєстрували Європейський форум ромів та мандрівників (ERTF) в статусі дорадчого органу при Раді Європи через спеціального представника з питань рома [4]. Європейський форум ромів та мандрівників будучи загальноєвропейською асоціацією, об'єднав більше ніж 1500 національних організацій рома та пов'язав їх із Європейською комісією, Радою Європи, ОБСЄ та іншими міжнародними органами та організаціями. Почав також діяти Контактний пункт з питань ромів і сінти в рамках Бюро демократичних інститутів та прав людини Організації з безпеки та співробітництва у Європі. Його завданням стало викорінення дискримінації і забезпечення рівності можливостей для рома. З'явилися правозахисні структури: Європейський центр прав ромів, Європейський ромський інформаційний офіс [16].

В 2008 році створюється Європейська мережа ромських низових організацій (ERGO) в склад якої увійшли Форум європейської ромської молоді, Міжнародна молодіжна мережа рома, Міжнародна мережа ромських жінок та інші.

Громадянська та політична активність рома розглядалась в ЄС як умова для забезпечення «власних» інститутів, тому Рамкова програма ЄС по національним стратегіям інтеграції рома (NRIS) 2010 року, була спрямована на два рівні інтеграції: на національний та на наднаціональний [3]. В 2011 році прийняті ЄС «Рамки національних стратегій інтеграції ромів на період до 2020 року» запропонували національним державам принципи та завдання, які потрібно реалізувати, щоб досягти суттєвих результатів у покращенні становища ромів. Для координації цієї діяльності було створена не тільки загальна платформа – Європейська платформа інтеграції ромів, але і була в 2013 році акредитована спеціальна організація при Європейському парламенті – Всесвітня федерація рома. яка також отримала спеціальний консультативний статус при ЕКОСОС ООН, акредитацію при ЮНЕСКО та ЮНІСЕФ. З таким статусом вона отримала можливість встановлювати зв'язки, створювати мережі і лобіювати держав членів ООН та їх урядів [25]. Крім того, за ініціативою ЄС та Всесвітнього банку декада 2005 – 2015 років була проголошена «Десятиліттям інтеграції рома» [2] Все це означало, що рома отримали прямий доступ до інститутів ЄС та до схем і програм фінансування ЄС.

Новий поштовх розбудови ромської нації був зроблений в 2008 році на сьомому Конгресі в Загребі коли прийняли «План дії по розбудові ромського націоналізму та представництва». І першим значним кроком в цьому напрямку став представлений в 2009 році «Ромський паспорт». Цей документ підтверджував приналежність особи до народу рома [20] Для реалізації цього проекту було створено центральний паспортний відділ, організовані філіали в 17 країнах світу, створено групи спеціалістів в сфері легалізації паспортної системи рома. А в 2015 році на дев'ятому Конгресі в Латвії був підписаний Меморандум, в якому передбачалось створення глобального механізму паспортизації ромів.

Зростання соціально-політичної активності рома обумовило формування «свого» інформаційного середовища, що було закріплено в 2003 році створенням Європейського інформаційного бюро по справам рома (ERIO) та віртуальної мережі рома (RVN) під координацією ERIO и IRU. Нові ромські ЗМІ прискорювали формування групової свідомості ромів та актуалізацію ідентичності національного типу.

Наступними кроками стають заходи, які надають можливість координувати та підтримувати єдину соціально-економічну програму World Roma в країнах, які стали партнерами Стратегії ЄС – 2020.

Ключовим моментом розробки національної стратегії ромів стає започаткування процесу конструювання історичного нарративу. Так, поряд зі розробленням завдань для Всесвітньої Федерації рома в напрямку системи взаємодії ромських центрів з омбудсменами світових та європейських країн, на дев'ятому Конгресі в 2015 році розпочалась розробка програми по меморіальній політиці та законодавче закріплення історичної пам'яті ромів [19].

Конструювання національної пам'яті ромів набуло аналогічних рис з процесами характерними для національних держав Європи та ЄС: визнання холокосту центральним нарративом історичної

пам'яті та формування державних інституцій з політики пам'яті. Так під егідою Ради Європи в контексті проекту по розробці загальноєвропейського навчального посібника були запропоновані «Інформаційні бюлетені з історії та культури ромів» [5] де була визнана версія про ромську історію як ланцюг з трьох Холокостів – в середньовіччі, в часи Другої світової війни та в епоху соціалізму. Доречі, тема компенсації за Холокост була одною з найбільш скандальних під час дискусій на всіх Конгресах. Поступово формується неоміфологічна концепція щодо ромів, як «вічної жертви» в світовій історії, як суб'єкт постійних переслідувань та геноциду. Як аналог інститутам пам'яті, які на початку XXI століття виникали в нових європейських національних державах, при Ромському національному конгресі виникає *спеціальний Європейський центр з вивчення антициганізму*. Концепція антициганізму закріплюється в суспільній думці як обов'язкова складова політичної історії ромів і цьому були присвячені навіть спеціальні слухання в Європарламенті.

Серед радикальних кроків подальшого розвитку управління та соціальної інтеграції ромів став проект Міжнародного Ромського Союзу 2018 року про створення *Національного банку рома*, завданням якого стало керування фінансами різних соціальних програм, залучення інвестицій та накопичення депозитів від окремих донорів для реалізації завдання організації [6]. Ромський Союз прагне отримати можливість керування в майбутньому власними пенсійним фондом, фінансувати будову ромських селищ на території країн ЄС

Насправді ідея циганської нації сприймається переважно як інструмент інтеграції дисперсних споріднених груп в умовах нових можливостей, що пропонує ЄС в межах просторової політики та політичної участі. Надання рома умов політичного представництва через інститути ЄС та ООН відкриває нові можливості для національних діаспоральних систем транскордонного типу.

Конструювання ромського націоналізму в умовах трансформації політичного простору ЄС відбувається поступово через формулювання ідеї нації дислокального характеру, визнання формату транскордонної національної меншини до формулювання концепту «нетериторіальної нації рома» та «держави рома без території».

В процесі створення інституційних атрибутів держави в Брюсселі рома отримали не тільки прямий доступ до інститутів ЄС та до схем і програм фінансування ЄС але і забезпечили умову політичної презентації групи на міжнародному рівні. Публічні атрибути держави, які протягом 50-и років створюються Міжнародним Ромським Союзом надають можливість говорити, що процес втілення формату нетериторіальної держави в міжнародну політичну практику.

Отже, якщо вимоги політичного визнання ромського націоналізму розглядати в контексті змін в характері глобальної політичної системи, то можна зазначити, що не тільки політичний простір став результатом реалізації політичних стратегій міжнародних акторів, але і сучасні національні стратегії набули інструментального характеру.

Незвичний характер претензій рома на закріпленій статус нетериторіальної нації з інституційними атрибутами держави при ЄС став можливим в умовах трансформації територіально-політичного простору ЄС, де процес просторового розвитку відбувається в напрямку обмеження політичного значення національних модерних систем та розширення повноважень локальних просторів та груп.

Бібліографічний снісок / References:

1. Acton T., Klimova I. The International Romani Union. An East European answer to West European questions? *Between Past and Future. The Roma of Central and Eastern Europe*. Hatfield: University of Hertfordshire Press, 2001. 157–226.
2. Annual Report 2005, European Commission, Decade for Roma Integration, 2005-2015. «Equality and elimination of discrimination»/ URL: <http://ec.europa.eu/social/BlobServlet?docId=1608&langId=en>, 24-03-2011. (accessed 10.03.2023).
3. European Commission, EU Framework Document for National Roma Inclusion Strategies up to 2020, COM 2011. URL: <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2011:0173:FIN:EN:PDF>. (accessed 12.03.2023).
4. European Roma and Travellers Forum (ERTF) URL: <https://www.romaniarts.co.uk/european-roma-traveller-forum/> (accessed 10.03.2023).
5. Facts Sheets on Roma History and Roma Culture. Project «Education of Roma / Gypsy Children in Europe». – Council of Europe, DG IV Directorate of School, Out-of-School and Higher Education, 2004–2006. URL: <https://rm.coe.int/factsheets-on-romani-history-general-introduction/16808b18e9>. (accessed 15.03.2023).
6. Financial and social instrument of uniting community in the World. International roman union *Office of the president of IRU Normonds Rudevics*. URL: <http://iru2020.org/IRU-bank.pdf> (accessed 05.04.2023).

7. Gheorghe N., Acton T. Citizens of the world and nowhere: Minority, ethnic and human rights for Roma. Guy W. (ed.): *Between Past and Future: the Roma of Central and Eastern Europe*. Hatfield: University of Hertfordshire Press, 2001, P. 54-70
8. Horowitz D. A Democratic South Africa?: Constitutional Engineering in a Divided Society. Published by University of California Press. 1991. 295 p.
9. Horsman M., Marshall A. After the Nation-State: Citizens, Tribalism and the New World Disorder. London: Harper Collins, 1994. 298 p.
10. Institutionalisation and Emancipation compiled by the editors. Project education of Roma children in Europe URL: https://www.coe.int/t/dg4/education/roma/Source/FS/6.2_emancipation.pdf (accessed 10.04.2023).
11. Kenrick D. S. The World Romani Congress. *Journal of the Gypsy Lore Society*, 1971. III Ser., Vol. L, 3: URL: <https://onlinebooks.library.upenn.edu/webbin/serial?id=jgypsylore> (accessed 10.04.2023).
12. Liegeois J.-P. Roma, Gypsies, Travellers. Strasbourg: Council of Europe, 1994. 323 p.
13. Marushiakova E. The Roma – a Nation without a State? Historical Background and Contemporary Tendencies. *Nationalismus Across the Globe: An overview of the nationalism of state endowed and stateless nations*. Burszta W., Kamusella T., Wojciechowski S. (Eds.) Poznan: School of Humanities and Journalism, 2005, 433-455.
14. Marushiakova E., Popov V. The Roma – a Nation without a State? Historical Background and Contemporary Tendencies. Bernhard Streck (Hg.): Segmentation und Komplementarität. *Organisatorische, ökonomische und kulturelle Aspekte der Interaktion von Nomaden und Sesshaften*. Beiträge der Kolloquia am 25.10.2002 und 27.06.2003. Halle 2004 S. 71–100
15. Nazerali S. The Roma and Democracy: A Nation without a State. In: Okwui Enwezor, Carlos Basualdo, Ute Meta Bauer, Susanne Ghez, Sarat Maharaj, Mark Nash, Octavio Zaya (ed.): *Democracy Unrealized. Documenta11_Platform1*. Hatje Cantz Verlag, Ostfildern-Ruit. 2002, pp. 133-149.
16. OSCE Office For Democratic Institutions and Human Rights Roma and Sinti / URL: <https://www.osce.org/odihr/roma-and-sinti> (accessed 10.03.2023).
17. Paasi A. A Borderless World. Is it Only Rhetoric or will Boundaries Disappear in the Globalizing World? *Politische Geographie. Handlungsorientierte Ansätze und Critical Geopolitics / P. Reuber, G. Wolkersdorfer (Eds.) Heidelberger Geographische Arbeiten*. 2001. P. 133–145.
18. Pietrosanti P. Project for a non-territorial republic of the Roma nation. Manuscript. 1997.
19. Congress of IRU 9 th in Riga, Latvia. Memorandum. International roman union Office of the president of IRU Normonds Rudevics. URL: <http://iru2020.org/#memorandum>
20. Roma Passport. Additional ID document (not valid for travel) URL: <http://iru2020.org/#passport>
21. Schmitter Ph. If the Nation-State Were to Wither Away in Europe, What Might Replace It? The Future of the Nation-State: Essays on Cultural Pluralism and Political Integration, ed. Sverker Gustavsson and Leif Lewin. London: Routledge, 1996, pp. 212-213.
22. Schmitter Ph. Reflections on 'transitology' – Before and After. D. M. Brinks, M. Leiras and S. Mainwaring (eds), Reflections on uneven democracies : the legacy of Guillermo O'Donnell, Baltimore : Johns Hopkins University Press, 2014, pp. 71-86
23. Spruyt H. The Sovereign State and Its Competitors: An Analysis of Systems Change. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1994. 288 p.
24. Thomas A., Klimova I. The International Romani Union: An East European answer to West European questions??. Guy, Will (ed.), *Between Past and Future: the Roma of Central and Eastern Europe*. Great Britain: University of Hertfordshire Press, 2001. 429 p.
25. World Roma Federation. URL: <https://www.wrf-gov.org> (accessed 10.03.2023).

Koch S. V. National Movements of the Postmodern Era (the project of extra-territorial self-determination of the Roma people)

The transformation of the world political system in the postmodern era, which is primarily manifested in the process of polymorphization of actors of socio-political interaction, necessitates the creation of a new filter for describing the practices of political participation, representation and self-determination. Changes are also taking place in the content and conceptual understanding of the key concepts of political existence: "nation" and "state".

The article notes that the modern political process does not absolutize the relationship between the state and the nation, nor their territoriality. Both phenomena have gained conceptual freedom and demonstrated autonomous development in the form of: non-state nations; states that are rethinking their national development program; nations that have "grown" beyond the territories of their states; states that do not control their territories; dislocated nations of the diaspora (network) type, etc.

A condition for revising the conceptual content of the concept of "nation" and forming a new format of the international system is the recognition of the active role of dispersed ethno-cultural systems and local minority social structures. At the regional, national, and global levels, many parallel places of governance

and forms of representation have emerged that enable such groups to build representative socio-political systems that are alternative to the functions of the territorial state.

Among the dispersed groups based on ethnic identity that seek political recognition and representation but do not demand territorial self-determination are the Roma. The unusual nature of the Roma's claims to the status of a non-territorial nation has become possible in the context of the transformation of the EU's territorial and political space, where the process of spatial development is moving towards limiting the political significance of national modern systems and empowering local spaces and groups.

The article shows the process of civic emancipation of the Roma in the context of the ongoing integration of European countries, which allowed to use the advantages of the EU space to form the administrative, political, social and financial governance of the Roma. This process demonstrates the transformation of a cross-border national minority into a national network-type system that has proper representation in the UN and the EU.

Keywords: *political space, spatial development of the EU, local groups, Roma ethnic minority, Roma nationalism, cross-border nation, International Roma Committee, ethnic lobbying.*

DOI 10.31558/2519-2949.2023.2.2

УДК 339.9:378.014.4

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1637-175X>

Окуньовська Ю. В., Донецький національний університет імені Василя Стуса

СТАНОВЛЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ

У статті визначено основні етапи становлення громадянської освіти від 2000 років до сучасності. Визначено, що основний акцент спочатку робився на патріотичне виховання через освітні заклади.

Проаналізовано нормативно-правову базу щодо громадянської освіти, основні шляхи імплементації та відповідність до умов асоційованого членства у Європейському Союзі.

З'ясовано, що після підписання Угоди про асоціацію з Європейським Союзом постала необхідність знову підняти питання щодо концепції громадянської освіти. Роль координатора на себе взяла не держава, а представники громадянського суспільства та спеціалізовані міжнародні громадські організації. Провідну роль у становленні громадянської освіти в Україні відіграють міжнародні організації: ОБСЄ, ПРООН, USAID, Рада Європи.

Визначено, що з 2017 року громадянська освіта отримала юридичне закріплення у законі України «Про освіту», де зазначається, що держава має створити умови для здобуття громадянської освіти, спрямованої на формування компетентностей, пов'язаних з реалізацією особою своїх прав і обов'язків як члена суспільства.

Досліджено питання фінансування розвитку громадянської освіти. Попри законодавче оформлення громадянської освіти у 2018 році спостерігається інертне ставлення держави до її фінансування. Основним джерелом фінансування продовжують залишатися міжнародні донори та організації.

У статті визначається, що з 2022 року відбуваються зміни у законодавстві, що зосереджують увагу на визначенні громадянської освіти основою з формування у громадян оборонної свідомості, забезпечення безпеки та усвідомлення єдиних інтересів людини та держави, формування навичок, необхідних для активної участі в демократичному житті,

Ключові слова: громадянська освіта, патріотичне виховання, донори, державна політика, асоціація, оборонна свідомість.

Постановка проблеми. На шляху до членства у Європейському Союзі та у контексті воєнного стану, Україна все частіше, у національному дискурсі, оперує таким поняттям як «громадянська освіта». У країнах Європейського Союзу десятиліттями впроваджується система громадянської освіти, що зорієнтована на цінності, політичну культуру, виховання патріотичності та громадянської ідентичності. Саме повернення до розуміння національних цінностей, через ідентифікацію себе як громадянина стає основою розвитку громадянської освіти в сучасній Україні.

Загальне визначення розуміння громадянської освіти свідчить про те, що вона покликана підвищити активність громадян та збільшити їх присутність у політичних та громадських процесах. Українське суспільство, у даному контексті, виступає інертним та пасивним. У державах Європейського Союзу громадянська освіта розвивається силами держави, недержавних і наддержавних організацій, навчальних закладів, ЗМІ, активної громадськості. Для того щоб приєднатися до цієї системи в Україні впроваджуються відповідні рекомендації, що мають на меті поєднати правову, політичну та соціальну сфери. Що стосується визначення громадянської освіти, то відбулась еволюція поняття від розуміння «отримання певного суспільно корисного знання» до «формування суспільства свідомих та активних громадян». Тобто, відбулась зміна парадигми, що поклала край періоду простого надання інформації та визначила новий етап, що базується на формуванні громадських компетентностей.

Мета: дослідити передумови та особливості становлення громадянської освіти в Україні її перспективи розвитку та вплив на суспільно-політичні процеси.

Виклад основного матеріалу. В Україні законодавче оформлення громадянської освіти відбувалося у декілька етапів. Перші спроби були зроблені ще у 2000 році. Все розпочалося

із впровадження громадянської освіти, як навчального предмету. Тоді ж було розроблено першу Концепцію громадянської освіти (виховання) особистості в умовах розвитку української державності, проте, юридичного оформлення не відбулося.

Основна проблема даного етапу впровадження громадянської освіти полягала у тому, що основний акцент робився лише на Академію педагогічних наук. Академія розділила розуміння громадянської освіти на освіту «виховання» та «формальну освіту». Таким чином, основний підхід мав на меті навчання про обов'язки громадянина.

На допомогу Академії педагогічних наук прийшли громадські організації за підтримки міжнародних донорів. Основні проекти, що ними реалізовувалися та спів фінансувалися відкрили новий етап імплементації громадянської освіти в Україні. Експерт групи «Молодіжна політика» Я. Боренько визначає такі основні проекти, що були реалізовані в Україні: Демократична освіта, українсько-канадський проект Університету Квінз, Онтаріо; Українська мережа громадянської освіти – UCEN, заснована IREX; «Освіта для демократії в Україні» в рамках Трансатлантичної програми підтримки громадянського суспільства в Україні [1].

Наступний етап розробки документу було ініційовано у 2012 році під назвою Концепція громадянської освіти та виховання. Дана концепція містила положення концепції 2000 року, а також відбулося посилення позицій, що спрямовані на виховання патріотизму, моралі і духовний розвиток з одного боку, і на демократію, права людини та обов'язки з іншого боку. Новацією цієї концепції стало зміщення акцентів з навчання на духовний і моральний розвиток. Проте концепцію 2012 року також не було схвалено.

Питання «громадянської освіти» та «патріотичного виховання» сильно переплетені на державному рівні. Підтвердженням цього є розроблені і прийняті нормативні документи: Національна доктрина розвитку освіти, Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти, в яких серед пріоритетів розвитку освіти визначено формування громадянської компетентності [7,11].

На засіданні Колегії Міністерства освіти і науки України 26 березня 2015 р. було прийнято Концепцію національно-патріотичного виховання дітей та молоді [5]. Відповідно до цієї концепції передбачено комплексну системну і цілеспрямовану діяльність органів державної влади, громадських організацій, сім'ї, освітніх установ, інших соціальних інститутів щодо формування у молодого покоління високої патріотичної свідомості, почуття вірності, любові до Батьківщини, турботи про благо свого народу, готовності до виконання громадянського і конституційного обов'язку щодо захисту національних інтересів, цілісності, незалежності України, сприяння становленню її як правової, демократичної, соціальної держави. Найважливішим пріоритетом національно-патріотичного виховання є формування ціннісного ставлення особистості до українського народу, Батьківщини, держави, нації.

У 2016 році президентом П. Порошенком було підписано Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні 2016-2020 років визначає ряд заходів для поглиблення громадянської свідомості населення. Метою Стратегії є створення сприятливих умов для розвитку громадянського суспільства, налагодження ефективної взаємодії громадськості з органами державної влади, органами місцевого самоврядування на засадах партнерства, забезпечення додаткових можливостей для реалізації та захисту прав і свобод людини і громадянина, задоволення суспільних інтересів з використанням різноманітних форм демократії участі, громадської ініціативи та самоорганізації [9].

З підписанням Угоди про асоціацію з Європейським Союзом постала необхідність знову підняти питання щодо концепції громадянської освіти. Роль координатора на себе взяла не держава, а представники громадянського суспільства та спеціалізовані міжнародні громадські організації.

У 2017 році юридичне оформлення громадянська освіта отримала у новій редакції закону України «Про освіту». Даний закон визначає, що держава має створити умови для здобуття громадянської освіти, спрямованої на формування компетентностей, пов'язаних з реалізацією особою своїх прав і обов'язків як члена суспільства, усвідомленням цінностей громадянського (вільного демократичного) суспільства, верховенства права, прав і свобод людини у громадянина. Верховенство права, свобода та громадянська/демократична політична культура – це одні з основних принципів освіти в Україні. Даний Закон визначає 12 ключових компетентностей, що відповідають меті та принципам освіти, і додатково наскрізну компетентність, пов'язану

з критичним мисленням, громадянські та соціальні компетентності визначаються як ті, що пов'язані з ідеями демократії, справедливості, рівності, прав людини, добробуту та здорового способу життя, з усвідомленням рівних прав і можливостей [2].

Для розроблення нового проекту Концепції у 2018 році було утворено робочу групу при Міністерстві освіти і науки України. УНЦПД у партнерстві з громадськими організаціями «Громадянський сектор Євромайдану», «Пласт», IFES на чолі з Міністерством освіти і науки України стали координаторами у процесі створення Концепції. Загалом до складу робочої групи увійшли більше 50 представників громадськості, ЦОВВ і міжнародних організацій (представники МОН, Мінмолодьспорту, ОБСЄ, ПРООН, Проектів USAID, Ради Європи, Раєт, Доссу, NDI, ВУМ, РПР, УГСПЛ, Amnesty International в Україні, Проекту «Демократична школа», Детектормедіа, Фонду «Демократичні ініціативи», KSE, Інституту виборчого права, Інституту модернізації змісту освіти, Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, Українського державного центру туризму і краєзнавства учнівської молоді, Молодіжного націоналістичного конгресу, Київської облдержадміністрації та ін.).

Спільними зусиллями було розроблено концепцію, де зазначено, що громадянська освіта має формувати у громадян відповідальне ставлення до захисту суверенітету та територіальної цілісності України, забезпечення безпеки та усвідомлення спільності інтересів людини та держави, формування навичок, необхідних для активної участі у демократичному житті, вільному суспільстві, з метою заохочення та захисту демократії та верховенства права, а також розвиток національної ідентичності, що передбачає закріплення функціонування державної мови в усіх сферах суспільного життя, включаючи повагу та розвиток мов усіх національних меншин та корінних народів, які проживають на території України.

Напрацьований документ було введено відповідно до розпорядження Кабінету Міністрів України від 03 жовтня 2018 року № 710-р «Про схвалення Концепції розвитку громадянської освіти в Україні» [8]. Правовими підґрунтям для Концепції стали наступні документи: Конституція України, Законі України «Про освіту», Національній стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016-2020 роки, затвердженій Указом Президента України від 26 лютого 2016 р. № 68, Стратегії національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016-2020 роки, затвердженій Указом Президента України від 13 жовтня 2015 р. № 580, Національній стратегії у сфері прав людини [4; 3, 8; 10].

Важливим залишається і той факт, що не зважаючи на прийняття Концепції у 2018 році, фінансування громадянської освіти, забезпечується міжнародними донорами та організаціями, а саме: Рада Європи, яка виділяє кошти на фінансування окремих заходів відповідно до двосторонніх рамкових угод з Міністерством освіти і науки та Міністерством молоді та спорту; програми та агентства USAID, що мають угоди безпосередньо з урядом або працюють через відкриті конкурси та запити до неурядових організацій; агентства та програми ООН, такі як ПРООН, ЮНІСЕФ, Фонд народонаселення ООН та Волонтери ООН, що співпрацюють з Міністерством молоді та спорту; посольства та інші програми, які пропонують невеликі гранти [1].

На думку української дослідниці Г. Мелеганч цікавим нововведенням за Концепцією є включення до стандартів вищої освіти зокрема спеціальностей, що передбачають присвоєння кваліфікації педагогічного працівника, громадянських компетентностей; теоретичну і практичну підготовку для здійснення громадянської освіти у сфері формальної, неформальної та інформальної освіти; розроблення нових моделей виховання та навчання, нових навчально-методичних матеріалів для проведення занять та практичного засвоєння нових тренінгових методик з громадянської освіти; розроблення методик оцінювання ефективності громадянської освіти; збір, узагальнення та системний аналіз міжнародних і вітчизняних технологій, форм і методів роботи [6].

Серед організацій, що найбільше лобюють напрямок громадянської освіти є USAID та агентства ООН. Проте самі міжнародні організації, хоча і проводять програми, які називають громадянською освітою, не мають згоди щодо інструментів, визначень та підходів. Крім того, у випадках інституційного партнерства з урядом, вони, зазвичай, обмежуються певними сферами фінансування та обирають програму відповідно до власних пріоритетів. Процес вибору інституційних партнерів неурядовими організаціями досі залишається непрозорим [1].

Вдосконалення та розвиток громадянської освіти є важливим аспектом суспільного прогресу в будь-якій країні, включаючи Україну. Тому, зміни до Концепції 2018 року, вносилися ще 2020 та 2022 роках.

Розпорядження Кабінету Міністрів України від 3 жовтня 2022 року № 710-р визначає, що вагомим елементом громадянської освіти має стати формування у громадян оборонної свідомості, забезпечення безпеки та усвідомлення єдиних інтересів людини та держави, формування навичок, необхідних для активної участі в демократичному житті, вільному суспільстві, з метою заохочення та захисту демократії та верховенства права, а також розвиток національної ідентичності, що передбачає закріплення функціонування державної мови в усіх сферах суспільного життя, а також повагу та розвиток мов національних меншин та корінних народів, які проживають на території України [8].

Акцент на «оборонну свідомість» це реакція на вторгнення росії в Україну, що має на меті повернути увагу влади-громади-бізнесу до необхідності популяризації засад та цінностей громадянської освіти.

Відповідно до Розпорядження КМУ від 2022 року у Концепції розвитку громадянської освіти в Україні йдеться проте, що громадянська освіта має охоплювати всі види освіти (формальну, неформальну, інформальну), а також всі складники, рівні освіти і вікові групи громадян, зокрема освіту дорослих, та бути спрямованою на формування громадянських компетентностей. Громадянська освіта має бути практичною і повинна допомагати у набутті необхідних компетентностей [8].

Висновок. Таким чином, розвиток громадянської освіти в Україні має довготривалий період, проте лише з 2018 року отримав юридичне оформлення. Громадянська освіта спрямована на формування активних, свідомих та відповідальних громадян, які мають розуміння своїх прав і обов'язків, беруть участь у громадському житті, розвивають демократичні цінності та сприяють побудові правової держави. Громадянська освіта в Україні спрямована на формування громадянських компетенцій, що мають активізувати активну політичну та соціальну позицію. Проте, станом на 2023 р. залишається проблемним питання вироблення системного підходу і впорядкування процесів, що відбуваються в формальній і неформальній сфері громадянської освіти.

Бібліографічний список:

1. Боренько Я. Громадянська освіта в Україні//*Молодіжна політика*. 2017.
URL: https://rpr.org.ua/wp-content/uploads/2017/11/171108_citizenship-education-Ukraine-ukr_YB.pdf
2. Закон України «Про освіту». 2017, № 38-39, ст.380.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/214519?test=dCCMfOm7xBWMfOoEZiZDsrM5HI4yCS80msh8Ie6#Text>
3. Закон України «Про освіту». 2020, № 978-IX,
URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T200978.html
4. Конституція України. 1996. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/Z960254K.html
5. Концепція національно-патріотичного виховання дітей та молоді.
URL: mon.gov.ua/content/Новини/2015/06/16/konczepczyia.doc
6. Мелеганіч Г. Громадянська освіта як необхідна передумова євроінтеграції України // *Міжнародний науковий вісник*. Випуск 2 (18). Ужгород, 2018.
URL: <http://visnyk-international.uzhnu.edu.ua/article/view/2218-5348.2019.2%2818%29.22-37>
7. *Розпорядження КМУ «Про затвердження Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти»* від 23 листопада 2011 р. №1392 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1392-2011-п#Text>
8. *Розпорядження КМУ «Про схвалення Концепції розвитку громадянської освіти в Україні»* від 3 жовтня 2018 р. №. 710-р. (з доповненнями 2020,2022)
URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KR180710.html
9. *Указ Президента України «Національній стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016-2020 роки»* від 26 лютого 2016 р. № 68.
URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/U068_16.html
10. *Указ Президента України «Національній стратегії у сфері прав людини»* від 24 березня 2021 року N 119/2021 URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/U501_15.html
11. *Указ Президента України «Про національну доктрину розвитку освіти»* від 17 квітня 2002 р. N 347/2002. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/347/2002#Text>
12. *Указ Президента України «Стратегія національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016-2020 роки»* від 13 жовтня 2015 р. № 580. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/U580_15.html

References:

1. Borenko Ya. Gromadyanska osvita v Ukrayini//*Molodizhna polityka*. 2017.
URL: https://rpr.org.ua/wpcontent/uploads/2017/11/171108_citizenshipeducationUkraineukr_YB.pdf
2. Zakon Ukrayiny` «Pro osvitu». 2017, № 38-39, st.380.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/214519?test=dCCMfOm7xBWMfOoEZiZDsrM5HI4yCS80msh8Ie6#Text>

3. Zakon Ukrainy «Pro osvitu». 2020, № 978-IX, URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T200978.html
4. Konstytuciya Ukrainy. 1996. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/Z960254K.html
5. Koncepciya nacional'no-patriotychnogo vyhovannya ditej ta molodi. URL: mon.gov.ua/content/Novy`ny`/2015/06/16/koncepciya.doc
6. Melegany`ch G. Gromadyans`ka osvita yak neobxidna peredumova yevrointegraciyi Ukrainy`//Mizhnarodny`j naukovy`j visny`k. Vy`pusk 2 (18). Uzhgorod, 2018. URL: <http://visnyk-international.uzhnu.edu.ua/article/view/2218-5348.2019.2%2818%29.22-37>
7. Rozporyadzhennya KМУ «Pro zatverdzhennya Derzhavnogo standartu bazovoyi i povnoyi zagal`noyi seredn`oyi osvity`» vid 23 ly`stopada 2011 r. № 1392 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1392-2011-p#Text>
8. Rozporyadzhennya KМУ «Pro sxvalennya Koncepciyi rozvy`tku gromadyans`koyi osvity` v Ukraini» vid 3 zhovtnya 2018 r. № 710-r. (z dopovnennyamy` 2020,2022) URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KR180710.html
9. Ukaz Prezy`denta Ukrainy` «Nacional`nij strategiyi spry`yannya rozvy`tku gromadyans`kogo suspil`stva v Ukraini na 2016-2020 roky`» vid 26 lyutogo 2016 r. № 68. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/U068_16.html
10. Ukaz Prezy`denta Ukrainy` «Nacional`nij strategiyi u sferi prav lyudy`ny`» vid 24 bereznya 2021 roku №119/2021 URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/U501_15.html
11. Ukaz Prezy`denta Ukrainy` «Pro nacional`nu doktry`nu rozvy`tku osvity`» vid 17 kvitnya 2002 r. № 347/2002. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/347/2002#Text>
12. Ukaz Prezy`denta Ukrainy` «Strategiya nacional`no-patriotychnogo vyhovannya ditej ta molodi na 2016-2020 roky`» vid 13 zhovtnya 2015 r. № 580. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/U580_15.html

Okunovska Yu. V. Establishment of civic education in Ukraine

The article defines the main stages of formation of civic education from 2000s to the present. It was determined that the main emphasis was initially made on patriotic education through educational institutions.

There were analyzed the legal framework for civic education, the main ways of implementation and compliance with the conditions of associate membership in the European Union. It was found that after the signing of the Association Agreement with the European Union, it became necessary to raise the issue of the concept of civic education again. The role of coordinator was assumed not by the state, but by representatives of civil society and specialized international public organizations. The leading role in the formation of civic education in Ukraine is played by international organizations: OSCE, UNDP, USAID, Council of Europe.

It was determined that since 2017, civic education has been legally established in the Law of Ukraine "On Education", which declares that the state must create conditions for obtaining civic education aimed at the formation of competencies related to the realization of person`s rights and responsibilities as a member of society.

The issue of financing the development of civic education is studied. Despite the legislative registration of civic education in 2018, the state`s inert attitude towards its financing is observed. International donors and organizations continue to be the main source of funding.

The article determines that from 2022 there will be changes in the legislation, which will focus attention on the definition of civic education as the basis for the formation of citizens` defense consciousness, ensuring security and awareness of the common interests of human and the state, the formation of skills necessary for active participation in democratic life.

Keywords: *civic education, patriotic education, donors, state policy, association, defense consciousness.*

DOI 10.31558/2519-2949.2023.2.3

УДК 323.2

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5348-1803>*Петренко В. В., Київський національний університет імені Тараса Шевченка*ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0008-6907-0820>*Новак Є. Я., Київський національний університет імені Тараса Шевченка*

«КОЛЬОРОВІ РЕВОЛЮЦІЇ»: СУТНІСТЬ, ОСНОВНІ ЧИННИКИ ТА ХАРАКТЕРНІ РИСИ

У статті визначено сутність понять «протест», «революція» та «кольорова революція», виокремлено характерні риси «кольорових революцій» та основні чинники, що впливають на можливість їх проведення.

Серед науковців точаться дискусії щодо сутності кольорових революцій та, відповідно, не існує однозначного їх розуміння. На основі аналізу поглядів багатьох як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників з'ясовано, що термін «кольорова революція» використовується як узагальнена назва процесу зміни політичної еліти, що відбувається внаслідок мирних протестів та мітингів, причиною яких було якесь протиріччя між державою та суспільством.

В статті розглянуто різноманітні передумови та фактори, що впливають на появу «кольорових революцій» та виявлено, що всі причини появи «кольорових революцій» за критерієм сфери впливу можна поділити на економічні, політичні та соціальні, а також на зовнішні та внутрішні. Серед головних чинників виникнення «кольорових революцій» варто назвати відносно невисокий рівень життя населення, а також вагомі соціально-економічні труднощі; наявність протиріччя між владною верхівкою і народом щодо політичних питань і, як наслідок, існування соціальної напруженості серед населення; яскраво виражена нерівність у розподілі влади та ресурсів, відсутність системи суспільного контролю за діяльністю правлячої еліти та її оточення; делегітимізація влади; гострі протиріччя всередині самої владної верхівки; існування сильно опозиції. Найбільш ж вагомим чинником для виникнення «кольорових революцій» на теренах посткомуністичних країн стала фальсифікація політичних виборів.

Значна увага в статті приділена висвітленню основних характерних рис «кольорових революцій». З'ясовано, що головними їх особливостями є такі: мирний, безкровний характер, основна форма їх здійснення – це мітинги, демонстрації; значна роль неурядових організацій в їх здійсненні; поява нових опозиційних лідерів та формуванням молодіжних рухів; підтримка з боку міжнародних структур.

Ключові слова: протест, революція, «кольорова революція», «оксамитова революція», державний переворот, зміна влади, фальсифікація виборів.

Постановка проблеми. Нині у політичній науці немає єдиного підходу до визначення політичного протесту. Як вітчизняні, так і зарубіжні автори розглядають це явище у рамках своїх теоретичних досліджень та у контексті більш широких політичних чи соціальних явищ. Згадки про цей феномен частіше можна побачити на шпальтах газет, у телевізійних та радіо новинах, чи журнальній публіцистиці, ніж у наукових виданнях. Все ж, політична та суспільна практика народжує велику кількість подій протестного характеру загальнодержавного та регіонального рівнів у всіх країнах світу. В сучасному світі перехід від напівтоталітарних режимів до демократії у пострадянських країнах здійснюється здебільшого шляхом кольорових революцій. Кожна з країн має власний досвід трансформації, свої особливості, але спільним для усіх країн є здійснення «кольорових революцій». задля масштабних демократичних перетворень у державі. Виникнення такого нового типу революцій на початку XXI століття зумовило постановку питання про відмінність сучасних «кольорових революцій» від класичних. Що таке «кольорова революція» двічі відчула на власному досвіді Україна. Помаранчева революція і Революція гідності в Україні стали символом свободи та незламності духу українського народу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Феномени революції та протесту, є одними з найбільш дискусійних в науці. Більшість праць дослідників пов'язані з проблемами визначення сутності, особливостей та наслідків політичних і соціальних революцій як механізму трансформацій політичних режимів та соціальних структур. Проблема сутності, типології та особливостей революцій посідає важливе місце в теоретичних працях політологів та соціологів ХХ ст.. Серед таких можна виокремити: Т. Скокпол, С. Гантінгтона, Е. Гіденса, Ч. Тіллі, Дж. А. Голдстоуна. Теоретико-методологічною базою для дослідження феномену «кольорової революції» стали праці таких українських та зарубіжних вчених: Дж. Шарпа, М. Макфола, Д. Лейна, Г. Почепцова, А. Гільова, Г. Кравець, Д. Дорофєєва, Н. Ореховської, О. Романюка, З. Вердиханової, О. Фісуна, І. Тукаленко. Ці дослідники зробили вагомий внесок у вивчення проблематики сутності «кольорових революцій».

Метою статті є розкриття сутності, основних чинників та характерних рис «кольорових революцій».

Виклад основного матеріалу. Протестні рухи у найзагальнішому та прямому значенні є незгодою з чимось. Якщо це розуміння переносити у сферу характеристики поведінки людини, виникає необхідність у суворій диференціації, перш за все, внутрішнього та зовнішнього протесту. Перший полягає в суб'єктивному неприйнятті тих чи інших норм, цінностей, правил, які втілюються у державній політиці і т. д., але не об'єктивується в протестні форми поведінки.

Загалом, найважливішими ознаками протестних рухів є те, що вони виникають у результаті об'єднання громадян для вираження протесту проти діяльності чи бездіяльності влади, здебільшого не мають постійної чисельності і фіксованого членства, характеризуються досить епізодичним зв'язком між членами руху, не ставлять перед собою мету здобути владу, а створюються переважно для того, щоб змусити владні структури різного рівня врахувати думку громадськості щодо певного питання та підштовхнути державні органи до вирішення якоїсь конкретної проблеми тощо.

Надзвичайно важливе значення в рамках даної проблематики має визначення сутності поняття «революція». Політичний енциклопедичний словник дає таке класичне визначення «політичної революції»: «суспільний рух і переворот, мета яких – повалення старого режиму шляхом (насильницького) завоювання політичної влади і здійснення докорінних змін політичного життя суспільства» [7, с. 565].

Революція виступає чинником соціальних антагонізмів, інтенсивної і різноманітної політичної боротьби, яка відбувається із застосуванням радикальних заходів та засобів для досягнення поставлених цілей. Зазвичай, революція виникає наприкінці затяжної, глибокої соціально-економічної та політичної кризи і розпочинається внаслідок хаосу, який розглядається як необхідний вихід з катастрофи, яка у цей момент загрожує суспільству і виникає внаслідок війни, недалекоглядної політики правлячих кіл, затягуванні у проведенні назрілих і необхідних перетворень. Вагому роль у революції відіграють програмні питання, зіставлення різних доктрин і стратегій, методів вирішення поставлених проблем, за якими всередині і за межами революційного табору відбувається інтенсивна боротьба [3, с. 81].

Таким чином, сучасні дослідники революції визначають її сутність по-різному. Американський політолог Теда Скокпол стверджує, що «революція – це стрімка, докорінна трансформація державних та класових структур, що супроводжується і частково підтримується повстаннями з низів» [11, с. 4].

Схоже визначення дає автор відомої праці «Зіткнення цивілізацій» Семюель Гантінгтон, що визначає революцію як «стрімку, фундаментальну і насильницьку внутрішньополітичну зміну домінуючих цінностей і міфів суспільства, його політичних інститутів, соціальних структур, лідерів, діяльності уряду та політики» [12, с. 269]. С. Гантінгтон також виокремив дві основні передумови будь-якої революції: нездатність політичних інститутів бути коридорами входу в політику для нових соціально-політичних сил та еліт; мобілізація відчужених від політики груп із метою участі в ній. Таким чином, можливість здійснення революції в країні, що модернізується, залежить від таких факторів:

- рівня відчуження міського середнього класу;
- інтелектуалів, професіоналів, буржуазії;
- рівня відчуження селян від політичного життя;
- рівня об'єднання міського середнього класу й селян не лише в боротьбі проти спільного ворога, але й за перемогу націоналізму [12, с. 386].

Соціолог Ентоні Гіденс розглядає революцію як захоплення державної влади насильницькими засобами лідерами суспільних рухів. Пізніше ця влада використовується задля ініціювання основних

процесів соціальних реформ. Дослідник формулює певний ряд умов, що дозволяє вважати ту чи іншу політичну зміну революцією. Першою умовою за Е. Гіденсом є наявність «масового соціального руху» [4, с. 605]. Другою умовою революцій, на його думку, є їх спрямованість на глобальні реформи та докорінні зміни. Третя умова – це загроза насилля або його застосування з боку учасників таких масових рухів. Зрештою, Е. Гіденс розмежовує поняття революції та державного перевороту. Державний переворот, на його думку, взагалі не може вважатися революцією, оскільки це проста зміна однієї групи лідерів на іншу без будь-якої зміни політичних інститутів і системи влади.

Ганна Арендт у своїй праці «Про революції» говорить про руйнівний вплив французької революції, але саме ця революція, за її словами, вплинула на подальший розвиток людства. Дослідниця стверджує про взаємозв'язок революцій з війнами: «безумовно, взаємозв'язок між війною і революцією не такий вже й новий; вона народилася разом з революціями, яким війна за звільнення або передувала і сприяла, як у випадку американської революції, або ж самі революції вели до оборонних чи визвольних війн, як це сталося у Франції» [1, с. 13].

Відомий американський соціолог Чарльз Тіллі революцію трактує як насильницьку передачу влади над державою, в ході якої дві різні коаліції суперників представляють взаємовиключні вимоги щодо управління державою і деяка значна частина населення підкорюється юрисдикції держави і поступається одній з коаліцій [14, с. 8]. Дослідник стверджує, що демократизація впливає на формування соціальних рухів, проте не всі соціальні рухи позитивно впливають на демократизацію. Тут варто зауважити про відокремлення наслідків революцій від її вимог. З одного боку, демократичний рух на початку може призвести до зовсім протилежних наслідків, а з іншого боку, антидемократичний рух стимулює демократичні протидії з боку громадян або держави і призводить до демократичних результатів.

Дослідженням сутності та типології революцій займається український науковець Г. Почепцов. Залежно від динаміки еліт він виокремлює такі види революцій. Перший вид – традиційні, для яких характерна зміна владної еліти та соціального ладу. Другий – «оксамитові революції», що «знищують» старих політичних лідерів та змінюють соціальний лад. Третій вид – «кольорові революції», що здійснюють кругообіг еліт [8, с. 10].

Хоча і феномен «кольорових революцій» доволі поширений, проте досі не має його однозначного розуміння та визначення. Даний феномен описується за допомогою різних визначень, концепцій та теорій, серед яких і «оксамитова революція», і концепція «м'якої сили», і «електоральна революція» тощо. Варто зазначити, що більшість російських дослідників тісно пов'язують «кольорові революції» з «теоріями змови» та «теоріями хаосу». Таке тлумачення є доволі прогнозованим, адже «кольорових революцій» в класичному розумінні передбачають механізм переходу від тоталітаризму до демократії, що загрожує сучасному режиму Росії.

Важливо зазначити окремо про «оксамитові революції». Термін «оксамитова революція» введено в науковий обіг для визначення одного зі способів повалення комуністичних режимів. У 1989–1991 рр. стався обвальний крах комуністичних режимів за чотирма сценаріями:

- 1) поступових реформ (Польща, Угорщина);
- 2) насильницького усунення старої влади через народне повстання (Румунія);
- 3) унаслідок розпаду комуністичних імперій (держави, що утворилися на теренах Югославії та СРСР);
- 4) через «оксамитові» революції (Східна Німеччина, Чехословаччина, Болгарія) [9, с. 17].

Історик Олег Бажан зазначає, що ці революції забезпечили перемогу ліберальної демократії, виконали найважливіше завдання – знищили комунізм. Однак експерти констатують, що у Центрально-Східній Європі процес структурних перетворень, економічних трансформацій проходив досить болісно і носив затяжний характер. Жителі країн цього регіону очікували, що під час нових економічних та політичних змін суттєво покращиться ситуація в державі, однак цього не сталося. Невдоволення чехів наслідками післяреволюційного розвитку країни позначилось на падінні популярності президента Вацлава Гавела. Програми ваучерної приватизації було прийнято в Польщі, Чехії, Словаччині, Болгарії, Румунії [10].

Таким чином, і для «оксамитових», і для «кольорових» революцій характерним є те, що зміна політичного режиму відбувається без застосування збройного насильства. Але доволі суттєво різняться умови їх проведення, від чого залежить і головна мета.

Ідеологом кольорових революцій вважають Джіна Шарпа – американського політолога і громадського діяча, професора Масачусетського університету, відомого своїми працями

з методів ненасильницької боротьби з авторитарними режимами. Його книга «Від диктатури до демократії. Концептуальні засади здобуття свободи» була видана у 1993 р. та перекладена понад тридцятьма мовами.

Цікавим є і те, що сам термін «кольорова революція» з'явився внаслідок активного вживання у журналістських та політичних колах на початку двохтисячних років. Саме у цей період світ сколихнула хвиля кольорових революцій: спочатку Сербія (2000 р.), Грузія (2003 р.), потім Україна (2004 р.), а згодом Киргизстан (2005р.). Можна сказати, що «кольорових революцій» дали надію на реанімування процесів демократизації у частково вільних та невільних посткомуністичних країнах. Західні вчені заговорили про новий «демократичний прорив» і навіть про «нову демократичну хвилю». Майкл Макфол, наприклад, у своїй праці «Шляхи трансформації посткомунізму» використовує термін «кольорова революція» для узагальнення процесів, що відбуваються у Грузії, Киргизстані та Україні [6; с. 4].

Для того аби визначити сутність даного явища варто звернутись до більш загального підходу. Зрозуміло, що революція та державний переворот є різновидами чи формами прояву політичного конфлікту. Конфлікт передбачає наявність хоча б двох суб'єктів даного процесу, які вступають в протиріччя щодо певного інтересу. Таким чином, політичний конфлікт можна визначити, як зіткнення чи протистояння суб'єктів політики щодо політичної мети та перерозподілу владних ресурсів. Проаналізувавши приклади країн, де були реалізовані «кольорові революції» можна сказати, що даний феномен є різновидом політичного конфлікту, оскільки існують усі складові елементи політичного конфлікту, а саме: суб'єкт та об'єкт конфлікту, наявність протиріччя, яке потребує рішення, як наслідок існування конфліктної ситуації. До таких елементів можна ще віднести формулювання позицій кожної зі сторін конфлікту, динаміку розвитку та зміну конкретних фаз. Таким чином, сутність «кольорової революції» можна визначити через з'ясування її особливостей. Виходячи з усього, що зазначено вище, можна сказати, що «кольорова революція» – це узагальнена назва процесу зміни політичної еліти, що стається внаслідок мирних протестів та мітингів, причиною яких слугувало якесь протиріччя між державою та суспільством.

Важливим аспектом дослідження «кольорових революцій» є визначення не лише їх передумов та особливостей, а і їх мети. Все ж більшість вітчизняних та західних політологів схиляються до думки, що «кольорові революції» мали на меті демократизацію суспільства. Звичайно, є і ті, хто не поділяє таку точку зору, здебільшого це російські та китайські дослідники. Вони нарікають на недемократичність опозиційної влади після революцій. Але якщо розглядати «кольорові революції» як одну з форм демократичного транзиту, то парадокс приходу до демократії шляхом обмеження певних демократичних процедур є цілком зрозумілим. Адже демократизація в умовах політичної нестабільності та загрози з боку антидемократичних сил вимагає певних жорстких дій від нової влади щодо таких сил.

Можна виокремити такі передумови для виникнення «кольорових революцій»:

- відносно невисокий рівень життя населення, а також вагомі соціально-економічні труднощі;
- наявність протиріччя між владною верхівкою і народом щодо політичних питань, як наслідок – соціальна напруженість населення;
- яскраво виражена нерівність у розподілі влади та ресурсів, відсутність системи суспільного контролю над діяльністю правлячої еліти та її оточення;
- делегітимізація влади;
- гострі протиріччя всередині самої владної верхівки;
- існування сильної опозиції.

До основних чинників «кольорових революцій» варто додати і протиріччя між законними принципами державного устрою та їх втіленням на практиці владною верхівкою. Тут варто враховувати такі фактори: зв'язок економічних інтересів політичних лідерів з іншими державами, рівень корупції, наявність офшорних рахунків у політичній еліті, рівень політичної культури.

Не менш важливим чинником є існування та становище опозиції. Мова йде про ефективність її стратегії, економічну базу, наявність сильного лідера, який консолідує протестні групи.

Найбільш вагомим чинником для виникнення «кольорових революцій» на теренах посткомуністичних країн стала нахабна фальсифікація політичних виборів: президентських – у Югославії в 2000 р. та Україні 2004 р., парламентських виборів у Грузії (2003 р.) та Киргизстані (2005 р.). Тисячі людей по всій країні вийшли на вулиці вимагаючи чесних та справедливих виборів. Такий тривалий тиск з боку населення і призвів до зміни влади в країнах і перемоги опозиції. Таким

чином, можна сказати, що неможливість реалізувати своє виборче право громадянами і є головною причиною «кольорових революцій» початку 2000-х років.

На думку дослідниці С. Кіршенблат, масові акції протестів проти масштабних фальсифікацій виборів представниками існуючого режиму є найважливішою рисою «кольорових революцій». Легітимізації таких революцій громадянами та міжнародною спільнотою сприяло те, що такі акції протесту були спрямовані на захист демократичних прав людей [5; с. 474].

С. Белковський визначив 10 факторів «кольорових революцій»:

- зовнішній тиск;
- делегітимізація;
- параліч вертикальної соціальної мобільності;
- протиріччя всередині владної еліти;
- відсутність проекту майбутнього;
- опозиційна сила;
- неможливість влади використати силу;
- регіонально-етнічні протиріччя;
- особиста унія бюрократів та політиків у правлячому класі;
- приводом для революції може бути фальсифікація виборів або серйозна локальна катастрофа

[2, с. 63].

Серед характерних ознак «кольорових революцій» початку XXI століття, варто виокремити такі: мирний характер протестів; значна роль неурядових організацій, громадських організацій; відбувались після сфальсифікованих президентських чи парламентських виборів, що «вивели» людей на вулиці; наявність сильної опозиції; іноземний вплив міжнародних структур, що підтримували кольорові революції.

За всіма існуючими рисами можна стверджувати, що «кольорових революцій» мають зовсім інший характер ніж класичні, а отже існує відмінність їх причин, процесу протікання, а також наслідків до яких вони ведуть. Результатом «кольорових революцій» стає зміна людей у владі та зсуви в зовнішній політиці й міжнародних орієнтаціях. Рушійною силою сучасного типу революцій, як правило, стає молодь, важелем – високий рівень участі населення, а головним політичним завданням – заміна однієї еліти на іншу.

Висновки. Політичний протест є об'єктивною політичною категорією, явищем, яке у різних формах існує у будь-якому політичному режимі. Його визначають як вид політичної діяльності, участі чи поведінки, яка здійснюється окремим індивідом чи соціальною групою, проходить у активній чи пасивній формі і може призвести до дестабілізації політичного життя. Діяльність, участь чи поведінка постають у різних дослідників формами вияву незгоди (протесту) окремої особи чи певної соціальної спільноти з політичним курсом держави, рішеннями законодавчих, виконавчих чи судових органів влади та ін. Для розуміння сутності «кольорових революцій» надзвичайно важливим є аналіз дослідження феномену класичної революції. Аналізуючи визначення та концепції революцій варто зауважити, що їх формування відбувалось внаслідок різноманітних причин. Саме тому неможливо класифікувати революції за одним зразком, адже кожна революція має свої особливості. Серед науковців точаться дискусії щодо сутності «кольорових революцій», адже немає однозначного їх розуміння. Основні передумови «кольорових революцій» можна поділити за критерієм сфери впливу: на економічні, політичні, соціальні. Також, причини їх появи можна поділити за суб'єктами впливу: на зовнішні та внутрішні. Щодо особливостей, то варто вказати, що кольорові революції носять мирний, безкровний характер, та основною формою їх здійснення є мітинги, демонстрації, а також вони характеризуються появою нових опозиційних лідерів та формуванням молодіжних рухів.

Бібліографічний список:

1. Арендт Х. О революции. М.: Европа, 2011. 464 с.
2. Барсамов В.А. «Цветные революции»: теоретический и прикладной аспекты. *Социологические исследования*. 2006. № 8. С. 57-66.
3. Бевз Т. А. Феномен «революция» у дискурсах мислителів, політиків, науковців. Київ: ІПІЕНД, 2012. 176 с.
4. Гідденс Ентоні. Соціологія. К.: Основи, 1999. 726 с.
5. Кіршенблат С. В. Досвід використання моделі «кольорових революцій» у посткомуністичних регіонах *Політологічні та соціологічні студії. Збірник наукових праць*. 2010. С. 463–474.
6. Макфол М. Пути трансформации посткоммунизма *Pro et Contra*. 2005. Т. 9. № 2.
7. Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В.П. Горбатенко. К.: Генеза, 2004. 736 с.
8. Почепцов Г. Революция. com. Основы протестной инженерии. М.: Европа, 2005. 532 с.

9. Романюк О. Посткомуністичні революції. *Політичний менеджмент*. 2005. № 4. С. 16-28.
10. Сасин Г. Кольорові революції: сутність, основні риси, причини виникнення та політичні наслідки *Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences*. 2015. III (7), Issue: 42. P. 40-42.
11. Скочпол Т. Государства и социальные революции: Сравнительный анализ Франции, России и Китая М.: Изд-во Института Гайдара, 2017. 552 с.
12. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века. М.: РОССПЭН, 2003. 368 с.
13. Чак А. Феномен «кольорової революції» як політичного явища сучасності *Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії*. 2018. № 1. С. 35-42.
14. Tilly C. *European Revolutions. 1492-1992*. Oxford. 1993.

Referenses:

1. Arendt Kh. *O revoliutsyy*. М.: Европа, 2011. 464 s.
2. Barsamov V.A. «Cvetnye revoljucii»: teoreticheskij i prikladnoj aspekty. *Sociologicheskie issledovanija*. 2006. № 8. S. 57-66.
3. Bezv T. A. Fenomen «revoliutsiia» u diskursakh myslyteliv, politykiv, naukovtsiv. Kyiv: IPIEND, 2012. 176 s.
4. Hiddens Entoni. *Sotsiolohiia*. К.: Osnovy, 1999. 726 s.
5. Kirshenblat S. V. Dosvid vykorystannia modeli «kolorovykh revoliutsii» u postkomunistychnykh rehionakh Politolohichni ta sotsiolohichni studii. *Zbirnyk naukovykh prats*. 2010. S. 463-474.
6. Makfol M. Puti transformacii postkommunizma Pro et Contra. 2005. Т. 9. № 2.
7. Politolohichni entsyklopedychni slovnyk / Uporiadnyk V.P. Horbatenko. К.: Heneza, 2004. 736 s.
8. Pochepcov G. *Revoljucija. com. Osnovy protestnoj inzhenerii*. М.: Европа, 2005. 532 s.
9. Romaniuk O. Postkomunistychni revoliutsii. *Politychni menedzhment*. 2005. № 4. S. 16-28.
10. Sasyn H. Kolorovi revoliutsii: sutnist, osnovni rysy, prychny vynyknennia ta politychni naslidky *Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences*. 2015. III (7), Issue: 42. P. 40-42.
11. Skochpol T. Gosudarstva i social'nye revoljucii: Sravnitel'nyj analiz Francii, Rossii i Kitaja М.: Izd-vo Instituta Gajdara, 2017. 552 s.
12. Hantington S. *Tret'ja volna. Demokratizacija v konce XX veka*. М.: ROSSPJeN, 2003. 368 s.
13. Chak A. Fenomen «kolorovoi revoliutsii» yak politychnoho yavyshcha suchasnosti Mizhnarodni vidnosyny, suspilni komunikatsii ta rehionalni studii. 2018. № 1. S. 35-42.
14. Tilly C. *European Revolutions. 1492 – 1992*. Oxford. 1993.

Petrenko V. V., Novak Y. Y. «Color revolutions»: essence, main factors and characteristics

The article defines the essence of the concepts «protest», «revolution» and «color revolution», highlights the characteristic features of «color revolutions» and the main factors affecting the possibility of their implementation.

Among scientists, there are discussions about the essence of color revolutions and, accordingly, there is no clear understanding of them. Based on the analysis of the views of many domestic and foreign researchers, it was found that the term "color revolution" is used as a generalized name for the process of changing the political elite that is taking place as a result of peaceful protests and rallies, the cause of which was some contradiction between the state and society.

The article examines various prerequisites and factors influencing the appearance of «color revolutions» and reveals that all the causes of the appearance of "color revolutions" can be divided into economic, political and social, as well as external and internal, according to the criterion of the sphere of influence. Among the main factors of the emergence of "color revolutions" it is worth mentioning the relatively low standard of living of the population, as well as significant socio-economic difficulties; the presence of contradictions between the ruling elite and the people regarding political issues and, as a result, the existence of social tension among the population; pronounced inequality in the distribution of power and resources, lack of a system of social control over the activities of the ruling elite and its entourage; delegitimization of power; sharp contradictions within the ruling elite; the existence of a strong opposition. The most important factor for the emergence of "color revolutions" in the territories of post-communist countries was the falsification of political elections:

Considerable attention in the article is devoted to highlighting the main characteristic features of «color revolutions». It was found that their main features are the following: peaceful, bloodless character, the main form of their implementation is rallies, demonstrations; significant role of non-governmental organizations in their implementation; the emergence of new opposition leaders and the formation of youth movements; support from international structures.

Keywords: *protest, revolution, «color revolution», «velvet revolution», coup d'état, change of power, falsification of elections.*

DOI 10.31558/2519-2949.2023.2.4

УДК 323.172

ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-3575-3139>

Узун Ю. В., Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

ПОЛІТИЧНИЙ ПРОСТІР: МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ КОНЦЕПТУ

В роботі визначено особливості методологічної основи дослідження концепту «політичний простір». Метою дослідження визначено встановлення відповідності розвитку науково-методологічної концептуалізації політичного простору динаміці процесу його глобальної детериторіалізації. Досягнення мети передбачило: аналіз становлення та розвитку дискурсу щодо простору політичної дії (який може бути територіалізований та детериторіалізований); визначення релевантності детериторіалізації політичного процесу на сучасному етапі; визначення відповідності динаміки науково-методологічної концептуалізації політичного простору фактичним політичним процесам його розвитку. Відповіді на поставлені завдання обумовлюють логіку будови дослідження та його структуру.

Зазначено, що традиційний для Модерну (Вестфальської логіки будови міжнародного порядку) національно-територіальний простір політичної дії втрачає однозначний територіальний вимір і стає результатом політичного менеджменту. Стратегічні документи інституційних структур ЄС, Ради Європи, а також рекомендації та резолюції суспільно-політичних структур, орієнтовані на програму ООН «Порядок денний на 2030» анонсують реформи децентралізації, просторової деконцентрації ресурсів та функцій, деієрархізації складних систем. Епоха Постмодерну з ідеями мережовості та деієрархічності нівелює територіальний простір як умову політичної взаємодії, передбачає активну роль мобільного суб'єкту, що конструює нову реальність. Академічний наслідок трансформації постає як переосмислення процесів глобального переформатування та організації територіально-політичних процесів. В роботі визначено періодизацію розвитку методології аналізу територіально-політичних систем, уточнено співвідношення понять «місце», «територія», «простір», що обумовлюється обраною методологією аналізу. Показано, що концептуалізація поняття «політичний простір» пов'язана з визначенням природи «простору» як об'єктивної, суб'єктивної чи інтерсуб'єктивної реальності, а також із визначенням базової методологічної основи дослідження простору як об'єктивної чи конструйованої в процесі «битви когнітивних карт» реальності.

Ключові слова: методологія, політичний простір, політичний процес, децентралізація, територіальна політика, Світопорядок, глокалізація, регіони, локалітети.

Актуальність дослідження. Політичний процес, що конструюється в глобальному вимірі останні 70 років демонструє перетворення територіально-політичного простору з умови політичного процесу на результат політичного конструювання, де територіальна політика є комплексом заходів забезпечення територіального розвитку та стабілізації політичних систем.

Малі та великі економічні депресії, кризи внутрішніх політичних орієнтирів та постійний процес адаптації до нових геополітичних обставин регіонального та світового масштабу актуалізують дискурс навколо інструментів стабілізації складних територіально-політичних систем в умовах трансформації Світопорядку.

Останні роки є очевидним глобальний процес реконструкції політичного простору, що супроводжується реструктуризацією національно-політичних систем через посилення гетеротопії, мультиплікацію просторово-політичних процесів національно-територіальної консолідації, міждержавної інтеграції, транснаціональної регіоналізації, регіональної сепарації, транслокального, вертикального та горизонтального співробітництва в децентралізованих системах, що розвивають логіку автономії. До того ж продовжуються трансформації політичних зв'язків в постколоніальних

системах, де концепт «територіальних володінь» трансформовано на «просторовий розвиток», що супроводжується детериторіалізацією політичного процесу, на що вказує система політичних відносин, наприклад, Європейського Союзу з тринадцятьма заморськими країнами та територіями держав Європейського Союзу, що не є територіальними частинами ЄС [3, с. 153].

Глокалізація, заявлена Роландом Робертсоном та Баррі Веллманом є відповіддю на розвиток міжнародної економіки, міжнародної міграції, універсалізації правил глобальної взаємодії, а також результатом зламу попередньої соціально-економічної моделі, що базувалася на Вестфальській логіці Світопорядку – логіці методологічного націоналізму. Глокалізація змінює змінилися параметри політичних систем, характер соціально-політичної інфраструктури, способи мобілізації трудових ресурсів, інструменти залучення нових учасників політичних систем (резидентів) до процесу легітимації політичних інституцій.

Стратегічні документи ООН та регіональних наднаціональних організацій, таких як Європейський Союз, Рада Європи, та інші, продовжують анонсувати реформи, пов'язані з розвитком потенціалу регіонів, розгортанням інноваційних можливостей «політики на основі місця», поглибленням реформ децентралізації для активізації діяльності суб'єктів різного масштабу, відносини між якими конструюють, структурують, конституують новий глокалізований простір. В 2020 р. ООН прийняла «Порядок денний на 2030» (ООН, 2020) в якому анонсувала проведення глобальної «політики на основі місця», а також політики розвитку функціональних регіонів, багаторівневості управління, посилення вторинних полюсів зростання, ліквідації поляризації між ядром та її периферією, столицями та іншими місцями, розвитку співпраці в поліцентричних мережах мегаполісів і регіонів, розвитку транснаціональних мереж, протидії надмірній концентрації ресурсів, капіталів, виробництв, зменшення нерівності між людьми і між місцями, забезпечення умов мобільності ресурсів, мобільної політичної участі [4]. В 2020 р. Єврокомісія прийняла «Територіальний порядок денний на 2030», «Стратегічний план розвитку на 2021 – 2027 рр. щодо розвитку політики територіальної згуртованості» [7; 3, с. 157]. Аналогічну політику анонсували організації Ради Європи. «Конференція європейських регіональних законодавчих асамблей ЄС» (CALRE) прийняла «Стратегію сталого розвитку європейських регіонів 2030» в 2018 р. Нові цілі регіональної політики проголосили «Конференція європейських регіонів із законодавчою владою» (REGLEG), «Європейська мережа нетериторіальних автономій» (ENTAN), «Конференція периферійних морських регіонів», «Європейська асоціація гірських районів» (EUROMONTANA) та інші [3, с. 187].

З огляду на невідворотність процесів глобальної просторової де(ре)конструкції *метою дослідження* постає визначення відповідності розвитку науково-методологічної концептуалізації політичного простору динаміці процесу його глобальної детериторіалізації. Досягнення поставленої мети передбачає: 1) аналіз становлення та розвитку дискурсу щодо простору політичної дії (який може бути територіалізований та детериторіалізований); 2) визначення релевантності детериторіалізації політичного процесу на сучасному етапі; 3) визначення відповідності динаміки науково-методологічної концептуалізації політичного простору фактичним політичним процесам його розвитку. Відповіді на поставлені завдання обумовлюють логіку будови нашого дослідження та його структуру.

Предмет дослідження – дискурс навколо простору політичної дії – сформувався на стику історії, соціальної географії, геополітики в ХІХ столітті, а його методологічний розвиток продемонстрував трансформацію домінуючого об'єкту досліджень (територіально-політичних систем) від: 1) «великих» ієрархічних «життєвих просторів» націй-держав, що розвивалися за Модерною традицією і визначалися об'єктом геополітичного аналізу; до 2) «мезорівня» територіально-політичних систем (держави, їх союзи), визначення якого демонструвало прагнення «об'єктивності» за допомогою метричних методів аналізу; і до 3) «мультимодальних просторових одиниць», що діють за Постмодерною логікою політичних акторів і досліджуються з 60-х рр. ХХ ст. на основі структуралізму, конструктивізму.

Розкриваючи сутнісні характеристики означених трьох етапів зазначимо, що в ХІХ ст. в працях К. Гаусгофера, Ф. Ліста, К. Лампрехта, Ф. Наумана, Ф. Ратцеля, Ф. Челлена, К. Штруппа, К. Шмітта *національний простір* розглядався як результат поєднання географічної даності та її когнітивного осмислення нацією, яка формує колективне уявлення розвитку держави. Методологія дослідження трансформації простору в «життєвий простір» держави як зростаючого організму, будувалася на *позитивістському* підході О. Конта, тому *редукціонізм, органіцизм, примордіалізм* сприймалися

доречними. Запит з боку геополітичних гравців щодо наукової аргументації формування глобальних систем імперського типу як динамічних величин започаткував: розробку критеріїв диференціації територій як політичних елементів ландшафту (локальних своєрідностей); аналіз простору як резервуару державно-правових конструкцій; розробку інструментів експансії для реалізації національного інтересу (Ф. Ратцель); аналіз конструювання політичного простору, в межах якого реалізується національний інтерес (Р. Челлен); класифікацію кордонів та чинників їх сталості (К. Гаусгофер); аналіз порядків фіксації status quo територіального володіння (К. Шмітт); класифікацію етнічних систем (Л. Гумільов) [5, с. 11–12].

На межі XIX – XX ст. в якості об'єктів наукового аналізу переважали територіально-політичні системи мезо- та макро- рівнів. На основі ідей географічного детермінізму здійснювалася диференціація структур: центри, периферії, прикордонні аномалії, регіональні осередки; імперії та рейхи; централізовані, надцентралізовані, децентралізовані; етнічні, субетнічні, суперетнічні; компактні розширені і дисперсні розширені; округлі, замкнені, ізольовані, мотузкові, з «охвістями». Важливим елементом теорій стало обґрунтування дієздатності великих просторів, що обумовлюють алгоритми розгортання політичних процесів на різних рівнях на основі панідей, образів панрегіонів та уніполей, в контексті макрорегіонального конструювання сфер політичного впливу.

На початку XX ст. сформувалися підходи, де ключовими стали поняття «регіон», «розміщення», «простір» (К. Зауер, Р. Гартшорн), «місцерозташування», «образ життя» (П. Відаль де ля Блаш), «місцерозвиток» (П. Савицький).

З середини XX ст. в дослідженні понять «місце», «територія», «простір», «політичний простір» стало можливим виокремлення двох етапів.

Перший етап був пов'язаний з відстороненням від геополітичних ідей. До кінця 60-х років відбулись об'єктивація предмету досліджень та фокусування на аналізі соціально-економічного розвитку територіально-політичних комплексів мезорівня. Ключовими процесами були представлені *долання простору та виробництво простору*. В концепціях школи «просторового аналізу» (Ф. Шеффер, В. Айзард, Д. Гарві, У. Тоблер) та «регіонального аналізу» (М. Баранський, І. Маєргойз, А. Синявський, Я. Машбиць) з акцентом на скалоцентризм поняття «територія» визначали як тотожне поняттю «місце», але в значенні «знеособленого», інкорпорованого державою об'єкта.

Західна школа сприйняла триєдність функціоналістських концепцій Р. Гартшорна, С. Джонса, Ж. Готмана, орієнтованих на аналіз співвідношення доцентрових та відцентрових сил в державах та їх союзах. Простір тут досліджувався в контексті діалектики рухів: просторової диференціації світу і циркуляції в просторі. Категоріями аналізу стали: регіон, перехрестя, вузли циркуляції, мегаполіс (Л. Мамфорд, Ж. Готман). Поняття «політичний простір» розглядалося в роботах західних дослідників як більш об'ємне ніж «територія», як таке що акумулює «образи місця», «мобілізує спільноту», а «циркуляція» – як творення «територіальності політичного».

В схемах глобальної політичної просторової диференціації (концепції А. Страуса, С. Коена) були впроваджені категорії: «глобальне уніполе», «геостратегічні сфери», «геополітичні регіони», «дисконтинентальні пояси», «субнаціональні ворота», «інтерстратегічні сфери», «інтрагеополітичні регіони». Дослідники викоремлювали рівні *регіональної наднаціональної згуртованості* (1) регіональний простір, 2) транслокальну соціальну систему, 3) міжнародне співробітництво, 4) регіональну спільноту, 5) регіонально інституціоналізовану державу), що будуються за логікою «нового» регіоналізму, з відмовою від моделі «старого» регіоналізму, де регіоналізація в державоцентричній системі зводиться до субнаціонального ділення [15]. *Новий регіоналізм* розглядав регіони як: 1) частини міжнародної системи відносин, що мають самостійну універсальну цінність в соціально-політичних процесах. 2) як самостійні ендегенні неоднорідні утворення, що можуть включати як державних, так і недержавних акторів, і формуватися під впливом ряду чинників. В системній концепції М. Каплана регіон підтримує системні зв'язки з гравцями більш високого міжнародного рівня і є індикатором поведінки субнаціональних гравців через інтерпретацію місцевих особливостей, що мають загальні соціально-історичні коріння [14, с. 19 – 21]. У К. Волца, регіон як підсистема, має схожі характеристики з утворюваними системою та надсистемою, але сам є внутрішньо складноструктурованим [20, с. 177]. В «*транзакціоналістському*» підході Карла Дойча, регіон розглядався як складна взаємодія в союзі держав-суверенів, що є внутрішньо неоднорідними [6]. В більш пізньому «*неофункціоналістському*» підході Бьорна Хеттне, Фредеріка Соєрбаума, Ернста Б. Хааса, було акцентовано на взаємопов'язаності «низової політики» / «низового рівня регіоналізму» та «високої політики» / «високого рівня регіоналізму» [11, с. 557; 12;

10], де регіони різних масштабів, але однакової політичної цінності, відіграють суттєву роль в процесах інтеграції складних систем.

За умов завищеної уваги до проблем регіоналізму поняття «місце» уособлювало архаїку, парохіалізм, тобто спосіб мислення із зосередженням на дрібних деталях, і відтак, мало конотацію провінціалізму, розглядалося як залежне від прогресивного «простору», зводилося до «розміщення».

«Регіональні» та «електоральні дослідження» А. Зігфріда, Дж. Прескотта, Р. Джонстона, С. Роккана; дослідження в межах світ-системного підходу І. Валлерстайна, Ф. Броделя, А. Франка, Дж. Модельські, головними категоріями аналізу зробили категорії «світ-економіка», «світ-імперія», «панівне місто», «суперскладність», «регіональна система політій», «регіональна макрополітія», «суперструктури», «акефальні політичні міні-системи». Політичні системи постали об'єктом аналізу Д. Істона, П. Тейлора; системи соціального порядку та дії – Т. Парсонса; відносини системи та структур – в теорії структуризації Е. Гіденса, в працях Б. Андерсона, Б. Верлена.

Другий етап розвитку досліджень був пов'язаний з «просторовою революцією» 1967 р., коли відбулось повернення суб'єкту в процеси диференціації територіально-політичних систем як детермінованих соціальною дією та когнітивним переосмисленням. Відбулась відмова від «методологічного націоналізму» в прагненні деконструкції ієрархічних систем. Простір досліджувався як соціально-конструйований. Ключовим об'єктом аналізу стало «місце». Основу трансформації склав постмодерний дискурс, який розвивали М. Фуко, Ж. Бодріяр, Ф. Гватарі, Ж. Дерріда. Сформувався дискурс щодо: зв'язку стратегії-географії-ідеології (І. Лакост, П. Гулд, Б. Беррі); когнітивних комплексів простору та методології критичної (Дж. О'Тоал, С. Делбі) та внутрішньої геополітики (І. Лакост, М. Фуше), а згодом їх критика з боку соціального конструктивізму (Ф. Краточвіл, О. Вендт, Дж. Реггі).

Концепція просторової «гетеротопії» витіснила часову парадигму досліджень (М. Фуко). В праці «Інші простори» (1984) Фуко ініціював ідею «просторової революції» з переорієнтацією досліджень на просторову парадигму, розвиваючи концепцію «*гетеротопії*» (існування змістовної багатогранності простору всередині іншого простору, існування потенціалу розгортання простору за умов «зміни загальної синхронії культури») [3, с. 39-41]. Одним з принципів існування гетеротопій, Фуко назвав створення ілюзорного простору, який «викриває реальний простір – всі місцерозташування, якими розгороджене людське життя, як ще більш ілюзорний». Досліджуючи еволюцію просторових відносин, він зазначив, що «в наші дні *місцерозташування* замінює *протяжність*, відкрити Галілеєм в XVII ст. як властивість нескінченно відкритого простору, яка (протяжність) замінила ієрархічний *простір локалізації*, який був характерний Середнім вікам. Місцерозташування визначається через відносини сусідства між точками і елементами; формально його можна описати у вигляді рядів та решіток. В наступних працях Фуко показав множинність способів організації простору як об'єкту реалізації відносин надзору, управління, реалізації влади, запропонував досліджувати різні простори як історію різних форм влади, починаючи з геополітичних стратегій і закінчуючи тактиками розселення, способами господарсько-політичної диференціації.

«Просторовий поворот» (*spatial turn*) охопив всі соціальні науки. В 1976 р. у Франції був заснований журнал «Геродот», власником та редактором якого є французький геополітик Ів Лакост, а в 1982 р. з'явився журнал *Political Geography Quarterly*, що сьогодні має назву *Political Geography*, який тривалий час виходив за редакцією Пітера Тейлора та Джона О'Локліна, а сьогодні його редактори – Девід Слейтер та Джон О'Локлін. Специфіка наукових досліджень демонструвала радикальний методологічний зсув в системі досліджень територіально-політичних систем [3, с. 41]. Ів Лакост, лауреат Нобелівської премії – премії Вотрена Люда в 2000 р. визнаний людиною, що зробила значний вклад в епістемологічну та теоретичну реформу політико-територіальних досліджень, розгорнув дослідження в географії, які мали політичний вимір. В статті щодо зв'язку «Стратегії-Географії-Ідеології» в 1976 р. він запропонував поєднання різних рівнів просторового аналізу у їх взаємодії: від місцевого до національного, та планетарного з урахуванням конкретних картографічних конфігурацій та даних. Унікальність його концепції в тому, що і простори, і кордони визнаються пасивними елементами, тоді як детермінуюча роль відведена політиці, яка перетворює їх. Лакост використовував поняття «*ландшафт*» для дослідження соціальних уявлень, репрезентацій простору, розглядав «*просторові множини*» (*spatial sets*) та «*перетини просторових множин*» (*intersections of spatial sets*) в тому числі з метою створення «уявних множин з ілюзорними або абсурдними просторовими межами, які можуть бути ненауковими, проти стимулюючими» [16]. Важливими методами його аналізу стали класифікація «*просторових множин*», їх масштабування

з використанням діатопічної та діахронічної будови досліджень (масштаб знизу – ситуація невеликого порядку величини; зверху – континентальна або планетарна перспективи, а процес накладання шарів – перетин множин та зв'язки).

Розгортаючи методологію та запропонований на сторінках журналу «Геродот» дискурс, М. Фуше відновив поняття «хорогенез» для дослідження процесу формування територіально-політичних систем, утворення яких демонструє фіксація кордону як лінії «хронічної» чи «відносної» політичної нестабільності. З 1989 р. – дати публікації книги «Фронти і фронтири» – Фуше акцентує на ролі міждержавних та внутрішньодержавних кордонів, як інтерфейсів, які відображають співвідношення політичних сил на даний момент та викликають конституційні дебати щодо розмежування публічної і приватної сфер життя. Фронт демонструє реальний поділ простору, відокремлює наше від чужого, позначає «суверенітет як можливість держави здійснювати свою роль», тоді як фронтір вказує на розподіл символічний або уявний, і його індикатором є прикордонна зона з розмитою розділовою лінією через постійний процес взаємопроникнення. М. Фуше звертає увагу, що кордони територіально-політичних систем часто не збігаються з лінійними кордонами держав, що реально існуючі територіально-політичні системи більші ніж державні в умовах глобалізації; ілюструє це політичне значення наднаціональної мережі діаспор, які грають одну з ключових ролей в перетвореннях в країнах сучасної Європи; зазначає, що великі географічні регіони, як Європа, насправді є результатом *територіалізації* як пристосування, історико-політичних процесів в географічному просторі» [3, с. 42]. Звідси його висновок, що тенденції політичної консолідації в таких регіонах як Європа не ведуть до *ліквідації національних кордонів, детериторіалізації та денаціоналізації* просторів, оскільки йдеться лише про зміну репрезентацій цих кордонів, які віддзеркалюють зміну репрезентацій територіально-політичних утворень, що всередині них і, «держава стверджує себе де тільки може» [3, с. 42].

Сучасний процес деконструкції світового порядку він називає «битвою когнітивних карт», які спрямовані на моделювання переорієнтації периферій та нові центри утворюваних геополітичних комплексів. Розгортаючи ідею, якої дотримувався Ів Лакост, щодо «стимулюючого» значення уявних «просторових множин», М. Фуше наводить вислів польського історика Броніслава Геремека про «важливість мрії (уяви) для політичних дій у поєднанні з інформованим історичним реалізмом: «Немає причин боятися. Уявлення відіграє важливу роль у політиці, тому що формує та надає сенс дії. Європейська мрія включає економічну інтеграцію, але також включає відкриття Сходу, європейських республік колишнього Радянського Союзу. Східний кордон Європи не був промальований ні історією, ні географією, ні культурою: це кордон у стилі США, змінна межа, і це було завжди»[9, с. 185].

В ті самі часи ідеї конструювання простору та територіально-політичних систем отримали розвиток у Ж. Леві, К. Раффестіна. Виникли концепції: зміни якості суверенітету (К. Волтц, І. Дукачек), кінця території (Б. Баді), їх критика в працях С. Жижека, К. Хейя. Об'єктом аналізу Е. Кейсі, Р. Сека, Дж. Егню, І-Ф. Туана стало співвідношення місця-простору-територіальності. Оформились концепції коннектографії (П. Ханна) та сіноїкізму (Е. Соджа, Р. Флорида). Нові форми консолідації – екзополіс, постметрополіс та зміни в соціальній структурі місць – метрополіарності – склали новий об'єкт аналізу.

Якщо державоцентрична методологія аналізу (або логіка методологічного націоналізму) обумовлювала домінування низхідного методу аналізу (зверху до низу) політичних систем, де політичний процес розглядався як територіально обмежений, втиснутий в межі держави яка втримує «політико-територіальне верховенство», то відмова від ієрархічної логіки мислення призвела до встановлення в якості інноваційної методології – методологію деієрархізуючу, мережецентричну, яка передбачила висхідну логіку мислення політичного процесу (знизу, від локалітетів, доверху – рівня національного та наднаціонального). І якщо традиційний аналіз передбачав визнання принципу територіального верховенства держави в політичному союзі, то до кінця ХХ ст. склалося розуміння відокремленості процесів територіальної та політичної інкорпорації в складних системах. Значною мірою на це вплинули не лише глобалізація, універсалізація стандартів і утворення віртуальної реальності, але і дискурс стосовно цілей деконструкції старого Вестфальського порядку.

Процеси територіалізації, детериторіалізації та ретериторіалізації постали частиною загальнофілософського дискурсу постмодерністів, які розглядали в тому числі роль простору у формуванні культурних образів та мовних метафор. Постмодерністський дискурс сформував ідеї: 1) *смерті суб'єкта*, де людина постає як набір ідентичностей, що прив'язані до локально-культурних

або територіально-політичних контекстів; 2) *інтертекстуальності*, де будь-який текст як мозаїка, текучість, діалог, утворений контекстом; 3) *деконструкції метанаративів і систем, демістифікації*; 4) *руйнації логіки домінації та ієрархічності, децентралізації* (критика універсалізму, європоцентризму, обґрунтування поліцентричності та *постколоніалізму*) та *детериторіалізації* (зменшення ролі національних держави та виникнення транснаціональних структур та інформаційних систем). В роботі «Тисяча плато» Жюльєн Делеза та Фелікса Гватарі був впроваджений концепт «ризоматика» (*корневище*) для позначення позаструктурного та нелінійного способу організації цілісності, для підкреслення множинності значень в системі. Множинність, яка змінює виміри та форму, характеризується детериторіалізацією, а ризоматика, таким чином, привносить принцип картографування для соціально-політичного світу, де карта передує території, конструюючи її. Ризоматика Делеза та Гватарі проявляється в мікрополітиці як твердження ацентрованих систем, в яких локальні операції координуються, а результат синхронізується незалежно від центру. Звідси розвивається і «номадологічний проект», де людина як номад сприймає простір як відкритий, рухливий, гетерогенний, множинний та детериторіалізований. В такий спосіб вони прагнули показати інший досвід політичного простору та способи здійснення політики.

Сучасна концептуалізація поняття «політичний простір» пов'язана зі зміною та диференціацією масштабів розгортання політичних процесів, з процесами децентралізації, деволуції, транснаціоналізації, глокалізації. В умовах територіальної освоєності світу концептуалізація поняття «*політичного простору*» як елементу «*соціального простору*», як *аналітичної категорії*, в політологічному дискурсі визнана значимою, оскільки сприяє системному політичному моделюванню, типологізації, науковій концептуалізації політичного простору як феномену, робить можливим аналіз політичної суб'єктності держав та недержавних акторів, спільнот, індивідів, *типологізацію політичних багаторівневих систем*.

Витоки концепції політичного простору лежать в історії соціологічної думки, хоча уявлення про простір як про силове поле сформувалося в природничих науках, які намагалися об'єктивувати та привласнити простір, на протизага, наприклад, міфологічній традиції, де як в архаїчній моделі світу, простір не віддалявся від часу, розглядався в контексті наповнення. Простір, «вміщує сакральні та профанні місця, надає можливості Богу явитися, а місцю відбутися» [3, с. 89]. В міфологічній традиції простір *споглядають, в природничій – перетворюють, пристосовують*.

На основі природничих підходів в науці склалися дві позиції щодо простору: субстанціальна і реляційна. *Субстанціалізм*, представлений в Новий час Р. Декартом, інтерпретує простір як сутність тілесної субстанції. В варіанті субстанціалізму, що представлений в натурфілософії І. Ньютона, простір визначається вже як самостійна сутність, яка існує поряд з матерією і незалежно від неї. Відповідно, взаємозв'язок між простором і матерією розглядався як зовнішнє відношення між двома самостійними видами субстанцій, звідки слідував висновок про незалежність простору від матеріальних процесів, що реалізуються в ньому.

З *реляційної* точки зору простір розглядається як порядок відносин, утворених взаємодіючими об'єктами, причому поза цією системою взаємодій простір не існує. Так, згідно з позицією Г. Лейбніца, простір є властивістю речей. Реляційне бачення *простору*, що визначається в кожен момент конфігурацією сил, зводить його до порядку можливого співіснування монад. Для реляціонізму простір є формою координації об'єктів та їх станів, звідки слідує залежність властивостей простору від характеру взаємодії об'єктів. Відтак, простір постає результатом взаємодії, а політичний простір – результатом системи політичної комунікації та взаємодії. Відтак, з реляційної позиції простір конструюється процесом комунікації, і логіка його структуризації (за Е. Гідденсом) обумовлюється внутрішньою логікою суб'єктів дії, які привласнюють його, реалізуючи в ньому характерну для них логіку їх мислення (вона може бути ієрархізованою, деієрархізованою, та ін.). Саме цю реляційну позицію знаходимо у Георга Зіммеля, який в роботі «Соціологія простору» (1903) вказав, що «просторові політичні кордони є просторовим виразом процесів психологічного обмеження», які слід розглядати як реальні бар'єри між людьми, а згодом у П'єр Бурдьє, який запропонував використовувати категорію «*соціальний простір*» в якості базової абстрактної категорії для практичних потреб соціального та політичного моделювання та аналізу відносин соціальних агентів як «простір утворюючих та структурючих» [3, с. 90]. Згідно Бурдьє «привласнений простір є місцем, де влада стверджується і здійснюється в самій хитромудрій формі – як символічне, приховане насильство» [3, с. 90]. П. Бурдьє запропонував досліджувати соціальний простір як: 1) ментальну структуру соціальних позицій, утворену сукупністю властивостей індивідуальних та колективних

агентів; 2) практики в їх співвідношенні», де практики не маючи самостійності, завжди визначають властивості структури. Методологічними засадами аналізу соціального простору були такі: 1) Структура позицій є структурою джерел сили. Розподіл капіталів між позиціями характеризує силовий баланс; 2) Поле (як автономна частина соціального простору) конституюється специфічними силами. Ця сила забезпечує цілісність поля як предмета досліджень; 3) Відносини сили проявляються як розподіл відповідного капіталу або активних властивостей (які надають власникові). Безліч відмінностей властивостей агентів є проявом конфігурації сили, що конституює поле.

Методологічними концепціями, які склалися стосовно аналізу категорії «політичний простір» є: 1) *конструктивізм*, де політичний простір розглядається як результат конституювання політичної ідентичності та процесу творення образу, де (гео)простір визначається втіленням уяви («метаїдеї»), що виражає цінності, ідеї та ідентичності; 2) *структурний функціоналізм*, де політичний простір як результат структуризації – відносин системи з структурами, які функціонально забезпечують динаміку процесів; 3) *структуралізм*, коли політичний простір розглядається як набір багатовимірних, асиметричних структур; 4) *феноменологічний конструктивізм* – простір досліджується як реальність пізнання якої не можливе, але можливе її схематичне осягнення, когнітивне «сприйняття» через переживання конструйованої редукції реальності; 5) *когнітивний конструктивізм*, коли політичний простір розглядається як реальний феномен, але процес сприйняття якого зводиться до спостереження і проявляється як його «привласнення» та «об'єктивація».

Сучасне різноманіття інтерпретацій визначення політичного простору, як і інтерпретацій самого політичного простору як феномену пояснюється як відмінностями в теоретико-методологічних підходах дослідників (системний (системно-історичний) підхід, транснаціоналізм, інституціоналізм і неінституціоналізм, структурний функціоналізм, конструктивізм, когнітивний конструктивізм, конструктивний реалізм, феноменологічний конструктивізм, комунікативний підхід, організаційна теорія, світ-системний підхід і так далі), так і багатоманіттям об'єктів дослідження, будь то територіальні суспільні системи, політичні чи партійно-політичні системи, діаспоральні світи, системи місцевого самоврядування, політичне управління в багаторівневих системах, мікро- та макро- регіони, регіональні інтеграційні проекти, транскордонне співробітництво, просторові відносини як феномени глобалізації, регіоналізації, транснаціоналізації та ін.).

Виразною лінією розмежування виступають фундаментальні відмінності у визначенні природи простору в загально-філософському значенні, в контексті онтології та гносеології: одні дослідники вважають простір *об'єктивним*, інші – *суб'єктивним*, треті вважають політичний простір *інтерсуб'єктивним*. Відтак, якщо донедавна природа простору в політології усвідомлювалася в термінах матеріальних уявлень та місцезрештування, та асоціювалася або пов'язувалася з територією, то за останні десятиліття відбувся прорив в концептуалізації аналітичної категорії «політичного простору», яка менш жорстко прив'язується до території, тлумачиться переважно як комунікаційне, віртуальне), хоча іноді і продовжує залишатися синонімом території та місця, тобто локалізується, зберігаючи дуалізм матеріального та уявного.

Аналітичні категорії «політичний простір» та «територіально-політичний простір» визначають дві форми існування політичних відносин: 1) територіалізованих (традиційних, де політичні відносини втілені в територіально-політичних структурах) – тут простір є умовою – політичного розвитку (на чому акцентують класичні геополітичні теорії); 2) детериторіалізованих (сучасних, коли політичні відносини формуються у мережевих системах, транснаціональних дисперсних формах політичного співробітництва). Важливо, що в цьому випадку територіальність є вторинною і постає результатом політичного конструювання [3]. Про дисперсні етнополітичні системи, як альтернативні національній державі форми політичних систем в 1991 р. висловився Дональд Горовіц [13], який проаналізував ресурсну основу діяльності ряду діаспоральних систем.

На початку XXI ст. ряд держав активно використовують діаспоральну політику (Туреччина, Угорщина, Польща, Болгарія, Албанія, та інші) для забезпечення позатериторіальної гео економічної, геополітичної, політичної присутності та лобіювання [2, с. 251 – 295]. Наприклад, законодавство Угорщини наділило виборчим правом представників угорської діаспори – двох мільйонів угорців, що населяють сусідні з Угорщиною країни і за день до виборів вони мають дозвіл відіслати свій голос поштою. Орбан та його партія «Фідес» мають шалену підтримку серед представників діаспори: в Трансильванії, частині північно-західної Румунії, де проживає близько 1,2 мільйона етнічних угорців, понад 80% виборців проголосували за Орбана і «Фідес», і тільки 2 відсотки – за об'єднану опозицію. Орбан не тільки надав громадянство етнічним угорцям, а й фінансово забезпечував їхню

спільноту. У звіті «Infosecurity.Sk» зазначено, що підтримка діаспори зросла в десять разів з 2010 року, й у 2018 році складала близько 383 млн. євро (435 млн. доларів). За даними звіту Радіо Свобода від липня 2021 р., етнічні угорські громади та громадські групи на Західній Україні за останні 10 років отримали щонайменше 115 млн. євро від уряду Угорщини [1].

З 60-70 х років ХХ ст., коли в Західній Європі сформувалася ромська еліта і проблеми рома утворили інформаційну та соціальну основу для лобіювання інтересів в ЄС, тоді «*Gypsy industry*» стала частиною діалогу в ЄС.

Світова циганська спільнота (СМГ), утворена у Франції в 50-ті роки; Міжнародний циганський комітет (IGC), а з 1971 р. – Міжнародний комітет ромів (IRC), Світові Конгреси ромів репрезентують ідею утворення єдиної детериторіалізованої політичної системи, або ідею нації дислокального характеру [17, с. 257]. В 2008 р. учасники Сьомого Конгресу ромів в Загребі прийняли «План дії по розбудові ромського націоналізму та представництва», в 2009 р. було представлено «ромський паспорт» для підтвердження приналежності особи до народу рома, створено центральний паспортний відділ, організовані філіали в 17 країнах світу заради легалізації паспортної системи рома, в 2015 р. в Латвії був підписаний Меморандум, що передбачив створення глобального механізму паспортизації ромів [19]. Кроком розвитку системи управління інтеграцією ромів є проект створення Національного банку рома для керування фінансами, залучення інвестицій для реалізації завдань організації Міжнародного Ромського Союзу [8]. Міжнародний Ромський Союз також ініціював проект створення інтегрованого пенсійного фонду, та фондів для фінансувати розбудови ромських селищ на території країн ЄС. Така активність народу рома підтримується в ЄС: на рівні ЄС в 2011 р. прийнято документ «Рамки національних стратегій інтеграції ромів на період до 2020 року», яким державам ЄС запропоновано стандарти підтримки рома, створені Європейська платформа інтеграції ромів (2011). Всесвітня федерація рома (2013) отримала спецстатус при ЕКОСОС ООН, акредитацію при ЮНЕСКО та ЮНІСЕФ. За ініціативою ЄС та Всесвітнього банку 2005 – 2015 рр. були проголошені «Десятиліттям інтеграції рома».

Найбільш розвинений детериторіалізований політичний простір має Європейський Союз, який надав виборче право для обрання Європейського парламенту мешканцям 13 заморських країн та територій (Overseas Countries and Territories (ОСТ)), що не є територіальними частинами ЄС, хоча співпрацюють з ЄС через *Асоціацію заморських країн та територій (Overseas Countries and Territories Association (ОСТА))* як залежні території з особливими відносинами з однією з держав-членів ЄС, їх статус визначено в «Договорі про функціонування ЄС» [3, с. 153–154]. Згідно з положенням ст. 198 Договору про функціонування ЄС держави-члени ЄС погоджуються встановити Асоціацію з *Асоціацією неєвропейських країн і територій*, які підтримують особливі стосунки з Данією, Францією, Нідерландами та Сполученим Королівством. Ці країни і території (далі «країни і території») перераховані у списку, що міститься в Додатку II Договору про функціонування ЄС. *Асоціація неєвропейських країн і територій* була заснована в Брюсселі в 2000 р. Факт цих відносин вказує на те, що політичний простір ЄС є ширшим за територіальний простір ЄС. Цю тезу буде підтверджувати також факт про реальний вплив політики ЄС на стандарти проведення політик в ряді сфер в тих державах, які проходять процес інтеграції, маючи статус потенційних кандидатів, кандидатів, тощо.

Відтак, очевидно, що дискурс, який розгорнувся в другій половині ХХ ст. фактично супроводжував становлення нової політичної реальності, в якій факт територіального верховенства як традиційної основи територіально-політичних систем не гарантує відповідності політичним мемам простору стратегічної взаємодії. Аналітична категорія «політичний простір» сьогодні визначає простір політичної дії, комунікаційне середовище, «місце», де локалізується політичний процес. Політичний простір формується як результат об'єктивації політичної ідеї, яка знаходить втілення як об'єктивна віртуальна або територіалізована реальність.

Бібліографічний список:

1. Дві діаспори: битва за голоси угорських виборців, включно з українським Закарпаттям. *Radio Свобода*. 19 лютого 2022, 09:00 URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/uhorshchyna-vybory-diaspora-orban-ukrayina/31710484.html> (дата звернення: 27.05.2023)
2. Коч С. В. Транскордоння: простір соціального порядку і політичної дії: монографія. Одеса: Фенікс, 2019. 357 с.
3. Узун Ю. В. Привласнення простору: організація взаємодії в складних політичних системах: монографія / Ю. В. Узун. – Одеса: Фенікс, 2021. – 378 с.
4. Узун Ю. В. «Ефективне» громадянство в державах ЄС: інструмент територіально-політичної (де)конструкції. *Міжнародні та політичні дослідження*. 2022. Вип. 35. С.120–145.

5. Узун Ю.В. Територіальна політика держав ЄС: стабілізація та конструювання політичних систем. автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра політ. наук : 23.00.02. Одеса, 2021. 40 с.
6. Deutsch K., Singer D. Multipolar Power System and International Stability. *World Politics*. 1964. Vol. 16. No. 3. P. 390 – 406.
7. EU. Territorial Agenda 2030: A future for all Places. Informal meeting of Ministers responsible for spatial planning, territorial development and/or territorial cohesion. 1 December 2020, Germany. URL: https://territorialagenda.eu/wp-content/uploads/TA2030_jun2021_en.pdf (дата звернення 22.06.2021).
8. Financial and social instrument of uniting community in the World. International roman union
9. Foucher M. An Original European Geopolitical Complex. *Inflexions*. 2015. Vol. 30, Is. 3. P. 177 – 186.
10. Haas E. B. Regime Decay: Conflict Management and International Organizations, 1945–1981. *International Organization*. 1983. No. 37/2. P. 189 – 256.
11. Hettne B. Beyond the «New Regionalism». *New Political Economy*. 2005. No. 10/4. P. 543 – 571.
12. Hettne B., Söderbaum F. Theorising the Rise of Regionness. *New Political Economy*. 2000. Vol. 5. P. 57–472.
13. Horowitz D. A Democratic South Africa?: Constitutional Engineering in a Divided Society. Published by University of California Press. 1991. 295 p.
14. Kaplan M. A. System and Process in International Politics. UK: ECPR Press, University of Essex in Colchester, 2005. 253 p.
15. Kelly R. E. Security Theory in the “New Regionalism”. *Studies Review*. 2007. No. 9/2. P. 197 – 229.
16. Lacoste Y. Geography, Geopolitics, and Geographical Reasoning. *Herodote*. 2012. Vol. 146–147. Is. 3–4. P. 14–44.
17. Liegeois J.-P. Roma, Gypsies, Travellers. Strasbourg: Council of Europe, 1994. 323 p.
18. Office of the president of IRU Normonds Rudevics. URL: <http://iru2020.org/IRU-bank.pdf> (дата звернення 22.04.2023).
19. Roma Passport. Additional ID document (not valid for travel) URL: <http://iru2020.org/#passport> (дата звернення 22.04.2023).
20. Waltz K. Theory of International Politics. Cambridge: Addison-Wesley Pub, 1979. 251 p.

References:

1. Dvi diaspori: bitva za golosi ugor'skih viborciv, vkljuchno z ukraïns'kim Zakarpattjam. Radio Svoboda. 19 Ijutogo 2022, 09:00 URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/uhorshchyna-vybory-diaspora-orban-ukrayina/31710484.html> (data zvernennja: 27.05.2023)
2. Koch S. V. Transkordonnja: prostir social'nogo porjadku i politichnoï diï: monografija. Odesa: Feniks, 2019. 357 s.
3. Uzun Ju. V. Privlasnennja prostoru: organizacija vzaemodii v skladnih politichnih sistemah: monografija / Ju. V. Uzun. – Odesa: Feniks, 2021. – 378 s.
4. Uzun Ju.V. «Efektivne» gromadjanstvo v derzhavah ЄС: instrument teritorial'no-politichnoï (de)konstrukcii. Mizhnarodni ta politichni doslidzhennja. 2022. Vip. 35. S.120–145.
5. Uzun Ju.V. Teritorial'na politika derzhav ЄС: stabilizacija ta konstruivannja politichnih sistem. avtoref. dis. na zdobuttja nauk. stupenja d-ra polit. nauk : 23.00.02. Odesa, 2021. 40 s.
6. Deutsch K., Singer D. Multipolar Power System and International Stability. *World Politics*. 1964. Vol. 16. No. 3. P. 390 – 406.
7. EU. Territorial Agenda 2030: A future for all Places. Informal meeting of Ministers responsible for spatial planning, territorial development and/or territorial cohesion. 1 December 2020, Germany. URL: https://territorialagenda.eu/wp-content/uploads/TA2030_jun2021_en.pdf (дата звернення 22.06.2021).
8. Financial and social instrument of uniting community in the World. International roman union
9. Foucher M. An Original European Geopolitical Complex. *Inflexions*. 2015. Vol. 30, Is. 3. P. 177 – 186.
10. Haas E. B. Regime Decay: Conflict Management and International Organizations, 1945–1981. *International Organization*. 1983. No. 37/2. P. 189 – 256.
11. Hettne B. Beyond the «New Regionalism». *New Political Economy*. 2005. No. 10/4. P. 543 – 571.
12. Hettne B., Söderbaum F. Theorising the Rise of Regionness. *New Political Economy*. 2000. Vol. 5. P. 57–472.
13. Horowitz D. A Democratic South Africa?: Constitutional Engineering in a Divided Society. Published by University of California Press. 1991. 295 p.
14. Kaplan M. A. System and Process in International Politics. UK: ECPR Press, University of Essex in Colchester, 2005. 253 p.
15. Kelly R. E. Security Theory in the “New Regionalism”. *Studies Review*. 2007. No. 9/2. P. 197 – 229.
16. Lacoste Y. Geography, Geopolitics, and Geographical Reasoning. *Herodote*. 2012. Vol. 146–147. Is. 3–4. P. 14–44.
17. Liegeois J.-P. Roma, Gypsies, Travellers. Strasbourg: Council of Europe, 1994. 323 p.
18. Office of the president of IRU Normonds Rudevics. URL: <http://iru2020.org/IRU-bank.pdf>

(дата звернення 22.04.2023).

19. Roma Passport. Additional ID document (not valid for travel) URL: <http://iru2020.org/#passport>

(дата звернення 22.04.2023).

20. Waltz K. Theory of International Politics. Cambridge: Addison-Wesley Pub, 1979. 251 p.

Uzun Y. V. Political Space: Methodological Approaches to the Formation and Development of the Concept

The article defines the peculiarities of the methodological basis for studying the concept of "political space". The purpose of the study is to establish whether the development of the scientific and methodological conceptualization of political space corresponds to the dynamics of the process of its global deterritorialization. Achieving this goal involved: analyzing the formation and development of the discourse on the space of political action (which can be territorialized and deterritorialized); determining the relevance of deterritorialization of the political process at the present stage; determining whether the dynamics of the scientific and methodological conceptualization of political space corresponds to the actual political processes of its development. The answers to the set tasks determine the logic of the research and its structure.

It is noted that the national-territorial space of political action, traditional for the Modernity (Westphalian logic of the international order), loses its unambiguous territorial dimension and becomes the result of political management. Strategic documents of the EU and Council of Europe institutions, as well as recommendations and resolutions of socio-political structures, based on the UN Agenda 2030 program, announce reforms of decentralization, spatial deconcentration of resources and functions, and dehierarchization of complex systems. The Postmodern era with its ideas of networking and dehierarchization levels the territorial space as a condition for political interaction, and assumes an active role of a mobile subject constructing a new reality. The academic consequence of transformations is a rethinking of the processes of global reformatting and organization of territorial and political processes. The paper defines the periodization of the development of the methodology for analyzing territorial and political systems, clarifies the relationship between the concepts of "place", "territory", "space", which is determined by the chosen methodology of analysis. It is shown that the conceptualization of the concept of "political space" is associated with the definition of the nature of "space" as an objective, subjective or intersubjective reality, as well as with the definition of the basic methodological basis for the study of space as an objective or constructed in the process of "battle of cognitive maps" reality.

Keywords: *methodology, political space, political process, decentralization, territorial policy, World Order, glocalization, regions, localities.*

DOI 10.31558/2519-2949.2023.2.5

УДК 321.01: 316.32

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0295-5332>*Хилько М. І., Київський національний університет імені Тараса Шевченка*ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1522-4723>*Салтовський О. І., Київський національний університет імені Тараса Шевченка*

ГУМАНІТАРНІ АСПЕКТИ ЕКОЛОГІЧНОЇ КРИЗИ В УКРАЇНІ

Стаття присвячена аналізу деяких гуманітарних констант екологічної кризи. Встановлено, що екологічна криза є наслідком дії багатьох чинників. Це і нерегульоване зростання народонаселення, і некомпетентність відповідних служб, і споживацький підхід до природи, і природоруйнівний тип індустріального розвитку та ін. Саме цю обставину прагнуть врахувати при реалізації таких стратегічних екологічних ініціатив, як прийняття екологічного законодавства і підписання низки нових міжнародних угод, зміна самого «вектору» економічного розвитку, створення та поширення екологічно прийнятних технологій, стабілізація світового народонаселення тощо. І це правильно. Але якщо подивитись на проблему глибше, то виявиться, що є ще одна і, мабуть, найсуттєвіша причина екологічної кризи – глобальне падіння духовності і моральності, низький рівень екологічної освіти і виховання, загалом екологічної культури переважної більшості мешканців планети.

З'ясовано, що від рівня екологічної культури громадян залежить оптимізація взаємодії суспільства з природним довкіллям. У цьому контексті проаналізовані існуючі дефініції «екологічної культури», дано власне його тлумачення. Виокремлені й проаналізовані такі складові екологічної культури як екологічна освіта, екологічне виховання, екологічна діяльність. Базуючись на результати власних соціологічних досліджень продемонстровано продемонстровано рівень зрілості кожного із сегментів екологічної культури.

Зазначено, що рівень екологічної культури громадян визначає своєрідний «кодекс поведінки», що лежить в основі екологічної діяльності. Це сукупність знань, норм, стереотипів та "правил поведінки" людини в оточуючому її природному світі. Обґрунтовано, що екологічна діяльність є стрижневим елементом здобуття екологічної освіти і формування екологічних переконань. Зазначена роль громадських екологічних рухів, об'єктивної інформації в формуванні зрілої екологічної культури громадян.

Ключові слова: *гуманітарний чинник, екологічна культура, екологічна освіта, екологічні переконання, екологічна діяльність, «зелений рух», екологічна інформація.*

Постановка проблеми. Сучасні суспільства все більше уваги приділяють удосконаленню технологій, які не завжди, з точки зору збереження природи, доцільні, тобто екологічно чисті, і значно менше – моральному удосконаленню людини. На часі привести у відповідність наші технічні знання та мораль. Те, що є антиекологічним, повинно визнаватися як аморальне. Однак зазначимо, що екологічні етичні норми певною мірою є примітивними у порівнянні з еколого-правовими. Водночас значення екологічних норм важко переоцінити, оскільки вони засвоюються з дитинства, підсвідомо визначають поведінку людини та її ставлення до природи. Вони дозволяють орієнтуватися у складних ситуаціях вибору лінії поведінки, коли моральні норми компенсують незнання юридичних. Еколого-правові норми діють більш ефективно, якщо вони ґрунтуються на нормах моралі і належать до системи внутрішніх регуляторів поведінки.

Ступінь суспільного розвитку і прогресу, цивілізованості не може вимірюватися лише кількісними показниками (чого і скільки вироблено), а, насамперед, станом здоров'я людини, «низкою моральних і духовних критеріїв, мудрістю людей, що рухають вперед цю цивілізацію» [1, с. 32]. Людство мусить переглянути свої моральні парадигми, що призвели до деградації екологічної свідомості, і знову відчутти себе невід'ємною часткою природи. Тільки глибокий переворот

у свідомості людей, тобто глибока «конверсія» екологічної свідомості може врятувати цивілізацію від її подальшої руйнації. Духовна роз'єднаність суспільства, марнотратність природокористування навіть за найвищих досягнень новітніх технологій все одно ведуть до загального омніциду. Саме тому кращі представники науки і культури планети закликають повернутись до традиційних цінностей буття, вироблених людством впродовж тисячоліть.

Справедливо висловлюється думка, що наша здатність створювати досконалі речі значно випередила свідомість, а з прогресом техніки і технології падає мораль. З нагромадженням знань, зокрема про закономірності розвитку природи, послаблюються етичні почуття до природи. Зменшився безпосередній контакт більшості людей із природою, а отже, сприйняття і розуміння її процесів та явищ. Людина, далека від природи, не усвідомлює не тільки масштабів антропогенного впливу на природу, але й своєї залежності від природи (стан здоров'я, якість продуктів харчування, питної води, повітря, потреби у рекреаційному забезпеченні тощо). Залежність розвитку суспільства від природного середовища виявляється у формі природних обмежень економічного розвитку (дефіцит деяких природних ресурсів), у вирішенні продовольчої проблеми (залежність від природних умов), у впливі на здоров'я населення тощо.

Кожен народ намагається жити в гармонії з природою, має свої етнографічні, національні традиції, звичаї у взаємодії з природою, по-різному відбиває це в піснях, поетичній, народній творчості, процедурах святкування релігійних та інших свят, пов'язаних з природою. Все це повинно зберігатися, дбайливо передаватися нащадкам. Інакше не можна досягти стійкості соціальної системи, духовного світу людини.

«Йдеться про утвердження нового архетипу сприйняття природного оточення – розгляду природи як найважливішої цінності, що потрібна людині не лише як матеріал – сировина, а й в якості чогось ні людиною і ніким не створеного, споконвічного, нерукотворного, щоб прилучитися до безмежності природи. Така згармонізованість, оптимізація взаємовідносин суспільства і природи (включаючи забезпеченість еквівалентного обміну речовини з природою) неможливі не лише без відповідного технологічного забезпечення, а й без високого рівня екологічних знань і відповідної поведінки, тобто без належної екологічної культури» [2, с. 198].

Отже, подолання екологічної кризи, яка вразила всі континенти земної цивілізації, в сучасних умовах може здійснюватись тільки в межах сформованості екологічної культури як особливої специфічної і, певно, найістотнішої форми культури в цілому.

Мета дослідження. З'ясувати сутність та значення сутність та особливості таких гуманітарних складових подолання екологічної кризи як екологічна освіта, екологічне виховання, екологічна діяльність, екологічні рухи, об'єктивна екологічна інформація.

Аналіз останніх публікацій. До недавня проблеми екологічної освіти, екологічної культури розглядалися переважно в царині педагогіки і філософії. Обмаль наковців, які висвітлювали б цю проблематику з позицій політичної науки (В. Андрущенко, В. Вашкевич, Т. Гардашук, В. Добровольський, О. Килимник, М. Кисельов, В. Крисаченко, Н. Кочубей, Г. Науменко, Д. Топоровський).

Виклад основного матеріалу

Сам термін «екологічна культура» з'явився лише в 20-х роках нинішнього століття (у працях американської школи «культурної екології») на позначення сукупності відповідних екокультурних норм («заборон» і «дозволів»), хоча корені екологічної компоненти сягають ще доісторичних часів. У цьому плані екологічна культура може бути визначена «як певна програма, опредмечена в діяльності, на основі якої суб'єкт природокористування будує свій історично конкретний процес взаємодії з природою» [3, с. 144]. Це, як стверджує В.Крисаченко, – здатність людини відчувати живе буття світу, приміряти і пристосовувати його до себе, взаємоузгоджувати власні потреби й устрій природного довкілля. Інакше кажучи, екологічна культура є цілепокладаючою діяльністю людини (включаючи і наслідки такої діяльності), спрямованою на організацію та трансформацію природного світу (об'єктів і процесів) відповідно до власних потреб і намірів [4, с. 11]. Це своєрідний світоглядний «образ світу», в якому відображено стан соціоприродних залежностей, міру освоєння людиною природного довкілля.

Але таке тлумачення екологічної культури повертає нас до висхідного, первісного поняття «культура» загалом, яке означає мистецтво впорядковувати довкілля на основі певних цінностей. Адже етимологічно воно походить від латинського «cultura» (обробіток, догляд, плекання), а точніше від *agri cultura* – (обробіток землі) – своєрідних давньоримських настанов сільськогосподарському

виробництву [4, с. 10] . Віддамо належне Цицерону, який сформулював думку, що і дух людини (розум) слід обробляти як ґрунт: «Як родюче поле без обробітку не дасть урожаю, так і душа. А обробіток душі – це і є філософія: вона випалює в душі вади, готує душу до прийняття посіву ввіряє їй – сіє, так би мовити, тільки те сім'я, яке, дозрівши, приносить щедрій урожай» [5, с. 252].

Напевно, ще з тих часів, як справедливо вважає М. Кисельов, «і бере початок побутуюча і донині просвітницька тенденція тлумачити культуру як освіченість, вихованість людини. Пізніше до культури стали відносити все, що створено людиною (виробництво, технології, мови, релігії, науку, форми державного устрою та ін.) на відміну і противагу природному світові, природі» [6, с. 99]. Тобто «культура» стала протиставлятися «натур» (природі).

Зрозуміло, це було перебільшенням, адже «культура», як штучне творіння людини, її «друга природа», нерозривно пов'язана з природою в прямому значенні слова. Це означає, що «культура є засобом осягнення навколишнього і внутрішнього світу людини, регулюючим началом у відносинах її з навколишнім середовищем – природним і соціальним» [4, с. 11], тобто *культура – це переплавлена працею натура*.

Стосовно екологічної культури, то вона «звернена до двох світів – природного довкілля і внутрішнього світу людини. Своїми цілями вона спрямована на створення бажаного устрою чи ладу в природі, і на виховання високих гуманістичних смисложиттєвих цінностей та орієнтирів у людському житті» [5, с. 11]. За своєю суттю екологічна культура є своєрідним «кодексом поведінки», що лежить в основі екологічної діяльності. «Вона включає в себе певний зріз суспільно виробленого способу самореалізації людини в природі, культурних традицій, життєвого досвіду, моральних почуттів та моральної оцінки ставлення до природи... Це сукупність знань, норм, стереотипів та правил поведінки людини в оточуючому її природному світі» [3, с. 115].

Дієвим засобом формування екологічної культури є екологічна освіта, екологічне виховання і екологічна діяльність.

«Екологічна освіта, це психолого–педагогічний процес впливу на людину, метою якого є формування теоретичного рівня екологічної свідомості, що в систематизованому вигляді відображає різноманітні сторони єдності світу, закономірності діалектичної єдності суспільства та природи, певних знань та практичних навичок раціонального природокористування» [3, с. 119]. Специфіка такого виду освіти полягає в тому, що вона повинна базуватися на принципі «випереджаючого відображення». Тобто у свідомості людини має відбуватися постійна оцінка можливих наслідків втручання в природу як безпосередніх, так і майбутніх. Екологічна освіта покликана допомогти людині усвідомити причини можливих екологічних змін, підказати шлях їх попередження. Філософія виживання людства спонукає будувати освітній процес з урахуванням загрози для довкілля [2, с. 211].

Тривалий час людство, зачароване успіхами науки, було «приспане» так званим науково обґрунтованим управлінням природним комплексом, але раптом виявилось, що ми недостатньо знаємо механізми функціонування біосфери, щоб розумно управляти ними. Наука навчила людей, як дедалі більше і більше брати від природи, як впливати на неї, щоб мати більше хліба і нафти, вугілля і м'яса, як швидче перевозити величезні вантажі на великі відстані, як одержати нові види потужної енергії, що зробила можливим проникнення людини в космос. Але наука поки ще дуже мало досягла в забезпеченні охорони природи. Склалось становище, коли, маючи потужні засоби впливу на природу, ми ще не можемо уявити всі наслідки застосування цих засобів, не завжди бачимо ту ланцюгову реакцію, яка викликається нашим втручанням у природні процеси.

Сьогодні створилася ситуація, за якої використання природних ресурсів без достатніх екологічних знань стає неприпустимим. Успішне розв'язання проблеми екологічної безпеки можливе лише за умови екологічної освіти громадян, яка поєднується з їхнім екологічним вихованням. Екологічна освіта виступає як самостійний елемент загальної освіти. Екологічні знання включають розуміння та усвідомлення дії екологічних законів, принципів взаємовідносин різних об'єктів природи між собою та з людиною, організації, управління, використання природи та її ресурсів для забезпечення життєдіяльності людини та суспільства. Відносини між природою та людиною необхідно побудувати на розумних началах, на принципах функціонування «ноосфери».

Великий німецький письменник – гуманіст Й. Гете попереджував, що «нема нічого страшнішого за діяльне невігластво» [7, с. 414]. Саме відсутність необхідних знань в умовах, коли людські (антропогенні) чинники так чи інакше втручаються в усі природні процеси на Землі, в умовах, коли

ми ще не навчилися передбачати всі (в тому числі й негативні) наслідки своїх впливів на природні процеси, саме небезпека «діяльного невігластва» і робить проблему екологічної освіти актуальною і такою, що потребує негайного вирішення.

Дуже часто ми стикаємося з прикладами кричущого екологічного невігластва в усіх сферах діяльності. Як правило природному середовищу завдається серйозна шкода не навмисно, а через незнання, тому що ліва рука не знає, що творить права. У результаті навіть блискучі інженерні рішення, реалізовані без урахування основних екологічних вимог, досить часто призводять до наслідків, які цілковито перекреслюють запланований народногосподарський ефект, і завдають фізичної і матеріальної шкоди людям, а іноді й економіці цілого регіону. Часом до цього призводять незначний прорахунок, нехтування, здавалося б незначним нюансом. У таких умовах цілком неприпустимими стають некомпетентність, спрямованість і егоїстичність осіб, які приймають рішення, дають остаточне «добро» великим природоперетворюючим проектам [6, с. 119].

Саме діяльному екологічному невігластву зобов'язані ми сьгоднішніми проблемами великих і малих рік, морів, виснаженням, інтенсивними агротехнологіями родючих земель, загазованістю міст, кислотними дощами, виснаженням озонового шару Землі, витоптаними заповідними зонами, зникаючими видами рослин, птахів, тварин та ін. І таке відбувається повсюдно: у містах і селах усіх країн і континентів. Це дає підстави говорити про *низький рівень екологічної грамотності* не якоїсь групи людей, суспільства, регіону, а й усього людства в цілому.

Проте сьогодні мова повинна йти не просто про накопичення знань у галузі екології, а про осмислене оволодіння ними, формування на їх основі нового світогляду, який розглядав би будь-які політичні, соціальні, господарські питання насамперед з точки зору збереження природи. Екологічні емпіричні знання, яких людина набуває здебільшого у повсякденному житті, забезпечують розвиток екологічної свідомості з обмеженим описовим розумінням зовнішньої сторони природних явищ і процесів. Чим глибше людина засвоює інформацію на теоретичному (поєднаному з емпіричним) рівні пізнання, тим повнішими та об'єктивнішими будуть її знання, тим вищим буде рівень її екологічної свідомості, екологічного світогляду. Екологічна свідомість є синтезом теоретичних екологічних знань та практичного досвіду людей, який складається з певних екологічних аксіом, принципів, норм поведінки, зокрема, норм екологічної етики та екологічного права. Екологічна свідомість активізує природоохоронну діяльність і в цьому виявляється її регулююча функція щодо практичної діяльності. Екологічна свідомість – це відображення не тільки природоохоронної діяльності, але й ставлення до природи, до умов, у яких вона перебуває, оцінка ситуації, зважування цілей і можливостей їхнього досягнення. І в міру того, як наше розуміння взаємовідносин між діяльністю людини і проблемами навколишнього середовища поглиблюється, основні принципи освіти в галузі оточуючого середовища, якщо вони правильно вироблені, можуть цілком стати тим ядром, навколо якого формуватиметься майбутня стратегія суспільної освіти, вона сформує громадян світу з новим світоглядом, з новими настроями, які більше відповідатимуть потребам людства і природи [2, с. 212-213].

Поштовх до розвитку екологічної освіти в Україні дала Міжурядова конференція з просвітництва в галузі навколишнього середовища, що відбулась у Тбілісі в 1977 р. Вона визначила сутність, основні принципи і провідні напрями екологічної освіти в сучасних умовах. На сьогодні освіта з питань навколишнього середовища в Україні здійснюється в межах формальної і неформальної освіти. Формальна охоплює вихованців дошкільних закладів, учнів загальноосвітніх шкіл усіх типів, студентів середніх спеціальних і вищих навчальних закладів, а також слухачів різних курсів підвищення кваліфікації, спеціалістів. Неформальна освіта охоплює молодь і дорослих з усіх верств населення, які одержують природоохоронні відомості індивідуально або колективно з джерел масової інформації чи в процесі разових заходів. Екологічний аспект починає органічно включатись у процес освіти всіх вікових категорій, що відповідає концепції «неперервної освіти».

Зазначимо, що у школах, хоча й факультативно, але вводиться курс «Основи екологічних знань». Оцінюючи стан екологічної освіти, зазначимо, що, за нашими даними, останнім часом зацікавленість питаннями охорони природи серед школярів помітно зросла і частка їх становить 66,8 %. Багато з них вважають необхідним поглиблювати свої екологічні знання, але значно менше коло тих, хто систематично поповнює свої екологічні знання. Цікаво, що відповідаючи на запитання «Який інтерес виявляють ваші знайомі, друзі до питань охорони природи, раціонального використання природних ресурсів?», 14,8 % респондентів заявили, що спостерігають зростання інтересу в більшості; 51,5 % – лише у незначній частині і 33,7 % відповіли, що не цікавиться ніхто [2, с. 216].

Значна частина учнів слабо орієнтується в питаннях природокористування, не розібралася в суті екологічного апокаліпсису України. Так, відповідаючи на запитання «Якщо ви вважаєте за необхідне поглиблювати екологічні знання, то навіщо вони вам потрібні», тільки 6,9 % заявили, що для того, щоб з розумінням брати участь в екологічній діяльності. Інші відповіді були такими: 50 % опитаних зазначили, що для загального розвитку; 38,1 % – що екологічні знання є однією з умов здорового способу життя; 28,7 % – що такі знання допомагають самостійно розбиратися в екологічній обстановці; 20,3 % – що це задовольняє їхній інтерес до життя природи і проблем навколишнього середовища; 11,4 % – що знання знадобляться у виробничій діяльності; 5,4 % – що ці знання сприяють засвоєнню навчальних предметів; 2,8 % – щоб не відставати від друзів, які нерідко говорять про охорону природи [2, с. 217].

Як бачимо, між усвідомленням необхідності поглиблення екологічних знань та їх практичним застосуванням – велика дистанція. Це в принципі і не дивно, адже відповідаючи на запитання «Які з чотирьох запропонованих суджень відповідають вашим переконанням?», 17 % респондентів зазначили, що участь в охороні природи, оздоровленні навколишнього середовища є, згідно з Конституцією, одночасно і правом, і обов'язком громадян; 18,7 % вважають, що Основний Закон наділяє правом участі в охороні природи, але не відносить таку участь до обов'язків; 22,8 % опитаних, навпаки вважають участь в оздоровленні навколишнього середовища конституційним обов'язком громадян, але це не входить до їхніх прав; ще 32,1 % респондентів заявили, що участь в охороні природи, взагалі, особиста справа кожного громадянина, а 9,4 % не змогли відповісти на запитання [2, с. 217].

Наведені дані свідчать про те, що лише кожен шостий з опитаних знає свої конституційні права і обов'язки в галузі охорони природи (відповідно до статей 50 і 66 Основного Закону України). Що це – правовий нігілізм чи повна занедбаність екологічного і правового виховання? Мабуть, і те, й інше. Додамо до цього ще й безкарність за екологічні правопорушення, а то й злочини, низький рівень висвітлення цих проблем по радіо, передачах телебачення, у пресі (на це вказали 22,2 % опитаних), що відсувало екологічно-правові проблеми на периферію масової свідомості.

І не випадково, що відповідаючи на запитання «Які навчальні предмети найбільше сприяють екологічній освіті?», ніхто з респондентів не назвав право; гуманітарним наукам, зокрема, історії й літературі, відвели одне з останніх місць, відповідно – по 6,4 %. А найбільше, на їх думку, сприяють екологічній освіті біологія (83,7 %), географія і природознавство (по 67,3 %), хімія (42,1 %), астрономія (22,8 %) і фізика (19,3 %). Як бачимо, викладачі предметів гуманітарного циклу, можливості яких у поширенні екологічних знань величезні, фактично самоусунулись від вирішення цієї проблеми. Це зумовлює доцільність включення до системи шкільної освіти курсу «Молодь і оточуюче середовище» – так заявили 65,4 % опитаних, і тільки 7,4 % були проти (27,2 % не визначились) [2, с.218].

Як бачимо, основне навантаження з екологічної освіти лягає на біологію, географію, природознавство, хімію, та й то як додаток до спеціальних дисциплін. Крім того, екологічні знання подаються відособлено від інших, недостатньо використовуються міжпредметні зв'язки. Все це свідчить про те, що шкільна модель освіти уже не задовольняє життєвим ситуаціям, у яких опинилася людина за умов екологічної кризи.

Така ж ситуація й у вузах. Це насторожує. Екологічну освіту слід включити в процес викладення всіх дисциплін. Курс «Охорона природи» не повинен бути додатком до дисциплін. Потрібна інтеграція всіх навчальних предметів. У кожному з них закладений свій екологічний потенціал. Виявити його і змусити працювати – завдання викладачів усіх дисциплін. «Усеприсутність екологічних аспектів практично в усіх дисциплінах, що викладаються в школі і вузі, – як справедливо зауважує професор М. Кисельов, – хоча дещо й утруднює «дидактичну орієнтацію» на екологічну освіту, зате є доброю передумовою для об'єднання раніше розрізнених зусиль педагогів – предметників з метою ефективнішого формування цілісного матеріалістичного світогляду та екологічної культури вихованців» [6, с.30].

До речі, останнім часом ситуація починає поліпшуватись. У багатьох вузах читаються різні курси природоохоронного змісту. Зокрема, в Київському університеті імені Тараса Шевченка на більшості факультетів запроваджено курси «Основи екології», «Екологічне право», «Екологічна політика», «Екологічна безпека», «Соціальна екологія», «Екологія природокористування», «Екологічний аудит», «Екологічний моніторинг», «Екологічна енергетика», «Урбоекологія», «Екологічне управління» та ін., готуються спеціалісти за тією чи іншою екологічною спеціальністю, або як складова частина освіти студентів.

Однак, фахова екологічна освіта сконцентрована навколо природничої (класичної) екології і проблем природокористування. Поза увагою практично залишився концентр сучасної екології – людина і відповідний комплекс наук і спеціальності: урбоекологія, культурна екологія, соціальна екологія, екологія людини, біосферологія, екологічна культура та ін. Не ставлячи за мету охарактеризувати зміст відповідних програм, все ж констатуємо: до сих пір зберігається переважна орієнтація на підготовку фахівців з біоекології, а в сфері економіки – прикладної екології. В обох випадках домінує ресурсний підхід, утилітарно-споживацьке ставлення до довкілля, сформоване у мовах екстенсивної економіки. Зрозуміло, що набуття спеціалістами вимог сучасної екологічної культури є більш ніж проблематичним, що переконливо, на жаль, засвідчують їхні подальші діяння уже в ранзі керівників, депутатів, політиків тощо.

Серед чинників, які негативно впливають на результати навчально-виховного процесу з екологічної освіти, слід назвати такі: невідповідність між усталеним стандартом знань та реаліями екокризових ситуацій; відсутність єдиної екологічної концепції, яку можна було б запропонувати для вивчення; невирішеність проблем підготовки педагогічних кадрів з екології у вищих навчальних закладах; питання екології недостатньо і відособлено відображені в навчальних програмах і не тільки гуманітарного циклу, неповно розкривають суть взаємозв'язку людської діяльності і природи.

Екологічне виховання та формування екологічних переконань. Одна справа – знання, які одержує людина, і зовсім інше – його переконання, а його спосіб життя – це вже щось третє. І тому реакцією у відповідь на потребу подолати екологічну небезпеку, створити «людську лакуну» для «виживання» та збереження людської гідності, є усвідомлена необхідність екологічної освіти та виховання як найважливіших заходів у відверненні екологічної катастрофи.

Екологічне виховання як самостійна наукова проблема в нашій літературі почала розроблятися порівняно недавно. Сам термін «екологічне виховання» вживається з другої половини 70-х років ХХ ст. Питання екологічного виховання, включені в міжнародну програму ЮНЕСКО «Людина і біосфера» (МАН), характеризують один з найважливіших напрямків діяльності Міжнародного союзу охорони природи і природних ресурсів (МСОП), що узгоджується з програмою ООН з навколишнього середовища. Значення екологічного виховання, необхідність глибоких екологічних знань, тісно пов'язаних з моральною відповідальністю за долю природи підкреслювались на багатьох українських, міжнародних і регіональних форумах.

У нашій країні проблемами екологічного виховання спочатку займалась здебільшого педагогіка. Хоча в педагогічній літературі і зазначається певна специфіка як екологічного виховання, так і екологічної освіти (перше звернене переважно до емоційно-чуттєвого світу особи і сприяє формуванню світовідчуття, а друга пов'язана з навчальним процесом і впливом на сферу раціонального мислення, що є основою формування світоглядних поглядів, принципів, позицій) – вони розглядаються і нині як єдине ціле. У методологічному плані це не зовсім правильно, бо феномен виховання не зводиться до освіти і за своїм змістом набагато складніший. Екологічне виховання передбачає формування еколого-світоглядних переконань, цінностей і норм екологічної етики, навичок природоохоронної діяльності. Виховання любові до природи сприяє формуванню доброти, милосердя. Водночас виховання моральних якостей, гуманності робить громадянина активним захисником природи. Повага до життя, емоційне ставлення до всього живого є внутрішнім збудником, регулятором поведінки, ефективнішим за караючу статтю закону.

Більше того, неправомірно розглядати екологічне виховання, так би мовити в «чистому вигляді», тобто як ще одну цілком виокремлену форму виховання поряд з іншими, як це нерідко робиться. Безумовно, мають рацію ті, хто розглядає всі види виховання як єдиний взаємопов'язаний комплексний процес. Але актуальність і специфічність екологічного виховання робить його як принципово новим і мабуть, чи не найважливішим напрямком загального виховного процесу. Адже жоден з напрямків виховання не комплексується з рештою такою кількістю зв'язків, як екологічне. Таким чином, екологічне виховання відіграє роль певного інтегратора в сучасному виховному процесі. Воно з'єднує в єдину функціональну систему всі традиційні види, ґрунтується на них і може бути важливим чинником подолання відомчості в цій важливій сфері людської діяльності. У певному смислі можна сказати, що такі напрямки виховання, як трудове, економічне, моральне, громадянсько-патріотичне, правове, естетичне, санітарно-оздоровче, є аспектами екологічного виховання, звичайно, не втрачаючи своєї специфіки.

Дані нашого соціологічного дослідження свідчать про недостатній рівень екологічної свідомості, зокрема школярів про те, що поставлені цілі екологічного виховання не завжди досягаються.

Так, характеризуючи принципи нового екологічного мислення, багато учнів виходять із застарілих стереотипів (49,9 %); інші вважають, що природні багатства України невичерпні і це звільняє нас від обов'язку піклуватися про їх раціональне використання (10,9 %); що, володіючи значними природними багатствами, ми можемо розширити продаж на світовому ринку сировини, паливно-енергетичних ресурсів (24,2 %); що наша територія досить значна і несприятлива екологічна обстановка в якихось регіонах не дає підстав серйозно турбуватися про стан навколишнього середовища в цілому (7,9 %); що для розвитку економіки необхідно прискореними темпами, не рахуючись із витратами, залучати до виробництва нові природні ресурси і нарощувати їх використання (6,9 %)].

Такі відповіді можуть здатися дещо дивними, але тільки на перший погляд, адже вони разом з відповідями на інші запропоновані питання анкети свідчать про низький рівень екологічної свідомості школярів. У ході опитування з'ясувалось, що майже половина з них надто вузько розуміють сутність екологічної культури, зводячи її до екологічної освіченості, до знання наукових засад природокористування (7,4 %) або до екологічної освіти й екологічної свідомості (32,6 %). Мабуть, не випадково, що тільки 30,7 % респондентів виявили бажання послухати лекцію «Екологічна культура особистості. Як її формувати».

Щодо наукових знань про взаємодію суспільства і природи, про засоби оптимізації природокористування, то слід зазначити, що 50,5 % опитаних вважають, що чим ширше коло громадян братиме участь у вирішенні екологічних проблем, тим швидше настане гармонія взаємовідносин між суспільством і природою; 34,7 % з них, навпаки, переконані, що питання охорони природи, раціонального використання її ресурсів потребують наукового підходу, тому обговорювати і вирішувати їх мають вчені, спеціалісти, керівники; 14,8 % учнів не визначилися з відповіддю.

А ось як бачаться учням найбільш перспективні шляхи захисту навколишнього середовища від забруднення відходами виробництва: 50,5 % респондентів вважають засобом порятунку створення природоохоронних (газоочисних та ін.) споруд і відповідного устаткування; 14,5 % пов'язують це з широким ознайомленням населення з можливими наслідками порушення екологічної рівноваги і лише 34,3 % покладають надії на розвиток комплексних промислових і сільськогосподарських виробництв на базі маловідходних технологій [2, с. 222-223].

Як бачимо, рівень розуміння респондентами свідомого, відповідального ставлення до природи – недостатній. У більшості з них не сформована система екологічних цінностей, стійких екологічних переконань, відповідна установка на екологічно правильну поведінку в навколишньому середовищі, готовність до конкретних дій. Виявлено значну розбіжність між широтою знань і глибинного їх засвоєння, оскільки вони не перейшли у переконання – основу високої екологічної свідомості.

Отже, цілком очевидно, що перед екологічним вихованням стоїть передусім завдання формування установок на екологічно правильну поведінку. Остання, у свою чергу, тісно пов'язана з проблемою виховання екологічних потреб, оскільки формування стійкої установки можливе лише за наявності тієї чи тієї потреби як стимулу до дії.

У процесі екологічного виховання потрібно закладати в свідомість переконання, що все в нашому житті – від економіки до суспільної свідомості і культури – так чи інакше пов'язане екологією, з умінням поліпшувати навколишнє середовище. Важливо докорінно змінити установку, на якій сьогодні ґрунтується псевдоекологічний погляд на природу і на місце в ній людини. А саме: «коли ми говоримо, що слід жаліти природу, потрібно потурбуватися про те, щоб наші нащадки мали прекрасний сонячний світ, в якому бігали б зайці і паслись кози, не зникали рослини, не висихали моря – в цю хвилину в нас говорить почуття дбайливого господаря. Це раціоналізований погляд, що розглядає майбутнє з точки зору своєї довготривалої участі в ньому. Екологічна ж свідомість повинна ґрунтуватися на абсолютно іншому принципі, зовсім іншій установці: «Природа – це мати, я її оберігаю не тому, що вона мені буде потрібна в майбутньому, не тому, що я можу її «доїти», насолоджуватись нею, а тому, що я її частина, я рівний їй у цьому розумінні, і тому, що вона в цьому розумінні вища за мене: я знаходжусь у ній не для того, щоб користуватися нею, володіти нею, господарювати в ній, а для того, щоб злитися з нею й у своєму власному житті, й у житті своїх дітей і нащадків». Екологічне виховання, спрямоване на формування саме такої установки, ми можемо розглядати як суттєвий чинник формування екологічної культури, що визначає норми поведінки людини стосовно природи.

Засади свідомої екодіяльності. Характеристика екологічної освіти і виховання свідомого, відповідального ставлення до природи була б неповною, незавершеною без аналізу їх практичної

сторони, тобто без свідомої екологічної діяльності, яка включає в себе всі види і форми діяльності, що пов'язані з раціональним вирішенням екологічної проблеми, екологізацією суспільного виробництва, всієї соціальної діяльності. І це природно, бо саме практична діяльність у галузі охорони природного середовища дає можливість зрозуміти взаємодію розглянутих раніше елементів екологічної культури.

Разом з тим сама екологічна діяльність, як центральний і визначальний елемент екологічної культури, має здійснюватись не тільки під час суспільно корисної трудової діяльності, вона повинна бути «стрижневим» елементом здобуття як екологічної освіти, так і формування екологічних переконань. Не випадково висхідний принцип залучення людини до екологічних знань – принцип єдності пізнавальної і практичної діяльності.

Дані нашого дослідження свідчать, що рівень розвитку такого елементу екологічної культури як активна й уміла екологічна діяльність не може не викликати занепокоєння. Абсолютна більшість школярів (і навіть ті, хто володіє основами екологічних знань і усвідомлює важливість цієї діяльності) не займаються нею систематично. Понад 44,5 % опитаних заявили, що в них є бажання допомогти вирішенню екологічних проблем, але практично цим займається лише незначна кількість учнів.

Так, відповідаючи на запитання «В яких видах природоохоронної діяльності ви конкретно берете участь?», респонденти зазначили: саджають дерева, кущі (9,9 %); не дозволяють іншим ламати дерева, кущі, беруть участь у зеленому патрулі (9,9 %); працюють на суботниках (11,9 %); розчищають джерела (2,5 %); відвідують біологічний гурток (2,0 %); виготовляють годівниці для птахів (1,5 %); не відповіли на запитання взагалі (63,8 %).

Наведені дані є свідченням низького рівня екологічної активності школярів. Що ж заважає їм брати більш активну участь в екологічній діяльності? 28 % опитаних пояснили це відсутністю організаційних умов для включення в ту чи іншу екологічну роботу; 13,6 % – відсутністю загальних та спеціальних екологічних знань; ще 13,6 % вважають, що цим повинні займатися спеціалісти, що приймають рішення, а від їхньої участі, мовляв, нічого не зміниться; 12,7 % пояснили це особистою пасивністю; 10,4 % не бачать у цьому сенсу; для 9,9 % є більш важливі й цікаві справи; ще 12,2 % не відповіли на запитання [2, с. 233].

Наявні чинники диспропорції між основними елементами екологічної культури, як і причини – в низькому розвитку кожного з них. Так було завжди і, на жаль, залишилося понині. Але їхнє коріння не тільки в суспільній практиці підкорення природи, вони значною мірою залежать як від навчально-виховних та сімейних умов, так і від самоосвіти і самовиховання, розуміння сутності екологічної культури, вироблення відповідної установки на її формування.

Хоча рівень екологічної культури поступово зростає, але відбувається це надто повільно. Тому, розбудовуючи нашу державність і враховуючи катастрофічний стан навколишнього природного середовища, надто низький рівень екологічної свідомості, необхідно розробити і запровадити концепцію формування екологічної культури громадян України. Це ж стосується й інших країн і народів. Бо тільки екологізація суспільної свідомості поряд з екологізацією виробництва і науки – шлях, який веде людство до опанування надскладною екологічною ситуацією. Сучасна екологічна політика вимагає принципово іншої структури свідомості громадян. Але остання не може виникнути спонтанно, її потрібно наполегливо і цілеспрямовано формувати, спираючись на нагромаджений досвід, кращі досягнення наукової думки і практики.

Значний внесок у розв'язання важливих проблем екологічної безпеки України можуть зробити *незалежні громадські організації, партії та рухи*, які виступають за збереження навколишнього середовища.

Сьогодні вже стає очевидним, що вирішення екологічних проблем не може бути прерогативою лише вчених, чиновників чи підприємців. Люди дедалі більше відчувають на собі негативні наслідки екологічно шкідливих виробництв, які забруднюють довкілля і підривають їхнє здоров'я. Розвиток освіти й поширення екологічної інформації, усвідомлення сучасних екологічних реалій дають нам змогу краще відчути екологічну небезпеку. Значення цього усвідомлення полягає в тому, що воно органічно пов'язане з розвитком екологічної активності, з масовим екологічним рухом, який спрямований на подолання екологічних небезпек і вирішення екологічних проблем як у локальних, так і в глобальних масштабах.

Екологічний рух у сучасних умовах відбиває новий рівень і характер соціальних суперечностей, викликаних швидкою ходою науково-технічного прогресу. Цивілізація неухильно рухається до глобальної екологічної катастрофи. Основні чинники цього процесу добре відомі: забруднення повітря,

грунтів, прісних водойм, опустелювання, накопичення в атмосфері газів, які викликають парниковий ефект, кислотні дощі, порушення озонового екрану, що убезпечує від космічної радіації, та інше. Примітним є те, що всі ці зміни викликані самою людиною. Їх першопричина в науковій, технічній та промисловій революціях, які сприяють нашому безперервному, нестримному «прогресу». Цілком очевидно: якщо процес виробництва матеріальних благ і далі матиме такий неконтрольований і необмежений характер, то він може зруйнувати не тільки штучні системи, створені людиною, а й порушити природні цикли та взаємозв'язки. Постало питання про пошуки принципово нового, гармонійного поєднання людської діяльності та навколишнього середовища, про утвердження нових відносин між природою та суспільством. Саме тому формування екологічної культури виступає як важлива закономірність сучасного етапу розвитку суспільства в плані вирішення поставлених питань, а екологічний рух є одним з найвпливовіших напрямків формування екологічної свідомості.

Екологічний рух бере свій початок ще з 50-х років, коли вчені дедалі настійливіше стали звертати увагу громадськості на якісне погіршення продуктів харчування, на небезпечні наслідки швидкого накопичення відходів і т. ін. Перші екологічні акції, що проводилися окремими ентузіастами (збирання і знищення сміття, банок) не мали якогось політичного заряду. Проте давали змогу досягати хай невеликих, але досить відчутних результатів, що сприяли зародженню екологічної свідомості людей.

Вибухове розширення екологічного руху відбувається в 60-70-ті роки ХХ ст. З'являється ряд політико-філософських досліджень, автори яких відстоювали необхідність перебудови сучасного суспільства в екологічне і шукали шляхи поєднання екологічних цінностей з демократизацією суспільних відносин, прагнули встановлення такого порядку, коли суспільство і економіка гармонічно вливалися б у взаємозв'язки природи. До таких слід віднести праці Е. Фрома, К. Алорі, А. Горця, К. Траубе, Ф. Вестера, Е. Шумахера, В. Хозенклевера та ін. Отже, *розпочався процес формування екологічної філософії як комплексу соціально-філософських досліджень взаємодії суспільства і природи – теоретичної основи ідеології екологічного руху.*

У 80-ті роки екологічний рух зміцнюється організаційно, його виступи стають більш цілеспрямованими і ефектними в національних і регіональних межах. На базі цього руху до середини 80-х років склалися і розгорнули свою діяльність національні організації – партії «зелених» – у ФРН, Англії, Ірландії, Нідерландах, Бельгії, Данії, Люксембурзі, Франції, Італії, Іспанії, Австрії, Швейцарії, Швеції і Греції.

Під натиском екологічного руху, демократичних сил вдосконалюється правове регулювання охорони навколишнього середовища, завдяки чому вдається певною мірою уникнути надмірного загострення екологічної кризи. Однак у цілому адміністративна практика і досі відстає від декларованих законодавцями намірів

Світоглядною основою партії «зелених» можна вважати постматеріалізм. Характерною рисою цього світогляду є визнання абсолютної переваги нематеріальних цінностей (свобода, самовиявлення, мир) перед матеріальними (капітал, кар'єра, майно). *Нова ідеологія партії «зелених» обґрунтовує альтернативний стиль життя: менше уваги матеріальним благам – більше індивідуалізму, самоорганізації і самовизначенню.* Вони вважають причиною багатьох соціальних проблем, зокрема екологічних, те, що будь-який тип економіки, незалежно від того, називається він капіталізмом, соціалізмом, лібералізмом – приводиться в рух споживанням. Розширюючи сферу свого впливу, споживацька економіка буквально пожирає нашу планету, віддаючи найбільшу фінансову перевагу людям, які діють за схемою циклу: «споживання – виробництво – споживання».

Розвиток екологічного руху привів до створення на Україні екологічних організацій за типом «зелених» на Заході. Це: Українська екологічна організація «Зелений світ», Екологічний союз «Врятування від Чорнобиля», Національний екологічний центр України «Довкілля», Асоціація «Еколоміст», які поставили собі за мету вироблення позитивних рішень щодо розвинутих країн, забезпечення екологічної безпеки, формування в населення екологічного світогляду, організацію контролю за станом навколишнього середовища і дотриманням природоохоронного законодавства. Однак з програм і статутів цих організацій не зовсім зрозуміло, як вони будуть співробітничати з органами місцевої і державної влади, громадськими природоохоронними організаціями. Наявна також розрізненість різних структур екологічного руху, що знижує ефективність їх діяльності.

Серед усіх екологічних організацій і рухів України, насамперед, слід виділити першу національну, справді не урядову екологічну асоціацію «Зелений світ», яка була зареєстрована наприкінці 1987 року завдяки активній підтримці Спілки письменників України і, зокрема,

О. Гончара, який очолював на той час Український комітет захисту миру. Основна ідея створення цієї асоціації – союз емоцій і розуму, палких патріотичних почуттів і холодних раціональних знань, союз робітників, хліборобів, технічної, наукової і творчої інтелігенції в ім'я порятунку життя на Землі.

«Зелений світ» швидко став значною силою. Такі акції, як демонстрації, пікетування, спрямовані проти небезпечних для природи і здоров'я людей промислових і особливо атомних об'єктів, були досить масовими і впливовими. Багато кандидатів до парламенту зверталися за «благословенням» до «зелених», обіцяючи в разі обрання бути екологічними до «мозку кісток» (правда, переважна більшість везунчиків забула про ці обіцянки відразу ж після обрання депутатами).

Саме на підґрунті «Зеленого світу» і виникла *Партія Зелених України*, яка зробила немало у свій час як для охорони довкілля, так і для розвою української державності. Проте «створення партії, – як вважає О.Стегній, – не синхронізувалося з чітким визначенням принципів розмеження сфер діяльності ПЗУ і УЕА «Зелений світ», що пізніше викликало низку організаційних проблем».

Слід зауважити, що «Зелений світ», Партія Зелених України і більшість екологічних груп та об'єднань тяжіють до політичних угруповань демократичного спрямування. Зі свого боку, групи і рухи, що ведуть політичну діяльність, конкурують між собою за вплив на «зелених», які в будь-якому регіоні мають досить широкий актив і масову опору серед співчуваючих. Природно, в разі прийняття останніми тих чи інших політичних настанов, відбувається і розширення соціальної бази політичного руху.

Серед *основних напрямків діяльності «зелених»* можна виокремити такі: 1) науково-практична екологія (власне екологія, екологічний моніторинг, екологічне виробництво та ін.); 2) природоохоронна активність (боротьба з браконьерством і конкретними забруднювачами навколишнього середовища, проведення екологічних суботників та ін.); 3) прямі дії протесту (пікетування, голодовки, блокади та ін.); 4) політична й ідеологічна діяльність (робота в органах влади різних рівнів, розробка концепцій альтернативного суспільства, пропаганда й інформування населення та ін.). Чітких меж, що ділять ці напрямки, зрозуміло, нема, і кожен з них виявляється в найрізноманітніших формах.

«Золотим віком» *неурядових екологічних організацій і рухів можна вважати 1988–1991 роки*. Саме в цей час «зелені» чинили найпотужніший тиск на уряд і парламент з метою запровадження мораторію на спорудження нових атомних об'єктів і призупинення шкідливих підприємств. Чого варта тільки одна акція «День Землі – 1991», коли тільки в Києві на екологічну демонстрацію вийшло до 100 тис. людей.

Чимало *неурядових організацій, що виникли як частини «Зеленого світу», стали впливовими і незалежними*. Це такі добре організовані організації, як «Всеукраїнська спілка врятування від Чорнобилів», «Комітет порятунку Дніпра та малих рік», місцеві організації «Зеленого світу». З'явилася і так звана «нова хвиля» українських громадських екологічних об'єднань. Типові зразки подібних організацій: «Мама – 86» (екологічна організація матерів, яка має офіційно ліцензовану Міністерством охорони здоров'я України лабораторію для дослідження здоров'я дітей), «Дитина і довкілля» (організація, що розробляє проблеми неформальної освіти молодих школярів), «Діти просто неба» (об'єднання постійно діючої конференції ековихователів юного покоління шкільного віку в таборах), «Еко-право» (мережа еколого-правових організацій Львова, Києва, Харкова, що здійснюють діяльність у сфері застосування юридичних норм стосовно довкілля), Українська екологічна ліга «Зелене досє» (школа юних екологів-журналістів).

Однією з найвпливовіших екологічних організацій України є безумовно «Грінпіс-Україна», яка була заснована як національне відділення всесвітньо відомого «Грінпіс Інтернешнл». Професіоналізм її працівників досить високий. Вони проводять постійні кампанії з антиядерної проблематики, імпорту шкідливих речовин, захисту водних ресурсів, енергозбереження та альтернативної енергетики, екологічно безпечних технологій і екологічної освіти.

Слід згадати і про Національний Екологічний Центр, заснований у 1991 р. групою відомих учених, для яких охорона довкілля не хобі, а професія.

Провідну позицію серед неурядових екологічних організацій займає *Всеукраїнська екологічна ліга*, яка була заснована у 1997 р. і єдина з громадських організацій що має практично всі обласні і районні осередки в усіх регіонах України.

Правовий статус громадських екологічних об'єднань визначається Законом України «Про об'єднання громадян», прийнятим 16 червня 1992 року. Відповідні положення, що визначають правовий статус та діяльність громадських організацій, містяться і в інших законах. Зокрема, в Законі про охорону атмосферного повітря, в лісовому та водному кодексах.

Загалом із шести тисяч громадських організацій України 470 спрямовують свої зусилля на захист рідної природи. Але, на жаль, *діяльність більшості з них характеризується низькою результативністю*, відсутністю вагомих результатів. Тільки лічені групи «зелених» зуміли виграти справи, наприклад, не дозволили знести сад, парк, призупинили будівництво шкідливого виробництва, чи зупинили вже працююче. Досить гострою для українських «зелених» є проблема фінансування і, в зв'язку з цим, їх залежності від держави та іноземних фондів (34% екологічних організацій взагалі не фінансуються). Нерідко це призводить до дріб'язкових чвар і серйозних зіткнень «на полі бою» за гранти. Останнє, по суті, визначає цілі і пріоритети функціонування значної кількості організацій зелених [2, с. 245-272].

Проте в цілому екологічні рухи звертаються до проблем, що мають життєво важливе значення для всіх народів планети. Навіть при деяких вадах своїх ідеологічних позицій вони несуть великий заряд позитивних поглядів, сподівань і дій, які людство може використовувати в інтересах миру і соціального прогресу, реалізації демократичної альтернативи вирішення глобальних екологічних проблем [8, с. 251-362].

Засоби масової інформації. Отримання достовірної екологічної інформації є невід'ємним правом кожного члена суспільства. В умовах демократизації обов'язковим елементом виховання найширшого загалу громадян є повна і достовірна інформація про стан навколишнього середовища, проведення природоохоронних заходів [9].

На превеликий жаль, доводиться констатувати, що населення України здебільшого отримує неповну, неточну, науково не обґрунтовану інформацію про стан довкілля, окремих природних об'єктів, розвиток промисловості, використання хімічних препаратів у сільському господарстві, меліорацію, аварії чи катастрофи, які становлять небезпеку для людини та середовища. Трапляються випадки приховування інформації (наприклад, аварія на ЧАЕС), її замовчування або викривлення.

Важливим чинником підвищення екологічної культури суспільства та оптимізації природоохоронної справи держави є повна і достовірна екологічна інформація. Державну систему екологічного інформування в Україні забезпечує Міністерство охорони навколишнього природного середовища. Оперативне інформування громадян з різних питань екології, охорони природи здійснюють засоби масової інформації через випуски інформаційних служб УТ та УР. Україні бракує спеціалізованих екологічних видань, існуючі ж відзначаються низьким професійним рівнем.

Екологічна інформація може забезпечувати різний ступінь екологічних знань, різну їхню глибину, ґрунтовність залежно від індивідуально-психологічних особливостей, віку, життєвого досвіду, фаху, соціальної та моральної позиції індивіда. Необ'єктивні знання призводять до формування та розвитку викривленої екологічної свідомості.

Засоби масової інформації також зробили свій внесок у процес насадження міфологічної екологічної свідомості в широких верствах населення. В інтерпретації екологічної ситуації і шляхів її поліпшення тенденційно порушувались проблеми на зразок екологічної "гармонії" людини й навколишнього середовища, питання морального виховання "екологічно культурної особистості" й т.ін. Як свідчать соціологічні дослідження, засоби масової інформації формували екологічні погляди трьох типів: глобально-екологічні, правові та естетичні. Представники першого типу вбачають мету екологічної діяльності в усвідомленні загальногуманістичних завдань у збереженні життя на нашій планеті, збереженні спадщини минулого, а спроби вирішення екологічних проблем пов'язують із розширенням екологічного співробітництва, підтриманням діяльності міжнародних організацій, що здійснюють контроль за забрудненням природи. Люди, які належать до другого типу, вважають, що екологічні проблеми виникають через недосконалість законодавства, недостатню суворість покарання за порушення законів про охорону природи, тому вирішення екологічних проблем співвідносять з прийняттям нових законів, з контролем за їх неухильним дотриманням. І, нарешті, треті – прихильники естетичних поглядів – поєднують вирішення екологічних проблем із збереженням краси природи, із вихованням естетичних почуттів любові до неї.

Висновки. Дослідження сучасних соціологів і психологів переконливо свідчать, що «однією з причин глобальної екологічної кризи є зростання в другій половині ХХ ст. кризи людського духу: сплеск колективного егоїзму, нігілізму, локальних і регіональних збурень у суспільствах, планетарна епідемія аморальності, злочинності, алкоголізму, наркоманії і проституції, тотальної легковажності, бездумності й жадоби швидкої наживи, індивідуальна деградація в різних її проявах, зниження культурного й духовного рівня, ріст корупції, людської некомпетентності й непрофесійності при вирішенні національних і міжнародних питань тощо» [1, с. 31].

Екологічна культура передбачає наявність у людини певних знань і переконань, а також практичних дій, які узгоджуються з вимогою дбайливого ставлення до природи. Основи соціоекологічної культури закладаються з раннього віку, і від того наскільки міцними будуть сформовані складові фундаменту соціоекологічних знань, любові до природи, залежить подальше ставлення громадян до навколишнього середовища, рівень їх свідомості і культури.

Екологічна освіта повинна здійснюватись у нерозривному зв'язку з тими чи іншими видами діяльності людини. Різні види діяльності виконують різні функції в екологічній освіті і доповнюють один одного. Так, навчальна діяльність сприяє засвоєнню теорії взаємодії суспільства і природи, оволодінню вміннями оцінки стану природи і передбачення наслідків людської діяльності. Гра, наприклад, формує досвід прийняття екологічно доцільних рішень і розвиває розуміння ставлення до природи людей різних професій. Суспільно корисна трудова діяльність сприяє набуттю досвіду догляду за природними об'єктами, формує реальний внесок у вивчення й охорону місцевих екосистем, пропагує екологічні ідеї.

Засоби масової інформації не торкалися глибинних аспектів передкризової екологічної обстановки, її економічної бази. Як результат такого підходу – певний стан екологічної свідомості широких верств населення, зокрема, слабка їх поінформованість і організованість. Адже екологічна свідомість виявляється не тільки в різноманітних судженнях, зауваженнях з приводу екологічної ситуації. Є такі фундаментальні пласти свідомості, які найбільш чітко визначають ставлення до проблем екології. Це насамперед: 1) бачення причин ускладнення екологічної ситуації; 2) розуміння мети екологічної політики; 3) оцінка важливості заходів стосовно поліпшення стану навколишнього середовища, ефективності всієї системи природокористування.

Саме в цьому відношенні екологічна свідомість характеризується як недостатньо глибока. Люди мають здебільшого поверхове уявлення про суспільний механізм природокористування і шляхи вирішення соціальних, зокрема екологічних проблем, тісно пов'язаних з розвитком науки, технології, виробництва. Такий стан екологічної свідомості населення був можливий в умовах монополії вузької соціальної групи, правлячої партії і уряду на визначення мети і завдань екологічної політики. Лише розвиток демократії і політичного плюралізму дає шанси та надії екологічному рухові в цьому плані.

Бібліографічний список:

1. Білявський Г.О., Фурдуй Р. С. Основи екологічних знань. Київ: Либідь., 1995. 228 с.
2. Хилько М.І. Екологізація політики / Монографія. Київ: Вадекс, 2014. 344 с.
3. Салтовський О.І. Основи соціальної екології: Курс лекцій. Київ: МАУП, 1997. 168 с
4. Крисаченко В.С. Екологічна культура: теорія і практика. Навч. посібник. Видання друге. Київ: «МП Леся», 2009. 364 с.
5. Цицерон Марк Тулій. Тускуланские беседы. Избр. соч. Москва: Худ. лит-ра, 1975. 456 с.
6. Киселев Н.Н. Мировоззрение и экология. Київ: Наукова думка, 1990. 215 с.
7. Історія філософії. Словник / За заг. ред. В. І. Ярошевича. Київ: Знання України, 2005. 1200 с.
8. Стегній О.Г. Соціологічне прочитання природи: посібник. Київ: ТОВ «Центр екологічної освіти та інформації», 2012. 436 с.
9. Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля / Упорядник: Тимочко Т.В.. Ніжин.: ТОВ Вид. «Аспект-Поліграф», 2007. 34 с.

References:

1. Bilyavskiy, G.O. & Fupduy R.S.(1995). Fundamentals of ecological knowledge. Kyiv: Lybid, 228 p.
2. Khilko, M.I. (2014). Environmentalization of politics/ Monograph. Kyiv: Vadex, 344 p.
3. Saltovsky, O.I. (1997). Basics of social ecology: Course of lectures. Kyiv: MAUP, 168 p.
4. Krysachenko, V.S. (2009). Ecological culture: theory and practice. Education manual. Second edition. Kyiv: «MP Lesya», 364 p.
5. Cicero Marcus Tullius. (1975). Tusculan talks. Favorites Op. Moscow: Khud. lit-ra, 456 p.
6. Kiselev, N.N. (1990). Worldview and ecology. Kyiv: Naukova dumka, 215 p.
7. History of philosophy. Dictionary (2005). / In general ed. V. I. Yaroshevets. Kyiv: Knowledge of Ukraine, 1200 p.
8. Stegnii, O.H. (2012). Sociological reading of nature: a guide. Kyiv: LLC «Center for Environmental Education and Information», 436 p.
9. Convention on access to information, public participation in the decision-making process and access to justice on issues related to the environment (2007) / Compiler: Tymochko T.V.. Nizhyn.: LLC Ed. "Aspect-Polygraph", 34 p.

Khylko M. I., Saltovsky O. I. Humanitharian aspects of the ecological crysis in Ukraine

The article is devoted to the analysis of some humanitarian permanent ecological crisis. It has been established that the environmental crisis is the result of the action of many factors. These are the unregulated population growth, the incompetence of the relevant services, the consumerist approach to nature, the environmentally destructive type of industrial development, etc. It is precisely this circumstance that is sought to be taken into account when implementing such strategic environmental initiatives as the adoption of environmental legislation and the signing of a number of new international agreements, a change in the very "vector" of economic development, the creation and spread of environmentally acceptable technologies, stabilization of the world population, etc. And that's right. But if you look at the problem more deeply, it will turn out that there is another and, perhaps, the most significant reason for the ecological crisis – the global decline of spirituality and morality, the low level of environmental education and upbringing, in general, the ecological culture of the vast majority of the planet's inhabitants.

It has been defined that optimization of society interaction with natural environment depends from the level of ecological culture of citizens. In this context, the existing definitions of "ecological culture" are analyzed, and its actual interpretation is given. Such components of ecological culture as ecological education, ecological upbringing, and ecological activities are singled out and analyzed. Based on the results of own sociological research, the level of maturity of each of the segments of ecological culture has been demonstrated.

It is noted that the level of ecological culture of citizens determines a kind of "code of conduct", which is the basis of environmental activities. This is a set of knowledge, norms, stereotypes and "rules of behavior" of a person in the natural world around him. It is substantiated that environmental activity is a key element of obtaining environmental education and the formation of environmental beliefs. The role of public environmental movements and objective information in the formation of a mature ecological culture of citizens is indicated.

Keywords: *humanitharian factor, ecological culture, ecological education, environmental beliefs, ecological, "green movement", ecological information.*

DOI 10.31558/2519-2949.2023.2.6

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2822-2268>*Ягунов Д. В., Тюбінгенський університет імені Еберхарда і Карла,
Донецький національний університет імені Василя Стуса*ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4698-0000>*Мельничук Т. В., Національний університет «Одеська юридична академія»,
Оснабрюкський університет*ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0002-2071-6367>*Мелюхов В. А., Незалежний експерт з питань управління пенітенціарною
системою*

В'ЯЗНИЧНА БАНДА ЯК «БРЕНД» (ОГЛЯД НЕФОРМАЛЬНИХ В'ЯЗНИЧНИХ ІЄРАРХІЙ У СУЧАСНИХ ПЕНІТЕНЦІАРНИХ СИСТЕМАХ)

Стаття присвячена дослідженню в'язничних банд як основної форми організованої злочинності у багатьох зарубіжних країнах. Актуальність статті обумовлена тим, що сучасні пенітенціарні системи характеризуються збільшенням ролі насильницьких кримінальних субкультур у в'язницях, що є головним викликом для більшості пенітенціарних систем у всьому світі. Саме тому в цій статті автори ставлять за мету провести аналіз феномену в'язничних банд як особливої форми злочинних організацій у пенітенціарних системах сучасних зарубіжних держав.

У цій статті набуває подальшого розвитку теза, що в'язничні субкультури, сформовані у рамках неформальних в'язничних ієрархій, та притаманне їм в'язничне насильство – це об'єктивні елементи сучасних відносин влади, невід'ємна складова відносин влади та водночас продукт поширення дисципліни паноптичного зразку в суспільстві ХХІ століття.

У статті автори аналізують сутність поняття «в'язнична банда» в контексті сучасних тенденцій в'язничного менеджменту, ідентифікують основні в'язничні банди, які діють у пенітенціарних системах сучасних зарубіжних країн, а також досліджують вплив сучасних в'язничних банд на в'язничну політику сучасних зарубіжних країн.

За результатами дослідження автори доводять, що в сучасних зарубіжних пенітенціарних системах неформальні в'язничні ієрархії є невід'ємним елементом, що створює конкуренцію формальним в'язничним адміністраціям. Особливе місце серед неформальних в'язничних ієрархій посідають в'язничні банди, діяльність яких набула особливого поширення у країнах Південної та Північної Америки, Азії та Африки.

Автори доводять, що в'язничні банди є найпоширенішими формами неформальної в'язничної ієрархії, які функціонують не лише у самих пенітенціарних установах, проте поширюють свою злочинну діяльність та субкультурний вплив на вільне суспільство, а головне – характеризуються особливою увагою до власних субкультурних кодексів поведінки членів у відносинах з «побратимами», Державою, конкурентами з інших банд та третіми особами.

В'язничні банди сформували новий бренд – бренд діяльності окремих, автономних та впливових суб'єктів, – без яких функціонування національних пенітенціарних систем наразі не уявляється.

Наголошується, що в'язничні банди – це феномен, який в умовах задекларованої Державою монополії на використання сили потребує саме міждисциплінарного дослідження через, власне, посягання на таку монополію з боку приватних акторів з числа лідерів та активних учасників в'язничних банд, які претендують на основну владу у пенітенціарних установах у багатьох сучасних країнах.

Ключові слова: *організована злочинність, в'язничні субкультури, неформальні в'язничні ієрархії, в'язниці, в'язничні системи, в'язничні банди, вуличні банди.*

Вступ (обґрунтування актуальності дослідження)

У доповіді *Global Prison Trends 2023* щодо тенденцій глобального розвитку національних пенітенціарних систем у 2023 році наголошується, що сучасні пенітенціарні системи характеризуються збільшенням ролі насильницьких кримінальних субкультур у в'язницях, що є ключовим викликом для більшості пенітенціарних систем у всьому світі [1]. Саме тому в цій статті нами ставиться за мету провести аналіз феномену в'язничних банд як особливої форми злочинних організацій у пенітенціарних системах сучасних зарубіжних держав.

У цій статті набуває подальшого розвитку авторська теза, що в'язничні субкультури, сформовані у рамках неформальних в'язничних ієрархій, та притаманне їм в'язничне насильство – це об'єктивні елементи сучасних відносин влади, невід'ємна складова відносин влади та водночас продукт поширення дисципліни паноптичного зразку в суспільстві XXI століття [2; 3].

У рамках цієї статті в'язничні банди та супутні в'язничні (кримінальні) субкультури аналізуються з позицій міждисциплінарного підходу, де ключовою категорією є *відносини влади*, а також місце сучасних в'язничних банд та інших неформальних в'язничних ієрархій у цих відносинах.

У цій статті ми розвиваємо раніше сформовану тезу, що *симулякр* в'язничної субкультури – принаймні в її сучасних проявах – взагалі або здебільшого – не стосується в'язничної субкультури *як такої* [3]. Натомість йдеться про належним чином організовану та глибоко продуману систему неформальної карально-репресивної влади, яка у багатьох національних юрисдикціях становить успішну конкуренцію формальним владним інституціям як у в'язниці, так і у вільному суспільстві. Водночас йдеться про механізм примусового вилучення матеріальних цінностей у представників середніх та нижчих рівнів в'язничних ієрархій (і не тільки). Ця організована система карально-репресивної влади та водночас механізм перманентного вимагання й перерозподілу матеріальних цінностей, власне, і маскується під в'язничну субкультуру, формуючи її *симулякр* [3].

Цілі дослідження

Враховуючи проблематику, автори формують наступні цілі дослідження: 1) проаналізувати сутність поняття «в'язнична банда» в контексті сучасних тенденцій в'язничного менеджменту; 2) ідентифікувати основні в'язничні банди, які діють у пенітенціарних системах сучасних зарубіжних країн; 3) дослідити вплив сучасних в'язничних банд на в'язничну політику сучасних зарубіжних країн.

В'язнична банда як бренд

Наявність, активне існування та поширення діяльності в'язничних банд є відомим й належним чином задокументованим явищем у майже всіх національних юрисдикціях, що має велике значення для науковців і політиків [4]. Нерідко вони формуються за расовою або етнічною або расовою ознакою і, як правило, організовуються навколо захисту своїх членів.

У зарубіжній науці та практиці наразі не існує єдиного визначення банди. Натомість проте існує декілька загальноприйнятих критеріїв для класифікації організованих неформальних ієрархій саме як вуличних та/або в'язничних банд.

У США у науковій та практичній сферах традиційно використовуються наступні критерії: 1) банда складається з трьох або більше членів, як правило, віком від 12 до 24 років; 2) члени групи мають спільну ідентичність, зазвичай пов'язану з ім'ям та/або символами; (3) члени групи вважають себе бандою; 4) інші визнають їх бандою; 5) група має певну постійність та певний рівень організованості; 6) група здійснює значний рівень злочинної діяльності [5]. Для цих цілей виключаються традиційні групи організованої злочинності для дорослих, групи ненависті, ідеологічні групи та воєнізовані угруповання [5].

Визначення банди, яке використовується Міністерством юстиції США та Міністерством внутрішньої безпеки, імміграції та митного контролю США містить наступні характеристики:

1. Об'єднання трьох і більше осіб.

2. Члени яких колективно ідентифікують себе, прийнявши групову ідентичність, яку вони використовують для створення атмосфери страху чи залякування, часто використовуючи одне або декілька з наступного: спільна назва, гасло, розпізнавальний знак, символ, татування чи інші фізичні ознаки, стиль або колір одягу, зачіски, знаку або графіті.

3. Метою діяльності банди є участь у злочинній діяльності, під час здійснення якої широко використовується насильство чи залякування для досягнення злочинних цілей.

4. Члени якої займаються злочинною діяльністю або правопорушеннями серед неповнолітніх, які, якби їх вчинив дорослий, були б злочинами, – з наміром зміцнити або зберегти владу, репутацію чи економічні ресурси злочинної асоціації.

5. Асоціація також може мати деякі з таких характеристик: 1) члени можуть застосовувати правила вступу та діяльності в асоціації; 2) члени можуть зустрічатися на регулярній основі; 3) асоціація може забезпечувати фізичний захист своїх членів від інших осіб; 4) асоціація може прагнути здійснювати контроль над певним географічним місцем чи регіоном або може просто захищати свої передбачувані інтереси від суперників; 5) асоціація може мати складну структуру [6].

У сучасному світі існує велика кількість в'язничних банд, які внаслідок впливу Голівуду (згадаймо, наприклад, стрічку «*American History X*») переважно асоціюються зі Сполученими Штатами Америки, і в цьому є велика доля істини. Проте географія найбільш відомих в'язничних банд не обмежується Північною Америкою, а натомість широко представлена Мексикою, країнами Центральної та Південної Америки, Африки та Азії.

Злочинна діяльність латиноамериканських в'язничних банд «експортується» до Європи (наприклад, *Netas*, *Latin Kings*, *Trinitarios*, *Dominican Don't Play* та інші). За словами керівництва іспанської поліції національне МВС перманентно працює над уточненням реєстру понад 600 молодіжних банд, які зараз діють по всій Іспанії [6]. Вже станом на 2006 рік американська банда *Dominican Don't Play* здобула славу через збройні сутички у Німеччині, Сполученому Королівстві, Бельгії, Домініканській Республіці та Іспанії. Іспанська поліція повідомляє про 130 задокументованих членів DDP, що робить їх найбільшми в Іспанії. DDP є найбільшою та найжорстокішою вуличною бандою в Іспанії. Ця банда стала однією з найвідоміших банд у Мадриді [7].

Як на переконання Національного інституту юстиції США, в'язничні банди та їхні члени несуть відповідальність за велику кількість злочинів та актів насильства в багатьох населених пунктах, а також за непропорційно велику частку злочинів у тих громадах, які найбільше страждають від злочинності та насильства [8].

Хоча, як свідчить американські практики, в основі діяльності в'язничних банд неодмінно перебуває отримання злочинних прибутків та їх подальша легалізація, а тому нерідко задекларовані етнічно або расово орієнтовані (расистські) місії та цілі приховують тісну кооперацію між ззовні непримиримими ворогами щодо розподілу сфер впливу та спільної торгівлі наркотиками або зброєю.

Яскравим прикладом такої співпраці є американський художній фільм «*American History X*», що розповідає про ідеологічно непримиримого американського нациста, який опинився у в'язниці та одразу ж примкнув до «білої» банди, розглядаючи їх як ідейних «побратимів». Проте скоро головний герой відчув розчарування, адже усвідомив, що його нові побратими-нацисти купують наркотики у мексиканської банди та реалізують їх серед «білих», але при цьому ніхто зі «своїх» їх не засуджує.

З іншого боку, ідеологічні суперечки між різними бандами можуть мати непримиримий характер, що має наслідком союзи, конфедерації та квазидипломатичні відносини між різними в'язничними бандами. Прикладом може бути латиноамериканська банда *La Eme* та «біла» банда *Aryan Brotherhood*, які вважаються союзниками та працюють разом, щоб спільно контролювати проституцію, торгівлю наркотиками, зброєю, рекет або замовні вбивства.

За оцінками американських органів правопорядку, станом на 2009 рік у США у 3500 різних юрисдикціях налічувалося приблизно 28100 активних банд. Це означає зростання показників більш ніж на 20% з 2002 року [8]. У 2009 році, за офіційними оцінками, налічувалося 731 тис. членів банд, і ця цифра не змінилася з 2002 року [8]. Нараховувалося понад 75 найбільш впливових «білих» в'язничних банд у щонайменше 38 штатах, які поширюють свою діяльність на два або більше штатів [1, р. 35].

Вулично-в'язничні банди були зареєстровані в усіх 50 штатах і щороку, починаючи з 1996 року, були присутні в усіх містах з населенням понад 250 тис. осіб. Проблеми з бандами залишаються найбільш поширеними у великих містах (з населенням 100 тис. і більше); майже 99% органів правопорядку у цих містах повідомляють про наявність проблем з бандами упродовж кількох років [10].

Окремо можна навести дані щодо молодіжних банд.

Так, проблеми з місцевими молодіжними бандами у США зростали упродовж 25-річного періоду до середини 1990-х років [11]. Якщо в 1970-х роках лише 19 штатів повідомляли про проблеми з молодіжними бандами, то до початку 21-го століття всі 50 штатів і округ Колумбія визнали наявність молодіжної бандитської активності. Проблеми з молодіжними бандами досягли піку в середині 1990-х років, після чого почався стрімкий спад [9]. За спадом послідувало загальне

15-відсоткове зростання проблем з молодіжними бандами, зафіксоване з 2002 по 2008 рік, причому всі верстви населення США повідомили про зростання проблем з бандами: приміські округи (22%), сільські округи (16%), малі міста (15%) і великі міста (13%) [9].

Американські учні регулярно повідомляють про аналогічну тенденцію щодо активності банд у школах. У середині 1990-х років 28% учнів із загальнонаціональної вибірки повідомили, що банди були присутні в їхніх школах [12]. Ця статистика знизилася до 17% у 1999 році, а потім почала зростати до 23% у 2007 році, наблизившись до рівня, зафіксованого десятьма роками раніше [13]. Упродовж 2007-2008 рр. 20% державних шкіл повідомила про діяльність банд у школі [8; 14]. У 2007 році 23% учнів у віці 12-18 років повідомили, що в їхніх школах існують банди. Більше половини шкіл, де навчається 1 тис. і більше учнів, повідомили, що діяльність банд мала місце упродовж навчального року, в той час як приблизно 25% шкіл, де навчається менше 1 тис. учнів, повідомили про цю проблему [5].

За даними Національного лонгітюдного опитування молоді (репрезентативна вибірка з 9 тис. підлітків), 8% опитаної молоді були членами банди, будучи у віці від 12 до 17 років [15]. Опитування майже 6 тис. восьмикласників, проведене в 11 містах з відомими проблемами з бандами, показало, що 9% з них є членами банд, а 17% сказали, що колись належали до банди [16]. Однак цей відсоток варіювався від 4% до 15% залежно від місця проживання. У наступній вибірці підлітків (близько 13 років) з 15 міст майже 8% були членами банд [17]. За даними багатьох досліджень членство в бандах є ще більш поширеним серед репрезентативних вибірок молоді з районів підвищеного ризику у великих містах [18; 19; 20].

Діяльність банд включає повний спектр насильницьких і майнових злочинів, а також розповсюдження наркотиків, торгівлю зброєю, проституцію, вимагання та інші економічні злочини для фінансування банди [8; 21]. Поширеними є озброєні напади на аптеки з метою заволодіння наркотичними засобами.

Більша організованість у бандах призводить до більшої кількості злочинів, вчинених членами банди [8; 22]. Члени більш організованих банд повідомляють про більше продажів різних видів наркотиків і більш тяжкі насильницькі злочини, ніж члени менш організованих банд, причому навіть поступове зростання організації банди призводить до підвищення рівня правопорушень [8; 22]. Членство у банді значно підвищує ймовірність участі у злочинній (зокрема насильницькій) діяльності, а також стати жертвою насильницького злочину [8; 23].

Для більшості країн світу «банда» або «вулична банда» є синонімом «в'язнична банда», що є зрозумілим в силу об'єктивності в'язниць як місць єднання кримінальних авторитетів, залучення кадрів та формування злочинних планів та навіть стратегій. Понад 20 тис. з 1,5 мільйона ув'язнених, які перебувають у в'язницях у США, є учасниками банд, і немає жодних ознак того, що діяльність ув'язнених банд зменшується [24]. Більше того, потрібно розділяти членство у бандах та неформальний статус, який можна визначити як «кандидат на членство», причому останніх нараховується набагато більше, ніж «дійсних членів». Водночас не можна забувати, що членство у в'язничній банді не закінчується звільненням з в'язниці; натомість членство «експортується» до вільного суспільства.

Огляд сучасних в'язничних неформальних в'язничних банд

Нижче викладено огляд найбільш відомих у світі в'язничних банд, які:

- відомі у світі через свою жорстокість, нацистську спрямованість, релігійну або расову непримиримість;
- поширюють свою діяльність та вплив на національному рівні;
- поширюють свою діяльність та вплив на рівні декількох адміністративно-територіальних одиниць у державі своєї діяльності;
- декларують політичні гасла та намагаються брати активну участь у політичній діяльності.

La Eme

Говорячи про латиноамериканські в'язничні банди у пенітенціарних установах США, можна, у першу чергу, згадати *La Eme*, або *Mexican Mafia*, що складається переважно з латиноамериканців, хоча іноді зустрічаються білі члени.

La Eme діє у в'язницях США з 1957 року, коли 13 членів іспаномовних вуличних банд об'єдналися у виправному закладі для молодих злочинців у м. Трейсі (Каліфорнія).

Традиційно воно складалося з іспаномовних ув'язнених, які народилися і виросли в США, а також з банд *Sureños* з південної Каліфорнії, які віддавали йому данину. Наразі *La Eme* вважається найпотужнішою бандою у каліфорнійських в'язницях, яка налічує до 400 офіційних членів і близько 990 «кандидатів на членство», які беруть участь в її злочинній діяльності та прагнуть стати повноправними членами. Упродовж 1970-1980-х років саме *La Eme* в Каліфорнії створили модель використання своєї влади у в'язницях для контролю та отримання прибутку від злочинної діяльності у вільному суспільстві.

La Eme та *Aryan Brotherhood* є союзниками. Вони працюють разом, щоб контролювати проституцію, торгівлю наркотиками, зброєю та «наїзди» або вбивства [25].

Діяльність банд поділяється як на традиційні злочини (розповсюдження наркотиків, пограбування, вбивства), так і на незаконний ринковий обмін (захист власності, забезпечення виконання угод та вирішення спорів).

Nuestra Familia

Nuestra Familia – це переважно іспаномовна в'язнична банда, яка була створена у каліфорнійській в'язниці *Soledad* у 1960-х роках. Спочатку її сформували іспаномовні ув'язнені з Північної Каліфорнії або з сільської місцевості, а банди *Nortehños* з Північної Каліфорнії віддавали їй данину, виступаючи проти домінування *La Eme*.

Сьогодні основною діяльністю банди є контрабанда та розповсюдження наркотиків у в'язницях, в яких вона працює.

Nuestra Familia є запеклими супротивниками мексиканської мафії, і це суперництво вважається найтривалішою війною між бандами в Каліфорнії. Підраховано, що *Nuestra Familia* відповідальна за щонайменше 600 вбивств, вчинених у період 1980 – 2010 років [26]. Ув'язнені члени *Nuestra Familia* мають міцні зв'язки на волі та використовують членів банди, які вийшли на волю, для контрабанди наркотиків з подальшою нелегальною їх доставкою до в'язниць.

Texas Syndicate

Texas Syndicate – це вулична і в'язнична банда, що базується переважно у Техасі, до складу якої входять переважно іспаномовні члени, а також (хоча й рідко) допускаються неіспаномовні білі.

Банда *Texas Syndicate* більше, ніж *La Eme* або *Nuestra Familia*, була пов'язана з мексиканськими ув'язненими-іммігрантами, в той час як *La Eme* та *Nuestra Familia*, як правило, складаються з іспаномовних ув'язнених, які народилися або виросли в США.

У жовтні 2020 року двоє членів *Texas Syndicate* були засуджені до 50 років ув'язнення за торгівлю наркотиками [27]. У грудні 2020 року ще один лідер *Texas Syndicate*, будучи ініціатором масштабної змови наркоторговців, які розповсюджували метамфетамін у Східному окрузі Техасу, був засуджений до 30 років ув'язнення у федеральній в'язниці за злочини, пов'язані з незаконним обігом наркотиків [28].

Texas Mexican Mafia

Mexikanemi, або *Texas Mexican Mafia* – це мексикано-американське в'язнична та вулична банда, створена у 1984 році в установах Департаменту кримінального правосуддя штату Техас.

Перші члени організації розробили «Конституцію, яка регулювала діяльність організації, і оголосили Сан-Антоніо, штат Техас, її столицею [29]. Після звільнення з ув'язнення членам і потенційним членам організації було наказано з'являтися до керівництва організації, яке здійснювало нагляд за їхніми рідними містами. Зі збільшенням кількості членів і розширенням діяльності організації в межах і поза межами пенітенціарної системи, організація встановлювала свою присутність у все більшій кількості міст по всьому Техасу [29].

Mexikanemi функціонує окремо від первісної каліфорнійської *La Eme*, а його члени вважають себе насамперед пов'язаними з Ацланом, колишньою мексиканською територією на південному заході США.

Mexikanemi займається широким колом незаконних видів діяльності, включаючи незаконний обіг наркотичних засобів, рейдерство та відмивання грошей. У жовтні 2022 року одного з керівників *Mexikanemi* було засуджено до 25 років ув'язнення за його роль у розповсюдженні метамфетаміну та героїну в районі Сан-Антоніо. Під час розслідування влада вилучила десятки кілограмів метамфетаміну та велику кількість вогнепальної зброї [30].

Ñetas

Ñetas – це іспаномовне (переважно пуерториканське) в'язнична банда, характерна для Пуерто-Ріко та східного узбережжя США. Спочатку було сформоване у 1979 році у державній в'язниці *Río Piedras State Penitentiary* (Пуерто-Ріко). Зазначена банда сформувалася як група взаємного захисту, нібито для покращення умов життя та захисту в'язнів від жорстокого поводження з боку охоронців та інших ув'язнених, а також для боротьби з в'язничною бандою *Grupo 27*.

The NETA Association (Asociación Pro-Derechos del Confinado, "Association for Prisoners' Rights", Asociación NETA, NETA) стала основною силою, що контролює торгівлю наркотиками в Пуерто-Ріко. Ідеологічно банда пов'язує себе з рухом за незалежність Пуерто-Ріко, а її члени вважають себе гнобленими урядом США. За оцінками, в Пуерто-Ріко налічується 40 тис. членів банди, ще 20 тис. – в США, і 30 тис. – в інших країнах світу.

Ñetas стала відомою після жорстокого нападу на лідера конкуруючої банди *Los 27*. Члени Сети увірвалися до його камери, завдали йому більше 150 ударів ножом і розрубали на 84 частини. Як стверджується, частини тіла були відправлені різним людям, включаючи матір і заступника лідера *Los 27*.

Ñetas має репутацію таємної організації, а її члени часто не бажають визнавати свою приналежність до неї. Це робить групу особливо складною для ідентифікації, важкою для контролю і ще більш небезпечною.

El Grupo de Los 27

Los 27 є цікавою частиною американського кримінального ландшафту, оскільки вони були одними з піонерів щодо практичного запровадження моделі в'язничних банд, яка поширилася по всій Латинській Америці [31]. Хоча існують і старіші банди, такі як *Nuestra Familia*, члени яких також рекрутуються переважно у в'язницях, *Los 27* і *Ñetas* були одними з перших у США, хто почав систематично вимагати гроші в інших злочинців [32].

Основними джерелами доходу цієї кримінальної організації є торгівля наркотиками; податок, який вони наклали на інших ув'язнених, відомий як «*el incentivo*», коли ті проносили наркотики до в'язниці; шахрайство і здирництво через їдальні [33]. Участь *Los 27* у незаконному обігу наркотиків включала введення та розповсюдження кокаїну, героїну, марихуани, синтетичних наркотиків тощо.

За даними обвинувального акту проти членів *Los 27*, оприлюдненого у 2021 році, організація заробила понад 40 млн. доларів на злочинній діяльності. Щоб зберегти та збільшити свою владу, *Los 27* співпрацювала з різними бандами за межами пенітенціарних установ [33].

Fresno Bulldogs

Fresno Bulldogs – це мексикано-американська вулична та в'язнична банда. «*Булдоги*» часто конфліктують з іншими в'язничними бандами і є найбільшою іспаномовною бандою в Каліфорнії, не пов'язаною з *Sureños* та *Norteños*.

Latin Kings

Latin Kings – вулична та в'язнична банда, заснована в Чикаго в 1954 році, яка складалася переважно з мексиканців і пуерториканців [34].

Засновані з філософією подолання расової дискримінації, *Latin Kings* перетворилися на злочинну організацію, що діє по всій території Сполучених Штатів. «Латинським королем» може стати особа будь-якої національності. Кількість членів *Latin Kings* після оцінюється у межах 25-30 тис. Основним джерелом доходу банди є розповсюдження на вулиці порошкового кокаїну, креку, героїну та марихуани. Крім того, *Latin Kings* беруть участь у різноманітних злочинних діях, включаючи напади, крадіжки зі зломом, вбивства, крадіжки особистих даних і відмивання грошей.

У червні 2023 року один з лідерів цієї злочинної організації (Дієго Матео) був засуджений до 27 років ув'язнення за його участь у групі *Black Mob Latin Kings* та розповсюдження наркотиків, зокрема героїну, фентанілу та кокаїну [35]. З цього приводу прокурор у відповідному судовому процесі зазначив: «Упродовж двох десятиліть Дієго Матео керував найбільшою та найжорстокішою групою *Latin Kings* в районі Нью-Йорка. Він завербував сотні молодих людей до своєї банди та використовував їх для проведення масштабної операції з продажу наркотиків, у результаті якої було скоєно незліченні акти насильства» [35].

Barrio Azteca

Barrio Azteca, або *Los Aztecas* – це мексикано-американське вуличне та в'язничне угруповання, яке спочатку базувалося в Ель-Пасо (Техас).

Банда *Barrio Azteca* народилася у в'язницях Техасу і служила збройною підтримкою *Хуареського картелю*, але останнім часом еволюціонувала і тепер контролює місцеву торгівлю наркотиками в Хуаресі. Висока організованість угруповання допомогла йому залучити членів по обидва боки кордону, і зараз *Barrio Azteca*, можливо, має умови, необхідні для того, щоб перетворитися на масштабну транснаціональну злочинну організацію [36].

За оцінками, у 2013 році угруповання налічувало понад 5 тис. членів лише в районі Хуареса і близько 3 тис. по всій території США. Однак до 2018 року Департамент громадської безпеки Техасу вказав, що кількість членів угруповання становила від 1 тис. до 2,5 тис. За даними ФБР, *Barrio Azteca* також має членів у Массачусетсі та Пенсильванії, а влада Техасу також повідомила про присутність *Barrio Azteca* в Нью-Мексико [36].

Barrio Azteca почало підтримувати Хуареський картель Мексики в його операціях і стало важливим елементом під час битви між Хуареським картелем і *Sinaloa Cartel* за контроль над містом Хуарес у 2008 році. Тоді *La Línea*, бойове крило Хуареського картелю, завербувало членів *Barrio Azteca* для боротьби з членами *Sinaloa Cartel*, і багато членів банди було вбито або заарештовано. Угруповання також надає підтримку картелю Хуарес у торгівлі людьми та наркотиками, а також у придбанні зброї та транспортних засобів [36].

У 2010 році члени *Barrio Azteca* вбили 15 молодих людей на вечірці, а пізніше того ж року вбили співробітницю консульства США, її партнера і чоловіка ще однієї співробітниці. Ці напади викликали значний тиск з боку уряду США, який у березні 2011 року видав ордер на арешт 35 членів *Barrio Azteca* в Техасі за звинуваченнями у здирництві, вбивствах, торгівлі наркотиками та відмиванні грошей.

Незважаючи на зусилля США по боротьбі з ними, угруповання відновило свою силу і має значну владу в Хуаресі, в основному завдяки зменшенню присутності Хуареського картелю. За даними Міністерства юстиції США, *Barrio Azteca* фінансується за рахунок транспортування героїну, кокаїну та марихуани через кордон. Угруповання також контролює місцеві мережі розповсюдження наркотиків, вимагання та торгівлю людьми в Хуаресі, використовує інші, менші місцеві угруповання як робочу силу, а також стягує з інших злочинців плату за право діяти на своїй території. Вважається, що розповсюдження наркотиків приносить більше половини доходів банди [36]. *Barrio Azteca* також рекрутує членів у в'язницях.

Puro Tango Blast

Puro Tango Blast, або *Tango Blast* – це термін, що використовується для колективного опису різних регіональних вуличних і в'язничних банд, що складаються переважно з іспаномовних чоловіків з великих міст Техасу.

Термін *Tango Blast* наразі не відноситься до окремої групи. Швидше, це відноситься до ідеї та відповідного руху. Так, ув'язнені іспаномовні чоловіки з великих міст Техасу об'єдналися для захисту від відомих банд, таких як *Mexikanemi* та *Texas Syndicate*. Кожна регіональна група окремо називається *Tango*. Ці *танго* почали формуватися в 1980-х роках і, можливо, мають коріння ще в 1970-х роках. Вважається, що *Tango* є аббревіатурою від «*Together Against Negative Gang Organizations*» [37].

Black Guerrilla Family

Black Guerrilla Family є відомою політично орієнтованою в'язничною бандою, що має значну присутність у в'язницях та впливає на в'язничну політику. Вона була заснована в 1966 році у в'язниці *San Quentin* членами «Чорних пантер». З переліком заявлених цілей, що включає усунення расизму та повалення американського уряду, вона визнана найбільш політизованою з найбільших в'язничних банд США. Агресивні антиурядові переконання *BGF* роблять її серйозною загрозою для в'язничних чиновників, які представляють уряд, який банда прагне усунути.

Black Guerrilla Family відома тим, що вербує членів з інших афроамериканських вуличних банд, коли вони перебувають у в'язниці, і має тісні зв'язки з багатьма з цих зовнішніх банд. За оцінками, в *BGF* може налічуватися до 300 дійсних членів і до 50 тис. «кандидатів на членство». Їх діяльність включає торгівлю наркотиками, викрадення автомобілів та вбивства.

KUMI 415

KUMI 415 – це переважно афроамериканська в'язнична банда, яка спочатку була сформована у державній в'язниці *Folsom State Prison* в середині 1980-х років, а її члени-засновники були переважно з району затоки Сан-Франциско.

У 2020 році керівника банди було засуджено до 41 місяці позбавлення волі за звинуваченням у зберіганні зброї, виявленій під час переслідування його автомобіля офіцерами поліції [38].

United Blood Nation

United Blood Nation – афроамериканська вулична та в'язнична банда зі східного узбережжя США, створена у липні 1993 року внаслідок об'єднання кількох банд (зокрема *Nine Trey Gangsters*, *GKB (G-Shine)*, *Sex Money Murder*, *183 Gangster Bloods*, *Valentine Gangster Bloods* та *Blood Stone Villains*) для захисту від *Netas* та *Latin Kings* [39].

United Blood Nation конкурують з *the Crips* та мають зв'язки з *People Nation*.

UBN була домінуючою бандою на Східному узбережжі упродовж 1990-х років, перевершуючи за чисельністю конкурента *the Crips*. Стрімкий підйом банди до верхівки бандитської ієрархії був зупинений у 2001 році, коли її засновник був заарештований та пізніше засуджений за федеральним Законом «Про корумповані й ті, що знаходяться під впливом рекету, організацій» (RICO) на строк 50 років і зараз ув'язнений у федеральній *supermax prison ADX Florence* (Колорадо). Як наслідок, *United Blood Nation* розкололася, і повідомлялося про внутрішню боротьбу між підгрупами банди, обумовлену подальшими кримінальними переслідуваннями членів банди за законом RICO.

Так, у жовтні 2020 року п'ятьох членів *United Blood Nation* було засуджено в Шарлотті (Північна Кароліна). Відповідні вирoki стали кульмінацією судового переслідування, яке звинуватило 83 членів *UBN* у Західному окрузі Північної Кароліни у змові RICO та інших злочинах [40].

People Nation

People Nation – це альянс в'язничних та вуличних банд, заснований в середньо-західних і південних штатах.

Є союзником *United Blood Nation*, а також ворогом *the Folk Nation*.

People Nation була сформована як реакція на створення альянсу *Folk Nation*. У 1978 році *El Rukn* (нині *Black P. Stones*), *Vice Lords* і *Latin Kings* створили власний альянс та назвали її «*Harod*».

Folk Nation

Альянс в'язничних банд *Folk Nation* заснований в середньо-західних і південних штатах. Є союзниками *the Crips*, а також ворогом *People Nation*.

Folk Nation (також відома як *Folk*, або *Folks*) – це альянс різних американських вуличних банд, що виникли в районі Чикаго. Пізніше організація поширилася по всій території США, особливо на Середньому Заході і в південних штатах.

The Crips

The Crips – це альянс вуличних банд, що базується в прибережних районах Південної Каліфорнії. Заснований у м. Лос-Анджелес (Каліфорнія) у 1969 році, *Crips* спочатку був єдиним альянсом між двома автономними бандами. Наразі це слабо пов'язана мережа окремих «сетів», які часто ведуть відкриту війну один з одним. Приблизно з 1973 року, її члени носять традиційних для них синій одяг.

The Crips – одне з найбільших і найжорстокіших альянсів вуличних банд у США, яке у 2008 році налічувало від 30 тис. до 35 тис. членів. Члени альянсу причетні до вбивств, пограбувань, торгівлі наркотиками та інших злочинів. *The Crips* давно й запекло ворогують з *the Bloods*.

D.C.Blacks

В'язнична банда *D.C.Blacks* заснована у Вашингтоні афроамериканськими ув'язненими внаслідок «расових» війн з *Aryan Brotherhood*, що мали місце у 1980-х роках. *D.C. Blacks* є союзниками *Black Guerilla Family* та *United Blood Nation*. При цьому *D.C.Blacks* вважаються ворогами *Aryan Brotherhood* та *Mexican Mafia*.

Almighty Vice Lord Nation

Almighty Vice Lord Nation, або *AVLN* – це афроамериканська вулична та в'язнична банда в Чикаго, одна з найстаріших банд у м. Чикаго (Іллінойс). Загальна чисельність його членів оцінюється

від 35 тис. до 50 тис. осіб. *Almighty Vice Lord Nation* також є одним із членів-засновників в'язничного альянсу *People Nation*.

У 2021 році сорок членів *Almighty Vice Lord Nation* були офіційно звинувачені у вчиненні таких злочинів як вбивство, пограбування, напад та інші насильницькі злочини, а також злочини, пов'язані з наркотиками, які мали місце за останні 10 років. Інші деталі включають зв'язки в Департаменті виконання покарань Мічигану, які дозволяли банді спілкуватися з ув'язненими [41].

У 2022 році один з керівників *Almighty Vice Lord Nation* був засуджений до 13 років позбавлення волі [42].

Починаючи з 1960-х років деякі вуличні та в'язничні банди намагалися позбутися своєї кримінальної особистості та мобілізували молодь для соціальних змін. *Conservative Vice Lords (CVL)* були зареєстровані як некомерційна організація та отримували фінансування від великих фондів для організації молоді, протесту проти несправедливої житлової політики та умов праці, відкриття малого бізнесу та боротьби за мир і расову рівність [43].

Тим не менш, навіть до сьогодні лідери як *Almighty Vice Lord Nation*, так і *Conservative Vice Lords* стають фігурантами гучних справ/

Так, у 2017 році дванадцятьом членам *Concrete Cartel*, що вважається «бойовим підрозділом» *Conservative Vice Lords* було висунуто федеральні звинувачення у рекеті за законом RICO, пограбуваннях підприємств і аптек і торгівлі наркотиками [44].

У 2019 році за результатами тритижневого судового розгляду за участю 74 свідків та понад 120 доказів федеральний суд присяжних визнав п'ятьох членів *Conservative Vice Lords* та *Concrete Cartel* винними у змові з метою участі в рекеті, численних збройних пограбуваннях аптек та змові з метою незаконного обігу наркотиків [45].

Також у 2019 році шість лідерів *Conservative Vice Lords* та *Concrete Cartel* були засуджені за законом RICO за пограбування підприємств і аптек, зберігання вогнепальної зброї та торгівлю наркотиками [46].

В усіх випадках йшлося про, що в організації є різні сфери відповідальності або ролі (керівники, менеджери вищого рівня, охоронці, особи, відповідальні за створення позитивного іміджу тощо). Члени досягали вищих рівнів ієрархії через акти насильства, включаючи, але не обмежуючись, стрілянину, пограбування та торгівлю наркотиками. Картель заохочує пограбування підприємств, головним чином аптек, для отримання опіоїдів та інших контрольованих речовин, щоб збагатити себе та своїх членів [46].

Gangster Disciples

Gangster Disciples – це афроамериканська вулична та в'язнична банда, сформована у 1969 році двома гангстерами-суперниками, які об'єдналися, щоб сформувати *the Black Gangster Disciple Nation (BGDN)*. З 1989 року, після занепаду лідерства, що спричинив тертя між двома бандами, *BGDN* розділилася на різні фракції, відомі сьогодні як *Gangster Disciples* та *Black Disciples*.

Aryan Brotherhood

Щодо «білих» в'язничних банд, то, напевне, найбільш відомим є *Aryan Brotherhood* – в'язничне угруповання, яке було створене у 1964 році у каліфорнійській в'язниці *San Quentin* серед білих американських в'язнів (переважно ірландського походження), яке наразі функціонує як у в'язницях, так і поза ними по всій території США. Вважається, що воно було засноване як відповідь на расову десегрегацію американських в'язниць.

Вважається, що *Арійське братство*, також відоме як *AB*, *The Brand* або *Alice Baker*, налічує близько 20 тис. виключно білих чоловіків, частина з яких перебуває за ґратами, а частина на волі. Їх емблема складається з трилисника та числа 666. Інші ідентифікатори включають ініціали «AB», свастику та руни.

Через свою ідеологію та необхідність утвердитися серед більш численних афроамериканських та іспаномовних членів банди, *the Aryan Brotherhood* має репутацію особливої жорстокості та насильства. Починаючи з 1990-х років, частково через цю репутацію, *Aryan Brotherhood* стала об'єктом активних переслідувань з боку органів влади на рівні штату та федеральному рівні. Багато лідерів *Aryan Brotherhood* були переведені до в'язниць суворого режиму «*supermax*».

Банда зберігає свій вплив і до сьогодні. Так, банда активно вербує членів з інших білих банд [47].

У 2021 році одного з лідерів *Aryan Brotherhood* було засуджено до довічного позбавлення волі без права умовно-дострокового звільнення за організацію вбивства прямо у в'язниці одного з лідерів конкуруючої «білої» в'язничної банди *Dead Man Incorporated* [48].

Nazi Lowriders

Nazi Lowriders – це відносно нова «біла» в'язнична банда, яка виникла після того, як багатьох членів *Aryan Brotherhood* відправили до різних в'язниць з посиленими умовами тримання. *NLR* переважно перебуває у в'язницях південної Каліфорнії. За різними оцінками *NLR* налічує від 1 тис. до 5 тис. членів.

Nazi Lowriders асоціюється з членами, які походять з Долини Антілоп, і, як відомо, приймає світлошкірих або іспаномовних членів з європейською ідентичністю.

Public Enemy №1

Public Enemy №1, або *PEN1* – це біла вулична та в'язнична банда, що базується в Південній Каліфорнії. Багато у чому вони отримали важелі впливу серед основного в'язничного населення після *Aryan Brotherhood*.

У 2004 році Департамент юстиції Каліфорнії описав *PEN1* як «одну з найпотужніших та найшвидше зростаючих угруповань у в'язницях та за їх межами», і повідомив, що в її складі налічувалось близько 200 членів по всьому штату [49]. Банда має зв'язки з *the Aryan Brotherhood* та *Nazi Lowriders*, причому навіть настільки міцні, що окремі засновники став членом Арійського братства [47].

Dirty White Boys

Dirty White Boys – це біле в'язничне угруповання, що складається з ув'язнених з Техасу і має значну присутність у федеральній пенітенціарній системі.

Про активність цієї банди говорить факт, що у 2020 році 64 особи, пов'язані з різними угрупованнями білих расистів, були засуджені сумарно до 820 років у федеральній в'язниці. До цього у серпні 2017 року, 89 обвинувачених були засуджені та засуджені до 1070 років у федеральній в'язниці. Серед обвинувачених за обома вироками були члени *Aryan Circle*, *Aryan Brotherhood*, *Soldiers of Aryan Culture* та *Dirty White Boys* [50].

European Kindred

European Kindred – це біла в'язнична банда, заснована в Орегоні, пов'язана з *Aryan Brotherhood* та *Ku-Klux-Klan*.

European Kindred була заснована 1998 року у *Correctional Institution* у Східному Орегоні. Членами *European Kindred* є майже виключно чоловіки, і членство обмежується тими, хто має не більше 1/16 корінних американських предків. Зазначена в'язнична банда є дуже законспірованою, має формальну структуру, кодекс поведінки та ритуал.

European Kindred має репутацію здирництва, нападів, переміщення контрабандних товарів через виправні установи Орегону та собак боїв. Нових членів заохочують «*earn their bones*» (заробляти своє членство у банді) через вчинення злочинів.

Станом на 2006 рік банда налічувала близько 500 активних членів у в'язничній системі Орегону. Члени *European Kindred* схильні до насильства та вважаються однією з найпотужніших банд у пенітенціарній системі Орегону.

Aryan Circle

Aryan Circle – це в'язнична банда, яка свого часу відокремилася від *Aryan Brotherhood*, щоб зберегти статус злочинного угруповання та білу расистську ідеологію, а також протистояти афроамериканським і латиноамериканським в'язничним бандам.

Aryan Circle є однією з найбільших расистських білих в'язничних банд у США і має значну присутність у Техасі [51]. За офіційним визначенням Департаменту юстиції США, *Aryan Circle* – це «біла расистська банда, що базується переважно в Техасі, має чітку організаційну структуру, керівництво, стратегії вербування та широку злочинну діяльність» [52].

Aryan Circle вперше з'явилася в пенітенціарній системі Техасу в середині 1980-х років і наразі є другою за величиною бандою білих расистів у Техасі.

Aryan Circle складається з чотирьох сегментів: ув'язнених у Техасі, ув'язнених у федеральних в'язницях, ув'язнених за межами штату та осіб, які не перебувають в ув'язненні [52]. За оцінками, загальна кількість членів становить трохи більше 1,5 тис. осіб, що робить її однією з найбільших груп білих расистів у Сполучених Штатах [52].

Aryan Circle очолюється обраним президентом і керується старшими членами [53]. *Aryan Circle* набирає своїх членів з в'язниць і на вулицях. Члени, як правило, походять з нижчого соціально-економічного середовища, багато членів працюють у нафтовій промисловості. Жінки можуть стати членами і навіть досягти відповідальних посад, однак через сексизм їм важко піднятися до найвищих рангів.

Aryan Circle не має міцних зв'язків із традиційними расистськими «білими» групами (групами переваги білої раси, і його стосунки з іншими в'язничними бандами часто насильницькі; *Aryan Circle* брав участь у ряді війн між в'язничними бандами.

Aryan Circle залучена до торгівлі наркотиками, і багато членів зловживають наркотиками, зокрема метамфетаміном. Багато кримінальної діяльності *Aryan Circle* спрямовані на отримання прибутку. У в'язницях *Aryan Circle* займається контрабандою (зокрема наркотиків і тютюну). Поза межами в'язниці учасники *Aryan Circle* займаються торгівлею наркотиками, крадіжками та розбійними нападами. Організоване насильство є важливою ознакою діяльності *Aryan Circle*, яка включає вбивства підозрюваних інформаторів та напади на ворогуючі банди. Члени також вчиняли злочини на ґрунті ненависті як у в'язницях, так і поза ними [52].

Як і в багатьох інших випадках, діяльність цієї банди – це не голлівудська легенда, а реальність, прикладом чому може служити факт, що у вересні 2022 року один з лідерів *Aryan Circle* був засуджений до довічного ув'язнення за законом RICO [54]. У грудні 2022 року двоє членів *Aryan Circle* були засуджені за злочини, які вони скоїли, будучи частиною своєї ролі у зазначеній в'язничній банді [53]. У січні 2023 року проти членів банди було висунуто звинувачення у жорстокому побитті ув'язненого за його сексуальну орієнтацію [51].

Dead Man Incorporated

Dead Man Incorporated (DMI) – це переважно біла в'язнична банда, заснована у виправній системі штату Меріленд з філіями в багатьох інших виправних установах по всій території США.

Dead Man Incorporated отримала додаткову «славу», коли один з її членів був засуджений після того, як визнав себе винним у федеральному звинуваченні в громадських заворушеннях на Капітолійському пагорбі [55].

Aryan Brotherhood of Texas

Aryan Brotherhood of Texas – це американська «біла» в'язнична та вулична банда. Незважаючи на схожість назви, *Aryan Brotherhood of Texas* не має зв'язків з *Aryan Brotherhood*.

Засноване в Техасі в 1980-х роках, *Aryan Brotherhood of Texas* було створено в основному як кримінальне підприємство. Члени банди послідовно дотримуються «14 слів» – девізу білих расистів: «Ми повинні забезпечити існування нашого народу та майбутнє для білих дітей». На відміну від багатьох інших більш яскравих расистських в'язничних угруповань, члени *Aryan Brotherhood of Texas* пишаються анонімністю та законспірованою [55].

За різними даними, станом на 2012 рік *Aryan Brotherhood of Texas* нараховувала приблизно 2,6 тис. членів у в'язницях Техасу та ще 180 членів у федеральних в'язницях. За іншими підрахунками членство в АВТ становить близько 3,5 тис. осіб, з них 1 тис. – у вільному суспільстві. Члени групи переважно зосереджені в Техасі, але поширилися у в'язницях сусідніх штатів, зокрема Нью-Мексико [55].

211 Crew

211 Crew – це в'язнична банда білих расистів, що діяла як у в'язниці, так і за її межами, яка була сформована у 1995 році у в'язниці округу Денвер, штат Колорадо. Банда була пов'язана з кількома гучними вбивствами та кримінальними розслідуваннями. Серед них вбивство голови Департаменту виконання покарань штату Колорадо.

Банда була сформована після того, як засновник Бенджамін Девіс був ледь не вбитий під час нападу на ґрунті расизму афроамериканськими ув'язненими. На момент заснування банда використовувала символи, традиційно пов'язані з ірландською, нацистською та культурою вікінгів, деякі члени мають татування трилисників, рогів вікінгів, свастики та/або інших нацистських символів. Члени угруповання називають один одного «ірландцями». Хоча банда має зв'язки з Арійським братством, багато членів *211 Crew* мають дітей від міжрасових стосунків та шлюбів. Багато хто класифікує *211 Crew* як в'язничну банду білих расистів-супрематистів, однак члени *211 Crew*, включаючи її засновників, були задокументовані у зв'язках з афроамериканськими

ув'язненими. Члени *211 Crew* також були пов'язані з вбивствами афроамериканців на расовому ґрунті, що робить офіційну позицію банди щодо раси незрозумілою.

Банда отримала «славу» у 2013 році, коли член *211 Crew* убив місцевого доставщика піци, щоб замаскуватися під його робочий одяг та атрибутику. Потім член *211 Crew* під'їхав до будинку голови Департаменту виконання покарань штату Колорадо Тома Клементса, подзвонив у двері під приводом доставки піци та застрелив його, проте згодом сам був тяжко поранений поліцейськими під час переслідування [56].

У серпні 2017 року Бенджамін Девіс був знайдений мертвим за ґратами, його смерть розслідувалася як самогубство [56].

Simon City Royals

Simon City Royals, або *Almighty Simon City Royal Nation* – це переважно біла вулична та в'язнична банда, створена в Чикаго наприкінці 1950-х років як банда мастильників Саймон-Сіті. Вони назвали себе на честь Саймонс-парку в районі Гумбольдт-парку, де вони спочатку сформувалися.

The Royals – одна з найстаріших і найбільших білих банд у США. Члени банди беруть активну участь у торгівлі нелегальними наркотиками та іншою контрабандою, особливо у в'язницях, де утримуються їхні члени. Вони успішно підкупили в'язничного охоронця в Мілуокі, щоб пронести наркотики в устанovu, а також займаються рекетом та рейдерством. Банда поширилася на інші штати і є однією з найбільш швидкозростаючих банд в Міссісіпі та Алабамі, хоча у 2022 році банді було завдано суттєвого удару внаслідок засудження 21 члена банди за участь у злочинній організації [57].

Soldiers of Aryan Culture

Soldiers of Aryan Culture – це загальнонаціональна неонацистська в'язнична банда, що складається виключно з «білих» расистів-супрематистів.

Спочатку заснована в Юті, *Soldiers of Aryan Culture* поширилася по всій країні, маючи членів у декількох штатах США, а також у федеральній в'язничній системі. Про поширення їхньої діяльності свідчить той факт, що у 2020 році 21 член цієї та іншої «білих» банд були звинувачені за 15 обвинувальними актами за звинуваченнями у розповсюдженні метамфетаміну, незаконному володінні вогнепальною зброєю, а також володінні вогнепальною зброєю під час та у зв'язку з незаконним обігом наркотичних засобів [58].

Universal Aryan Brotherhood

Всесвітнє арійське братство, також відоме як *Всесвітня Сім'я*, є активним неонацистським в'язничним угрупованням білих расистів у Сполучених Штатах. Головним чином базується в Оклахомі, але члени банди також перебувають під вартою у федеральних в'язницях, а також у кількох штатах країни [59].

Universal Aryan Brotherhood здійснює найбільш криваві акти насильства та поширює приблизно 2500 кілограмів метамфетаміну щорічно по всій Оклахомі [60].

Universal Aryan Brotherhood змодельовало себе за принципами та ідеологією оригінальної в'язничної банди *the Aryan Brotherhood*, але, незважаючи на схожу назву, *Universal Aryan Brotherhood* не має жодного відношення до цієї банди. Воно також не пов'язане з *the United Aryan Brotherhood* (також базується в Оклахомі).

Організація адмініструється безпосередньо з в'язниць; у грудні 2022 року лідер організації, який відбував 15-річний термін ув'язнення у в'язниці штату Оклахома за вбивство, був засуджений до додаткових 360 місяців ув'язнення у федеральній в'язниці після того, як його визнали організатором розповсюдження сотень кілограмів метамфетаміну та інших наркотиків упродовж багатьох років [61].

Про актуальність цієї банди свідчить той факт, що у квітні 2022 року троє членів *Universal Aryan Brotherhood* були засуджені відповідно до 264, 264 та 151 місяців позбавлення волі з наступним п'ятирічним звільненням під нагляд за змову з метою участі в рекеті, який здійснював вбивства, викрадення людей, торгівлю метамфетаміном і вогнепальною зброєю, відмивання грошей, напади і пограбування на території штату Оклахома [60].

Крім того, у січні 2023 року завершилися розслідування та судовий розгляд фактів злочинної діяльності *Universal Aryan Brotherhood* у сфері торгівлі наркотиками, що призвело до засудження 69 обвинувачених у кількох справах на рівні штату та на федеральному рівні [61].

Trinitario

The Trinitario була заснована в нью-йоркських в'язницях у 1989 році. Спочатку організація була створена для забезпечення іспаномовним ув'язнених у в'язницях Нью-Йорка. *The Trinitario* перекладається як «Троїсте братство» (назва присвячена трьом загиблим лідерам руху за незалежність Домініканської Республіки), а члени банди є іспаномовними (переважно з Домініканської Республіки).

The Trinitario називають найбільш швидкозростаючою бандою Нью-Йорка; *trinitarios* відомі як найактивніша та найагресивніша банда у Нью-Йорку, яка контролює Бронкс, Бруклін, Вашингтон-Хайтс та Нью-Джерсі [62].

Своїх суперників вони розправляються з мачете, не нехтуючи вогнепальною зброєю. Так, у січні 2023 року було постановлено вирок шістьом «*trinitarios*» у відомій справі про вбивство 15-річного хлопця, який помер від численних ножових поранень, завданих йому у публічному місці *trinitarios* [63].

Як вважається, банда налічує 30 тис. членів по всьому світу, більшість з яких проживають у США та Домініканській Республіці. Банда заробляє гроші на торгівлі наркотиками та зброєю, залякуванні свідків, пограбуваннях та вбивствах.

Про актуальність питань, пов'язаних з діяльністю цієї банди, свідчить той факт, що у США у серпні 2022 року шістнадцятьом *trinitarios* були пред'явлені звинувачення (як на федеральному рівні, так і на рівні штату) у вбивстві, замаху на вбивство, рекеті та торгівлі наркотиками, у тому числі у зв'язку з серією пограбувань дорогих ресторанів, коли внаслідок розбійних нападів було викрадені дорогі годинники та ювелірні прикраси на мільйони доларів [64].

Dominicans Don't Play

Dominicans Don't Play – домінікано-американська вулична банда, заснована на Мангеттені (Нью-Йорк) у 1991 році. Вони відомі тим, що при вчиненні злочинів використовують переважно холодну зброю (переважно мачете).

Рекрутинг здійснюється через такі веб-сайти, як YouTube та Myspace, а також у школах. Щоб стати активним членом банди, особа повинна бути принаймні у підлітковому віці.

Наразі вони є другою за чисельністю бандою домініканського походження після банди Трінтаріос. Угрупування має обмежений потенціал для загальнонаціональної експансії і здебільшого обмежується районами зі значним домініканським населенням. Банда утримує велику частку ринку кокаїну завдяки зв'язкам з Колумбійським картелем, і тому багато членів угрупування були заарештовані за злочини, пов'язані з наркотиками.

Primeiro Comando da Capital

Primeiro Comando da Capital – це бразильське в'язничне угрупування, що базується переважно в Сан-Паулу. Банда виникла у серпні 1993 року у реабілітаційному пенітенціарному центрі *Casa de Custódia* в Таубате (Вале-ду-Параїба), за 130 км від Сан-Паулу, куди були переведені найбільш небезпечні ув'язнені.

Тривалий час Уряд Бразилії заперечував факт існування цієї організації, проте після в'язничних повстань 2000-х років та мега-повстання 2001 року, що охопило 29 в'язниць, у відповідь на етапування головних лідерів групи, про *Primeiro Comando da Capital* дізнався увесь світ. Епіцентром насильства став виправний комплекс у Карандіру (*Casa de Detenção de São Paulo*) – найбільша в'язниця Латинської Америки, яка утримує 8 тис. ув'язнених. У розпал повстання 15 тис. ув'язнених захопили тисячі заручників [65].

З тих пір *Primeiro Comando da Capital* виросла до такого рівня, що контролює більшу частину організованої злочинності в Сан-Паулу. Фактично *Primeiro Comando da Capital* – це найбільша злочинна організація в Бразилії, що діє переважно в штаті Сан-Паулу, але також по всій Бразилії (приблизно 80% території країни), а також у сусідніх країнах, таких як Парагвай, Болівія, Колумбія та Венесуела. Вона налічує близько 30 тис. членів, з яких 8 тис. тільки в Сан-Паулу.

Організація в основному фінансується за рахунок наркоторгівлі, але джерелами доходу також є грабежі вантажів, пограбування банків, викрадення людей та торгівля людьми. Водночас приватний бізнес лідерів та членів має оборот, за різними оцінками, від 400 до 800 млн. реалів на рік [66].

Угрупування присутнє у 90% в'язниць Сан-Паулу, де воно відоме за бунти ув'язнених, організацію втеч та вбивства у в'язницях (приблизно 6 тис. членів перебувають у в'язницях).

У травні 2006 року спроби поліції Сан-Паулу з'ясувати, хто відповідальний за вбивство 40 поліцейських, вилилися у криваву сутичку між членами *PCC* та органами правопорядку, в результаті якої за кілька днів загинуло понад 150 осіб, що стало «рекордом» насильства у своєму роді в історії Сан-Паулу та Бразилії.

Primeiro Comando da Capital розглядається не лише як злочинна організація, яка контролює більшість бразильських пенітенціарних установ. Організація відкрито позиціонує себе як квазідержавне утворення з елементами державності (армія, територія, закони (включаючи «кримінальний» та «кримінально-процесуальний» «кодекси») та навіть особливий моральний кодекс поведінки) [66]. Організація регулярно вивішує банери у багатьох районах столиці з так званими «45 правилами поведінки» (заборона зв'язуватися із зарученими жінками, вживати наркотики в заборонених місцях, згвалтування, марно використовувати ім'я *PCC*, красти у членів організації, брехати своїм лідерам тощо). У разі їх порушення злочинне угруповання влаштовує відповідні публічні (тобто, для членів організації) суди [67].

Група функціонує як регуляторний орган кримінального ринку Сан-Паулу, а також пропонує допомогу своїм членам та їхнім сім'ям. Контроль та авторитет лідерів угруповання впливає, головним чином, з того факту, що вони домінують в абсолютній більшості в'язниць Сан-Паулу. Для своїх членів *ССР* також пропонує численні переваги, як-то адвокати, транспорт, базові продуктові набори, допомога членам сім'ї тощо [66].

Інтерес для політичної науки, соціології та психології викликає те, що, як на думку багатьох дослідників, *Primeiro Comando da Capital* не є продуктом випадковості чи просто злочинної зорганізованості. *PCC*, як й інші подібні колективні актори, виникла як побічний ефект тривалої помилкової «політики війни зі злочинністю», яка породила категорію терористів-смертників, які вважають за краще «померти у віці до 25 років, ніж жити принизливим життям, зарезервованим для них національною пенітенціарною системою та суспільством» [66].

Внаслідок використання моделі «Робіна Гуда» у протистоянні з Державою, *Primeiro Comando da Capital* створила дискурс єдності серед злочинців щодо «протистояння деспотичній державі через єдність знедолених, але рівних та вільних людей» [66].

The Numbers

В'язничні банди в Південній Африці мають декілька унікальних характеристик: вони представляють загальнонаціональну організацію та суворі дисциплінарні процедури, що мають глибоке історичне коріння. Крім того, В'язничні банди в Південній Африці діють у рамках ієрархічно впорядкованої квазівійськової структури.

Заснована у 1911 році, *the Numbers* є особливо небезпечною через свій вплив у в'язничній системі та суспільстві, а також через рівень насильства, якого банда вимагає від своїх членів. *The Numbers* відома своїми нападами на в'язничних охоронців та наглядачів. У в'язниці Поллсмур до 50 відсотків наглядачів отримали ножові поранення або різані рани. *The Numbers* нерідко вимагає таких нападів від нових членів, щоб довести свою лояльність.

The Numbers – тому що вона складається з декількох окремих угруповань: 28-а, 27-а та 26-а.

28-а банда є найсильнішою, за нею йде 26-а банда; колись потужна 27-а банда тепер вважається аутсайдером. Зазначені три банди (26, 27 і 28) діють у всіх в'язницях країни зі своїми секретними кодами, ієрархічною структурою і постійними конфліктами з в'язничним персоналом та ув'язненими [68].

Кожна банда з *The Numbers* підкоряється загальному кодексу, який докладно описує складні домовленості щодо взаємодії між різними бандами, спілкування та оголошення воєнних дій [69].

Наразі вважається, що *The Numbers* контролює більшість в'язниць Південної Африки та несе відповідальність за декілька тисяч вбивств. Переміщення ув'язнених між в'язницями Південної Африки дозволяє банді поширювати свій вплив і контроль.

Банда надзвичайно організована, і якщо її члени порушують правила, то вона проводить розслідування і «суд». Порушення караються попередженнями, груповим згвалтуванням, кровопусканням і смертю [70]. Якщо вирок – смерть, члена банди часто душать або перерізають горло. За менш серйозні злочини порушник карається згвалтуванням ВІЛ-позитивним ув'язненим.

Brödrskapet

«Брендові» банди функціонують навіть в країнах Європейського Союзу, причому існують упродовж тривалого часу. Прикладом може служити шведське «Братство» («*Brödrskapet*»),

засноване у 1995 році ув'язненими у в'язниці суворого режиму в Кумлі. Поліція Швеції вважає «Братство» злочинною організацією відповідно до критеріїв організованої злочинності, прийнятих в ЄС [71]. Звичайно, організація не має такого «імені» та «слави», як американські, бразильські, південноафриканські або мексиканські аналоги, проте, тим не менш, час від час дає про себе знати [72; 73].

Omega

У Сінгапурі банда «Омега» складається винятково з ув'язнених малайців-мусульман [1, р. 35].

Сформована наприкінці 1980-х років, ця моноетнічна банда вважається найбільш впливовою малайською таємною організацією в постнезалежному Сінгапурі, захищає та просуває інтереси малайських ув'язнених-мусульман проти «*infidels*» (не малайських/мусульманських ув'язнених і персоналу).

«Омега» діє з сильним расовим і релігійним підтекстом, оскільки її основними цілями є «створення «Мусульманського братства» в кримінальному світі шляхом включення ісламської доктрини «*fi sabilillah*»), а також організація «контр-хрестового походу» проти малайських мусульман-членів китайських таємних товариств», що означає спробу малайців закріпитися у сфері, де вже домінують китайці» [4, р. 52].

Власне, «Омега» може служити одним з найбільш цікавим та яскравих прикладів, чому проблематика неформальних в'язничних ієрархій має досліджуватися на більш високому рівні, як порівняти кримінологічний ракурс, а саме на рівні політичної науки. Як зауважують дослідники, позиціонуючи себе як захисника прав малайських мусульман, керуючись етнорелігійною раціоналізацією, яка служила для накопичення символічного, репутаційного та соціального капіталу, в'язнична банда «Омега» швидко розширюється, покладаючись на релігійний наратив, переплетений з джихадистським підтекстом [4, р. 54]. Крім того, автори наголошують на явно політичних аспектах та політичних амбіціях діяльності вказаної в'язничної банди, адже вона змогла викликати «пробудження» серед мусульман-малайців щодо їхньої історично зумовленої «маргінальності» у сінгапурському суспільстві, пробудження, яке знайшло своє вираження у формуванні моноетнічних в'язничних угруповань й членстві в них [4, р. 54]. Звернення до расової та релігійної свідомості, підкріплене стратегією прозелітизму, служить не лише для мобілізації існуючих членів та вербування нових, але й для раціоналізації застосування крайнього насильства для просування справи захисту та просування расових та релігійних прав ув'язнених малайців-мусульман [4, р. 54].

Можна говорити про великі політичні амбіції вказаної організації в силу її дедалі більшої корпоратизації та спрямування усіх зусиль на систематичне поширення наркотиків поза межами в'язниць, легалізацію незаконних доходів для розширення своїх економічних горизонтів для більш широкої економічної участі та ще більшого залучення місцевої малайської молоді [4, р. 58].

У листопаді 2021 року член «Омеги» був засуджений до 8 років і 9 місяців в'язниці за участь у торгівлі наркотиками у рамках широкої діяльності вказаної організації з наркоторгівлі [74].

Висновки

Підсумовуючи викладене вище, можна зазначити наступне:

1. В сучасних зарубіжних пенітенціарних системах неформальні в'язничні ієрархії є невід'ємним елементом, що створює конкуренцію формальним (державним або приватним) в'язничним адміністраціям.

2. Особливе місце серед неформальних в'язничних ієрархій посідають в'язничні банди, діяльність яких набула особливого поширення у країнах Південної та Північної Америки, Азії та Африки.

3. В'язничні банди є найпоширенішою формою неформальної в'язничної ієрархії, які функціонують не лише у самих пенітенціарних установах, проте поширюють свою злочинну діяльність та субкультурний вплив на вільне суспільство, а головне – характеризуються особливою увагою до власних субкультурних кодексів поведінки членів у відносинах з «побратимами», Державою, конкурентами з інших банд та третіми особами.

4. В'язничні банди сформували новий «бренд» – «бренд» діяльності окремих, автономних та впливових суб'єктів, – без яких функціонування національних пенітенціарних систем наразі не уявляється.

5. Національні пенітенціарні адміністрації розглядають в'язничні банди як загрозу не лише для самих пенітенціарних установ, локальних та власне національних пенітенціарних адміністрацій.

В'язничні банди «розчинили» кордони між злочинної діяльністю у самих в'язницях та у вільному суспільстві. Враховуючи активне залучення неповнолітніх та молоді до членства у бандах, наразі можна говорити про те, що відмінності між «вуличною бандою», «молодіжною бандою» та «в'язничною бандою» багато у чому є умовними, а самі вказані вище поняття багато у чому є синонімами.

6. Аналіз діяльності в'язничних банд надає підстави дійти висновку про їхню особливість та відмінність від інших форм організованої злочинності. Так, наявність особливих ритуалів вербування, прийому та подальшої поведінки членів банди, неформальних кодексів, символів та особливої мови вказує на особливий характер організації та управління в'язничними бандами. З іншого боку, як свідчить аналіз їх діяльності у багатьох країнах, ритуали та символи насправді приховують їх природу як кримінальних організацій, діяльність яких спрямована в кінцевому рахунку на отримання та максимізацію прибутків, отриманих злочинним шляхом.

7. В основі діяльності в'язничних банд неодмінно перебуває отримання злочинних прибутків з їх подальшою легалізацією, а тому нерідко задекларовані етнічно або расово орієнтовані місії та задекларовані цілі в'язничних банд приховують тісну кооперацію між ззовні непримиримими ворогами щодо розподілу сфер впливу та спільної торгівлі наркотиками або зброєю. З іншого боку, ідеологічні суперечки між різними бандами можуть мати дійсно непримиримий характер, що передбачає відповідні союзи, конфедерації та квазидипломатичні відносини між різними бандами.

8. Можна стверджувати, що у сучасному пенальному ландшафті в'язничні банди – це феномен, який в умовах задекларованої Державою монополії на використання сили потребує саме *міждисциплінарного* дослідження через, власне, посягання на таку монополію з боку приватних акторів з числа лідерів та активних учасників в'язничних банд, які претендують на основну владу у пенітенціарних установах у багатьох сучасних країнах.

Бібліографічний список / References:

1. Global Prison Trends. *Penal Reform International*. 2023. 56 p.
2. Yagunov, D. "Homo Disciplinatus" as an object of the policy of social control (to the question of the simulacraization of the national policy of prevention of torture in the 21st century). *Political Life*. 2023. 1. С.28-37.
3. Yagunov, D. A Simulacrum of Prison Subculture in the Practices of the European Court of Human Rights and the European Committee for the Prevention of Torture. *European Political and Law Discourse*. 2023. 10. 2. Pp.13-32.
4. Ganapathy, N., Balachandra, L. Minority gangs in Singapore prisons: Prisonisation revisited. *Australian & New Zealand Journal of Criminology*. 2020. 53(1). Pp.44-64.
5. National Institute of Justice Fiscal Year 2019 Annual Report. *National Institute of Justice*. January 2023. 48 p.
6. What Is a Gang? Definitions. *National Institute of Justice*. 27.11.2011. URL: www.ojp.gov/program/programs/gangs
7. Las bandas juveniles sacuden Madrid: los pandilleros, la vieja criminalidad, se reinventa. *Tele Cinco*. 04.10.2022. URL: www.telecinco.es/noticias/sociedad/20221004
8. Gangs. *National Institute of Justice*. 08.01.2020. URL: www.ojp.gov/program/programs/gangs
9. Egley, A., Howell, J. Highlights of the 2009 National Youth Gang Survey. Fact Sheet. Washington, D.C.: U.S. Department of Justice, Office of Justice Programs, Office of Juvenile Justice, and Delinquency Prevention, 2011.
10. National Youth Gang Survey Analysis. *National Youth Gang Center*, 2009 (retrieved September 29, 2010). URL: www.nationalgangcenter.gov/Survey-Analysis
11. Miller, W. The Growth of Youth Gang Problems in the United States: 1970-1998: Report. Washington, DC: U.S. Department of Justice, Office of Justice Programs, Office of Juvenile Justice and Delinquency Prevention, 2011.
12. Chandler, K., Chapman, C., Rand, M., Taylor, B. Students' Reports of School Crime: 1989 and 1995. Washington, DC: U.S. Department of Justice, Office of Justice Programs, Bureau of Justice Statistics and National Center for Education Statistics, 1998.
13. Dinkes, R., Kemp, J., Baum, K., Snyder, T. Indicators of School Crime and Safety, 2008. Washington, DC: U.S. Department of Justice, Office of Justice Programs, Bureau of Justice Statistics, 2009.
14. Dinkes, R., Kemp, J., Baum, K. Indicators of School Crime and Safety: 2009. Washington, D.C.: National Center for Education Statistics, Institute of Education Sciences, U.S. Department of Education, and Bureau of Justice Statistics, Office of Justice Programs, U.S. Department of Justice, 2009.
15. Snyder, H., Sickmund, M. Juvenile Offenders and Victims: 2006 National Report. Report. Washington, DC: U.S. Department of Justice, Office of Justice Programs, Office of Juvenile Justice and Delinquency Prevention, 2006.
16. Esbensen F.-A., Peterson D., Taylor T.J., Freng A. Youth Violence: Sex and Race Differences in Offending, Victimization, and Gang Membership. Philadelphia, PA: Temple University Press, 2010.
17. Howell, J. Gang Prevention: An Overview of Research and Programs. December 2010. U.S. Department of Justice, Office of Justice Programs, Office of Juvenile Justice and Delinquency Prevention, 2010.

18. Hil, K., Howell, J., Hawkins, J., Battin-Pearson, S. Childhood risk factors for adolescent gang membership: Results from the Seattle Social Development Project. *Journal of Research in Crime and Delinquency*. 1999. 36. Pp. 300-322.
19. Huizinga, D., Lovegrove, P. Summary of Important Risk Factors for Gang Membership. Boulder, CO: Institute for Behavioral Research, 2009.
20. Lahey, B., Gordon, R., Loeber, R., Stouthamer-Loeber, M., Farrington, D. Boys who join gangs: A prospective study of predictors of first gang entry. *Journal of Abnormal Child Psychology*. 1999. 27. Pp. 261-276.
21. Langton, L. Census of Law Enforcement Gang Units, 2007: Gang Units in Large Local Law Enforcement Agencies. Washington, D.C.: U.S. Department of Justice. Bureau of Justice Statistics, 2010.
22. Decker, S., Katz, C., Webb, V. Understanding the black box of gang organization: Implications for involvement in violent crime, drug sales, and violent victimization. *Crime & Delinquency*. 2008. 54(1). Pp.153-172.
23. Thornberry, T.; Krohn, M.; Lizotte, A., Smith, C., Tobin, K. Gangs and Delinquency in Developmental Perspective. New York, N.Y.: Cambridge University Press, 2003.
24. Pyrooz, D. Using Restrictive Housing to Manage Gangs in U.S. Prisons. *National Institute of Justice*. Published June 30, 2018. URL: www.nij.ojp.gov/topics/articles/using-restrictive-housing-manage-gangs-us-prisons
25. Arian Brotherhood. *SPL Center*, 2023. URL: www.splcenter.org/fighting-hate/extremist-files/group/aryan-brotherhood
26. California Prison Gangs – The Price of Control. *National Institute of Justice*, 1982. URL: www.ojp.gov/ncjrs/virtual-library/abstracts/california-prison-gangs-price-control
27. Two Texas Syndicate Members Sentenced to Combined 50 Years. *U.S. Attorneys, Northern District of Texas*. 01.01.2020. URL: www.justice.gov/usao-ndtx/pr/two-texas-syndicate-members-sentenced-combined-50-years
28. Texas Syndicate Prison Gang Member Who Headed Methamphetamine Trafficking Conspiracy Sentenced to 30 Years. *U.S. Attorney's Office, Eastern District of Texas*. 11.12.2020. URL: www.atf.gov/news/pr/texas-syndicate-prison-gang-member-who-headed-methamphetamine-trafficking-conspiracy
29. The Texas Mexican Mafia. *Law Office of Sylvia Cavazos*, 2023. URL: www.sylviacavazoslaw.com/federal-offenses/racketeering-rico/the-texas-mexican-mafia
30. Texas Mexican Mafia General Sentenced to 25 Years in Prison on Drug Charges. *U.S. Attorneys, Western District of Texas*. 24.10.2022. URL: www.justice.gov/usao-wdtx/pr/texas-mexican-mafia-general-sentenced-25-years
31. Los 27, pioneros del modelo de pandillas carcelarias en Puerto Rico. *In.Sight.Crime*. 20.09.2021. URL: www.es.insightcrime.org/noticias/los-27-pioneros-modelo-pandillas-carcelarias-puerto-rico
32. Los 27, Puerto Rico's Pioneers of the Prison Gang Model. *In.Sight.Crime*. 20.09.2021. URL: www.insightcrime.org/news/los-27-puerto-rico-pioneers-prison-gang-model
33. Members and Associates of El Grupo De Los 27 Prison Gang Indicted for Violating the Rico Act in Puerto Rico. *U.S. Attorney, District of Puerto Rico*. 16.09.2021. URL: www.justice.gov/usao-pr/pr/members-and-associates-el-grupo-de-los-27-prison-gang-indicted-violating-rico-act-puerto
34. Suspect in Tekashi 6ix9ine Attack is High-Ranking Latin Kings Gang Member: What We Know. *South Florida*. 31.03.2023. URL: www.nbcmiami.com/news/local/suspect-in-tekashi-6ix9ine-attack-is-high-ranking-latin-kings-gang-member-what-we-know/3005777
35. Founding Member of New York's Largest Latin Kings Set Sentenced to 27 Years in Prison. *Homeland Security Today*. 05.06.2023. URL: www.hstoday.us/subject-matter-areas/law-enforcement-and-public-safety/founding-member-of-new-yorks-largest-latin-kings-set-sentenced-to-27-years-in-prison
36. Barrio Azteca. *In.Sight.Crime*. 31.03.2023. URL: www.es.insightcrime.org/noticias-crimen-organizado-mexico/barrio-azteca
37. Puro Tango Blast. *Houstone*. 15.04.2008. URL: www.houstone.blogspot.com/2008/04/puro-tango-blast.html
38. Alleged 'commander' of Kumi 415 prison gang sentenced for possessing gun after Oakland police chase, crash. *Mercury News*. 22.01.2022. URL: www.mercurynews.com/2020/01/22/alleged-commander-of-kumi-415-prison-gang-sentenced-for-possessing-gun-after-oakland-police-chase-crash
39. United Blood Nation history, terminology, background. *WSOC-TV*. 18.05.2017. URL: www.wsoc.com/news/local/united-blood-nation-history-terminology-background/523960078
40. Bloods Gang Members Sentenced to Life in Prison for Racketeering Conspiracy Involving. *U.S. Office of Public Affairs*. 27.10.2020. URL: www.justice.gov/opa/pr/bloods-gang-members-sentenced-life-prison-racketeering-conspiracy-involving-murder-and-other
41. 40 indicted in federal racketeering probe targeting Almighty Vice Lord Nation gang in Detroit. *Fox 2 Detroit*. 03.06.2021. URL: www.fox2detroit.com/news/40-indicted-in-federal-racketeering-probe-targeting-almighty-vice-lord-gang-in-detroit
42. Alleged Almighty Vice Lords boss Junior Melendez of Worcester gets 13 years in federal prison. *Telegram & Gazette*. 11.04.2023. URL: www.eu.telegram.com/story/news/crime/2023/04/11/junior-melendez-of-worcester-alleged-almighty-vice-lords-gang-leader-gets-13-years-in-federal-prison/70101239007
43. Conservative Vice Lords. *Jane Addams Hull-House Museum*. 2023. URL: www.hullhousemuseum.org/new-page
44. Twelve Members of the Conservative Vice Lords/Concrete Cartel Street Gang Were Indicted for Federal Racketeering (RICO), Business and Pharmacy Robberies, and Drug Trafficking. *U.S. Attorneys, Western District*

of Tennessee. 11.08.2017. URL: www.justice.gov/usao-wdtn/pr/twelve-members-conservative-vice-lordsconcrete-cartel-street-gang-were-indicted-federal

45. Federal Jury Convicts Five Members of the Conservative Vice Lords Concrete Cartel Gang for RICO Conspiracy, Armed Pharmacy Robberies, and Drug Conspiracy Charges. *U.S. Attorneys, Western District of Tennessee*. 26.06.2019. URL: www.justice.gov/usao-wdtn/pr/federal-jury-convicts-five-members-conservative-vice-lords-concrete-cartel-gang-rico

46. Six Leaders of the Conservative Vice Lords/Concrete Cartel Street Gang Sentenced for Federal Racketeering (RICO), Business and Pharmacy Robberies, Firearms and Drug Trafficking Charges. *U.S. Attorneys, Western District of Tennessee*. 28.10.2019. URL: www.justice.gov/usao-wdtn/pr/six-leaders-conservative-vice-lordsconcrete-cartel-street-gang-sentenced-federal

47. 'Build an army': Aryan Brotherhood leaders attempted to rule over all white California prison gangs. *Mercury News*. 31.08.2019. URL: www.mercurynews.com/2019/08/31/build-an-army-aryan-brotherhood-leaders-attempted-to-rule-over-all-white-california-prison-gangs

48. Leader of White Supremacist Gang Receives Maximum Sentence in Orchestrating the Death of Fellow Prisoner. *Anne Arundel County*. 02.11.2021. URL: www.aacounty.org/news-and-events/news/leader-of-white-supremacist-gang-receives-maximum-sentence-in--orchestrating-the-death-of-fellow-prisoner

49. Racist gang caught in sting kept a list of Orange County police targets. *San Diego*. 17.12.2006. URL: www.signonsandiego.com/uniontrib/20061217

50. 64 White Supremacists Sentenced to a Combined 820 Years in Federal Prison. *U.S. Attorneys, Northern District of Texas*. 14.02.2020. URL: www.justice.gov/usao-ndtx/pr/64-white-supremacists-sentenced-combined-820-years-federal-prison

51. Aryan Circle' prison gang had suspected gay inmate beaten as rite of passage, feds say. *Miami Herald*. 27.09.2023. URL: www.miamiherald.com/news/nation-world/national/article271680697

52. Aryan Circle: Crime in the Name of Hate. *U.S. Department of Justice*. October 2009. URL: www.ojp.gov/ncjrs/virtual-library/abstracts/aryan-circle-crime-name-hate

53. High Ranking Aryan Circle Gang Leader and Member Sentenced on Racketeering Related Violations. *U.S. Office of Public Affairs*. 08.12.2022. URL: www.justice.gov/opa/pr/high-ranking-aryan-circle-gang-leader-and-member-sentenced-racketeering-related-violations

54. Universal Aryan Brotherhood gang members in Oklahoma sentenced to decades in prison. *Immigration and Customs Enforcement*. 09.09.2022. URL: www.ice.gov/news/releases/aryan-circle-gang-leader-sentenced-life-prison-rico-violations-following-hsi-houston

55. West Virginia man sentenced for throwing hard object at U.S. Capitol, trying to kick in doors. *Metro News. The Voice of West Virginia*. 14.03.2023. URL: www.wvmetronews.com/2023/03/14/west-virginia-man-sentenced-for-throwing-hard-object-at-u-s-capitol-trying-to-kick-in-doors/

55. Aryan Brotherhood of Texas. *SPL Center*. 2023. URL: www.splcenter.org/fighting-hate/extremist-files/group/aryan-brotherhood-texas

56. Crew prison gang leader Benjamin Davis found dead behind bars. *The Denver Post*. 17.03.2018. URL: www.denverpost.com/2018/03/17/white-supremacist-gang-211-crew-tom-clements-murder

57. 21 Simon City Royals gang members arrested, charged with multiple racketeering charges. *WLOX*. 05.03.2022. URL: www.wlox.com/2022/03/04/21-simon-city-royals-gang-members-arrested-charged-with-multiple-racketeering-charges

58. Members, Associates of White Supremacist Gangs Charged in Methamphetamine and Firearms Trafficking Cases. *U.S. Attorneys, District of Utah*. 16.10.2020. URL: www.justice.gov/usao-ut/pr/members-associates-white-supremacist-gangs-charged-methamphetamine-and-firearms

59. Two influential members of the Universal Aryan Brotherhood admit to participating in a racketeering enterprise and drug conspiracy from prison. *IRC*. 07.12.2021. URL: www.irs.gov/compliance/criminal-investigation/two-influential-members-of-the-universal-aryan-brotherhood-admit-to-participating-in-a-racketeering-enterprise-and-drug-conspiracy-from-prison

60. 3 Universal Aryan Brotherhood Gang Members Sentenced for their Roles in a Racketeering Enterprise. *U.S. Attorneys, Northern District of Oklahoma*. 08.04.2022. URL: www.justice.gov/usao-ndok/pr/3-universal-aryan-brotherhood-gang-members-sentenced-their-roles-racketeering

61. 69 Universal Aryan Brotherhood Gang Members and Associates Convicted During Multi-Year Investigation into Their Drug Trafficking of Methamphetamine. *U.S. Attorneys Western District of Oklahoma*. 09.01.2023. URL: www.justice.gov/usao-wdok/pr/69-universal-aryan-brotherhood-gang-members-and-associates-convicted-during-multi-yea-0

62. The Trinitarios Gang. *Info Tracer*. 2023. URL: www.infotracer.com/criminal-records/gang-profiles/trinitarios

63. Six "Los Sures" / Trinitarios Gang Members Sentenced in Murder Case of Lesandro "Junior" Guzman-Feliz. *New York Post*. 15.01.2023. URL: www.norwoodnews.org/six-los-sures-trinitarios-gang-members-sentenced-in-murder-case-of-lesandro-junior-guzman-feliz

64. Members of violent Trinitarios-affiliated gang charged by feds in NYC. *New York Post*. 02.08.2022. URL: www.nypost.com/2022/08/02/trinitarios-gang-members-charged-by-feds-in-nyc

65. 8 Die, Thousands Held Hostage in Brazil Prison Riots. *Los Angeles Times*. 19.02.2023.
URL: www.latimes.com/archives/la-xpm-2001-feb-19-mn-27384-story.html
66. O Primeiro Comando da Capital – PCC. *International Police Association – Brasil*. 16.08.2018.
URL: www.ipa-brasil.org/-/o-primeiro-comando-da-capital-pcc
67. Código do PCC impõe 45 regras de conduta em áreas dominadas por facção. *Metropolis*. 24.06.2023.
URL: www.metropoles.com/sao-paulo/codigo-do-pcc-impoe-45-regras-de-conduta-em-areas-dominadas-por-facciao
68. Notorious prison Numbers gang increasingly working with street gangs for drugs trade. *Times Live*. 26.04.2023. URL: www.timeslive.co.za/news/south-africa/2023-04-26-notorious-prison-numbers-gang-increasingly-working-with-street-gangs-for-drugs-trade
69. Haysom, N. Towards an Understanding of Prison Gangs. *National Institute of Justice*, 1981.
URL: www.ojp.gov/ncjrs/virtual-library/abstracts/towards-understanding-prison-gangs
70. Schurink, W. World of the Wetslaners: An Analysis of Some Organizational Features in South African Prisons. *Southern African Journal of Criminology*. 1989. 2. 2. Pp. 60-70.
71. The EU's fight against organised crime. *European Union*, 2023.
URL: www.consilium.europa.eu/en/policies/eu-fight-against-crime
72. Konflikt mellan kriminella gäng kan ligga bakom dödsskjutning. *Dagens Nyheter*. 16.09.2016.
URL: www.dn.se/sthlm/konflikt-mellan-kriminella-gang-kan-ligga-bakom-dodsskjutning
73. Skulle driva in skuld till mc-gäng – hotade kvinna med kniv. *Nya Lidköpings-Tidningen*. 03.03.2020.
URL: www.nlt.se/2020/03/03/skulle-driva-in-skuld-till-mc-gang-hotade-kvinna-med-kniv-ed705
74. Omega secret society member receives jail, caning for role in drug trafficking. *The Straits Times*. 07.11.2022.
URL: www.straitstimes.com/singapore/courts-crime/omega-secret-society-member-receives-jail-caning-for-drug-trafficking-other-gang-members-also-involved

Yagunov D. V., Melnychuk, T. V., Meliukhov, V. A. The prison gang as a «brand» (an overview of informal prison hierarchies in modern prison systems)

The paper is devoted to the study of prison gangs as the main form of organized crime in many foreign countries. The relevance of the paper is explained by the fact that modern penitentiary systems are characterised by the increasing role of violent criminal subcultures in prisons, which is a major challenge for most penitentiary systems around the world. That is why, in this paper, the authors aim to analyse the phenomenon of prison gangs as a special form of criminal organisations in the penitentiary systems of modern foreign countries.

The paper further develops the thesis that prison subcultures formed within informal prison hierarchies and the inherent prison violence are objective elements of modern power relations, an integral part of power relations and at the same time a product of the spread of panoptic discipline in the society of the twenty-first century.

In the paper, the authors analyse the essence of the concept of "prison gang" in the context of current trends in prison management, identify the main prison gangs operating in the penitentiary systems of modern foreign countries, and also study the impact of modern prison gangs on the prison policy of modern foreign countries.

Based on the results of the study, the authors prove that in modern foreign penitentiary systems, informal prison hierarchies are an integral element that creates competition for formal prison administrations. A special place among informal prison hierarchies is occupied by prison gangs, whose activities have become particularly widespread in the countries of South and North America, Asia, and Africa.

The authors argue that prison gangs are the most widespread forms of informal prison hierarchy that operate not only within penitentiary institutions, but also extend their criminal activities and subcultural influence on free society, and most importantly, are characterized by special attention to their own subcultural codes of conduct in relations with "brothers", the State, competitors from other gangs and third parties.

Prison gangs have formed a new «brand» – the «brand» of individual, autonomous and influential actors – without which the functioning of national penitentiary systems is now unimaginable. It is emphasized that prison gangs are a phenomenon which, in the context of the State's declared monopoly on the use of force, requires interdisciplinary research due to the encroachment on such a monopoly by private actors from among the leaders and active members of prison gangs who claim the main power in penitentiary institutions in many modern countries.

Keywords: *organised crime, prison subcultures, informal prison hierarchies, prisons, prison systems, prison gangs, street gangs.*

ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА ТА ІДЕОЛОГІЯ

DOI 10.31558/2519-2949.2023.2.7

UDC 321.7(437.6)

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5640-2605>

Goncharuk-Cholach N. V., Western Ukrainian National University

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0527-2510>

Tomakhiv V. Ya., Western Ukrainian National University

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2623-5399>

Chuhur R. Yu., Western Ukrainian National University

COMMUNICATION PROCESS AS POLITICAL INTERACTION BETWEEN MASS MEDIA AND POLITICAL PROPAGANDA

The article is devoted to studying the political interaction between the media and political propaganda since only through a correct understanding of this relationship and the independence of the media are democratic transformations possible. In particular, attention is drawn to the intensive development of communication technologies in the modern globalised world, which leads to the fact that a person receives propaganda content under the guise of an information product. Particular attention is paid to the problem of providing truthful information to citizens and the reasons that affect it. It should be noted that this issue is particularly acute today, as the media's profits depend on advertising, and the more citizens are interested in information that is presented truthfully, the more income will be generated, and vice versa, so it is more profitable to endure criticism than to lose income.

A significant problem raised in the article is demassification when a citizen chooses the information that they want. However, it is worth noting that not every individual can choose it because the influence of the media in the state creates a collective consciousness "united by an atmospheric shell, when certain qualities of individuals mutually mark each other, and their actions merge in unison, guided by the general flow of ideas and passions" influenced by the media.

The purpose of the study is to examine the main categories, such as political propaganda, mass media, and demassification, as well as the controversial issues related to the interaction of the media with political propaganda. Particular attention is paid to the study of the dependence of political power on the media and the consequences of this process.

Keywords: *political interaction, mass media, political propaganda, communication technologies, demassification, political communication, manipulation.*

Statement of the problem in general terms. The key to the development and prosperity of any state is the existence of independent mass media, which today determines the sociopolitical meaning of events and influences the actions of citizens. Given this, theoretical issues related to the political interaction between the media and political propaganda are critical today. After all, only through a proper understanding of this relationship and the independence of the media are democratic transformations possible. Therefore, identifying this process's problem areas will help avoid today's main dangers.

Analysis of recent research and publications. Theoretical and practical issues of political interaction between the media and political propaganda in different contexts have been paid attention to by many researchers, including foreign scholars: J. Habermas, I. Gorman, N. Luhmann, E. Noel-Neuman, and Ukrainian ones: G. Pocheptsov, V. Zdorovega, O. Kopylenko, V. Lizanchuk, V. Mironchenko, A. Moskalenko, V. Rizun, V. Shklyar, V. Vorobyov, T. Dobroskolonska, K. Markelov, L. Mukhamedova, V. Popov and others. However, the works of these authors didn't pay much attention to the problem of providing truthful information to citizens and the reasons that affect it, as well as the dependence of political authorities on the media.

The purpose of the article. To reflect the main categories, such as political propaganda, mass media, and demassification. Also, to study the controversial issue related to the interaction of mass media with political propaganda. An essential goal of the study is to determine the dependence of political authorities on mass media and the consequences of this process.

Summary of the primary material. Today, there is an intensive development of communication technologies that try to rely on the norms of communication that are familiar to us. They are the tool by which an individual regulates relationships with people while influencing them to one degree or another. Using communication technologies, a person influences the world and changes social reality: passes sentences on someone, negotiates, establishes and repeals laws. For this purpose, citizens should ideally be exposed to a conversational type of speech characterised by ease, unpreparedness, and informality. This creates a sense of communication with a living person. The conscious attitude of native speakers to their communication activities, and the ability to analyse the causes of conflicts or failures in communication, allows them to harmonise interpersonal relationships. Today, an average person receives a propaganda product under the guise of an information product [3, p. 24].

The media create a space of democratic discourse that shapes the conditions for the verbal and practical construction of political reality through communicative interaction.

In today's Ukraine, the role of the media is a guarantee of sustainability and independence. The national information and cultural space are of great importance in this regard, as it is the consolidation of Ukrainian society and the preservation of national and cultural identity that depends on it. The success of implementing strategic national tasks depends on the structure, content, and security of the national cultural and information space and the ability to adequately meet the needs of Ukrainians [5, p. 78].

In a democracy, false information is harshly judged by colleagues, the public, and the market. Unfortunately, this cannot yet be said about modern Ukraine. The media's income depends on advertising, and the more citizens are interested in information that is presented truthfully, the more income they will receive, and vice versa. It is more profitable to endure criticism than to lose profits.

Today political power consists of the executive, judicial and legislative branches, as well as the fourth branch of government, namely the media. As a result, political forces, in addition to the struggle for power, are fighting for ownership of the means of shaping public opinion.

Since the media today influence public opinion, it is worth emphasising that journalists are responsible for every word, phrase, thesis, etc., they utter because they determine how society will be shaped. Today, the media cannot be reduced to exist only as "newsmakers", they are an academy that is responsible for each person, i.e. for each of its graduates.

It is worth emphasising that television remains the most effective and efficient means of influencing people's minds today and in the future, with the average consumer spending approximately 4 hours a day watching it. This is enough time for qualified neuro-linguistic programming specialists to form the ideas required by customers in the minds of some viewers, even if these ideas contradict reality.

Political communication is also considered an essential aspect of legitimising power in the modern world. The level of media democracy depends on the essence of the information policy pursued by the political authorities.

W. Hagemann formulated the conditions for the exercise of media freedom:

- objective, comprehensive information
- commentary independent of public opinion and political views;
- publishing mass media in a lively, close-to-the-people form, but with responsibility;
- Spiritual independence of journalists;

The press should be free from the need to take into account government interests but with strong self-responsibility;

- high level of publishers and respect for the freedom of journalists [8, p. 21].

The individual evaluates information as a means of achieving his or her goal. This explains the fact that political power belongs to those who own the media [4, p. 116-117].

Through such functions of politics as regulatory and controlling influence on life, civilised resolution of contradictions between social groups, socialisation of the individual, expression of the main interests of the society's strata, etc., there is an interconnection between political propaganda and mass media [7, p. 16].

Political propaganda as a system of activity depends on money. Because of this, it is vital for any government, and since it is concentrated in the hands of relatively few individuals and corporations, it leads to selectivity and filtering of official sources of propaganda provided by the media. As a result,

the information that reaches the general public only supports the goals of these political forces, which seek to maximise personal power and their own corporate profits. Thus, official sources of information are not independent, as they carry out orders and propaganda on behalf of the public interests that control and finance them. Today, "demassification" is quite common when a citizen chooses the information they want, but not every person can choose it [9, p. 26]. Each government has its specific political course, which the media covers. The level of legitimacy of the government and its effectiveness depends on how they explain it.

Information policy plays a vital role in any country, and we understand this. In Ukraine, it is determined on the basis of the Law of Ukraine "On Information", which provides citizens with access to information, strengthens the material, legal and organisational basis of information activities, ensures its truthful and practical use, preservation and provision of national information resources, guarantees the information sovereignty of Ukraine. In addition to this law, other legislative acts regulate information policy.

Although today the media in Ukraine have undergone specific qualitative and quantitative changes, we cannot say that they are independent. There are many problems with the media. These include the low professional level of programmes, journalists' bias, restriction of information flows, Russification, lack of pluralism of opinions, persuasion, stereotypes, and myth-making. [11, c. 19].

Modern Ukrainian media in the context of globalisation cannot compete with the influence of foreign states (especially the Russian Federation). This is manifested in the intensification of systemic information flows, which, by promoting ideals and values alien to Ukrainians and mental characteristics of other states, erode the Ukrainian language, spirituality, and history in the public consciousness. It's evidenced by the fact that today the national information and cultural space is filled with products of non-Ukrainian origin, which is a significant threat to Ukraine's security. Low-quality products undermine the spiritual and intellectual health of the nation and contribute to the devaluation of moral and human values and national cultural traditions. The constant displacement of higher values and ideals affects the formation of Ukrainian national consciousness.

The influence of the media on political processes is powerful, as they form and define the public sphere, through which the relationship between the government and citizens is carried out [2, p. 93].

By advocating specific political strategies, the media disseminate them and impose the desired choice on the masses.

The problem of trust in the media is quite important today. As noted above, in democratic societies, this trust is relatively high, but in Ukraine, it is not so, as we still have many problems.

It is also worth noting that in the 21st century, the Internet has taken over all spheres of human life. Almost everyone today cannot imagine their life without it. It has become a powerful tool of political propaganda. It has a significant impact on electoral decision-making. The publication of exit polls is often used in the political process as an opportunity to influence public opinion [6, p. 49]. Of course, this has its advantages (you can quickly find the information you need), but it also has many disadvantages (manipulation of people, dependence, etc.)

The popularity of new technologies contributes to the process of democratisation. According to O. Toffler, this is a replacement of representative democracy with participatory democracy ("telepolitical", "video democracy", "teledemocracy"), with the help of this phenomenon, the masses directly solve political and social problems [10, p. 32].

It is worth noting here that the development of freedom of speech depends on party publications. The fact is that a commercial publication can only sometimes assess a political action or politician truthfully; this is why party publications are oppositional and often one-sided.

However, it should be emphasised that they and their parties are responsible for the information they provide.

Let us pay attention to the manipulations carried out by the media: the substitution of information genres, violation of information norms, the substitution of information standards for disseminating information, and the use of unique methods [9, p. 24].

In any political regime, even in a democracy, political propaganda manipulates information, but the task of democratic media is to carry out their actions based on relevant legal standards. Since information today has many actors, propaganda is also more diverse. [1, c. 20]. Thus, the media are a tool of propaganda and a mirror of all social, state and human problems.

Conclusions. Summing up the above, it should be emphasised that the relationship between political propaganda and the media is constant. Since political propaganda in a democracy is polycentric and multi-vector, it is not profitable for the media to manipulate it. An essential condition for the functioning

of an information society in a state should be the implementation of a compelling state information policy that would create the necessary conditions for the full functioning of the media in society as an essential factor in shaping and strengthening the national consciousness of citizens and in the formation of all state institutions. The main directions of the state information policy should be legislative and administrative protection of national resources and information space. The ability of the national media to create alternatives to foreign information expansion is characterised by the conditions for creating their own media products that will be competitive, attractive and in demand by the Ukrainian population.

References:

1. Goncharuk-Cholach T. Mass media in the political life of society. K.: Lira-K, 2020. 254 c.
2. Goncharuk-Cholach T., Dzhugla N. Theory and practice of political propaganda. Textbook. K.: Lira-K, 2020. 260 c.
3. Trends in the development of political parties at the present stage. Scientific and theoretical almanac "Grani". T. 24. № 12. 2022. С. 12-29
4. Kalinichenko B. M. The role of the media in the information war: political determinants of influence and counteraction. Kyiv: V. M. Koretsky University of Law, 2021. С. 420.
5. Political propaganda as a means of formation and transformation of political regimes. Dissertation for the degree of Candidate of Political Sciences. Lutsk, 2006. 150 c.
6. Socio-cultural and political priorities of the Ukrainian nation in the context of globalisation. Under the general editorship. O. Rudakevych. Ternopil: VPC "University Thought", 2021. 305 c.
7. Eurich, T. What self-awareness really is (and how to cultivate it). Retrieved from: <https://hbr.org/2018/01/what-self-awareness-really-is-and-how-to-cultivate-it>.
8. Flores Mejía, J.S., Gallegos Antúnez, R.E. and Velázquez Gatica, B. Self-knowledge groups with Psychology students. Contemporary Dilemmas: Education, Politics and Values. Retrieved from: http://www.scielo.org.mx/scielo.php?pid=S2007-78902020000800020 & script=sci_arttext.
9. Tejumaiye, J., Simon, G., & Obia, V. Political Advertising 2015 Presidential Election. Global Media Journal, pp. 16-31.
10. Tranová, K. L., & Veneti, A. The Use of Podcasting in Political Marketing: The Case of the Czech Republic. pp. 1-18. Retrieved from: <https://doi.org/10.1080/15377857.2021.2024479>.
11. Triana, K. D. L., & Yanti, N. P. E. D. Neuro-Linguistic Programming: Solutions to Improve Nurse Self-Efficacy. 2018. pp. 18-27.

Бібліографічний список:

1. Гончарук-Чолач Т. Засоби масової інформації в політичному житті суспільства. К.: Ліра-К, 2020. 254 с.
2. Гончарук-Чолач Т., Джугла Н. Теорія та практика політичної пропаганди. Підручник. К.: Ліра-К, 2020. 260 с.
3. Гончарук-Чолач Т., Чигур Р. Ю., Джугла Н. В. Тенденції розвитку політичних партій на сучасному етапі. Науково-теоретичний альманах «Грані». Т. 24. № 12. 2022. С. 12-29
4. Калініченко Б. М. Роль засобів масової інформації в інформаційній війні: політичні детермінанти впливу та протидії. Київ: Ун-т права ім. В. М. Корецького, 2021. С. 420.
5. Кравчук М.А. Політична пропаганда як засіб становлення і трансформації політичних режимів. Десер. на здобуття вчен. звн. канд. політичних наук. Луцьк, 2006. 150 с.
6. Соціокультурні та політичні пріоритети української нації в умовах глобалізації. За заг. редакцією О. Рудакевича. Тернопіль: ВПЦ «Університетська думка», 2021. 305 с.
7. Eurich, T. What self-awareness really is (and how to cultivate it). Retrieved from: <https://hbr.org/2018/01/what-self-awareness-really-is-and-how-to-cultivate-it>.
8. Flores Mejía, J.S., Gallegos Antúnez, R.E. and Velázquez Gatica, B. Self-knowledge groups with Psychology students. Contemporary Dilemmas: Education, Politics and Values. Retrieved from: http://www.scielo.org.mx/scielo.php?pid=S2007-78902020000800020 & script = sci_arttext.
9. Tejumaiye, J., Simon, G., & Obia, V. Political Advertising 2015 Presidential Election. Global Media Journal, pp. 16-31.
10. Tranová, K. L., & Veneti, A. The Use of Podcasting in Political Marketing: The Case of the Czech Republic. pp. 1-18. Retrieved from: <https://doi.org/10.1080/15377857.2021.2024479>.
11. Triana, K. D. L., & Yanti, N. P. E. D. Neuro-Linguistic Programming: Solutions to Improve Nurse Self-Efficacy. 2018. pp. 18-27.

Гончарук-Чолач Т. В., Томахів В. Я., Чигур Р. Ю. Комунікативний процес як політична взаємодія засобів масової інформації та політичної пропаганди

Статтю присвячено дослідженню політичної взаємодії засобів масової інформації та політичної пропаганди, адже тільки завдяки вірному розумінню цього зв'язку та незалежності ЗМІ можливі демократичні перетворення. Зокрема, звертається увага на інтенсивний розвиток

комунікаційних технологій в сучасному глобалізованому світі, який веде до того, що особа під виглядом інформаційного продукту отримує пропагандистський контент. Особлива увага приділяється проблемі подачі правдивої інформації громадянам та причинам, які на неї впливають. Слід зазначити, що сьогодні особливо гостро розглядається це питання, оскільки прибутки засобів інформації залежать від реклами, а чим більше громадян буде зацікавлені у інформації, яку правдиво подають, тим більші будуть доходи і навпаки, через це вигідніше стерпіти критику, ніж втратити прибутки.

Важливою проблемою, яка піднімається також у статті є демасифікація, коли громадянин вибирає інформацію ту яку він сам хоче. Але варто зазначити, що не кожна особистість може вибрати її, через те, що вплив ЗМІ в державі створює колективну свідомість, «об'єднану атмосферичною оболонкою, коли певні якості індивідів взаємно позначають одне одного, а їх дії зливаються в унісон, спрямовуючись загальною течією ідей і пристрастей», на які впливають засоби масової інформації.

Метою дослідження є вивчення основних категорій, таких як політична пропаганда, засоби масової інформації, демасифікація, а також дискусійних проблем пов'язаних із взаємодією ЗМІ з політичною пропагандою. Особлива увага звертається на дослідження визначення залежності політичної влади від засобів масової інформації та наслідків цього процесу.

Ключові слова: політична взаємодія, засоби масової інформації, політична пропаганда, комунікаційні технології, демасифікація, політична комунікація, маніпуляції.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5502-8367>

Павлюх М. В., Національний університет «Львівська політехніка»

БОРОТЬБА ЗА ПОЛІТИЧНІ ПРАВА ПОЛЬСЬКИХ АКТИВІСТОК НА ШПАЛЬТАХ ПОЛЬСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ЖІНОЧОЇ ПРЕСИ (КІН. ХІХ – І ПОЛОВИНА ХХ СТОЛІТТЯ)

У статті проаналізовано ретроспективу «жіночого питання» у польському суспільстві та боротьба польських жінок за свої політичні права. Актуальність теми: гендерна тематика, зокрема історія жіночих рухів складає велике зацікавлення серед істориків, журналістів та громадських діячів. Потужним джерелом історії розвитку гендерного руху складає преса, яка є документальним свідченням важливих історичних подій.

Львів – місто, де активно розвивалися український та польський жіночий рухи, а, поряд з ними, їхні друковані органи – польська політична періодика, яка поширювалася у містах Галичини та Польщі. Важливо виокремити періодизацію польського жіночого рухів, окреслити діяльність відомих польських активісток та вивчити жіночу періодику, яка на своїх шпальтах боролася за жіночі права.

Мета статті – дослідити особливості польського жіночого руху, активності польських діячок та їхні статті у жіночій періодиці (кінець ХІХ – І половини ХХ століття).

Методи дослідження. У статті застосовано комплекс спеціальних методів, зокрема: системного аналізу, який дозволив розглянути причини виникнення польського політичного жіночого руху; синтезу у дослідженні жіночих рухів у Західній Європі; ретроспективного аналізу у вивченні причин та головних періодів польського політичного жіночого руху, компаративний аналіз у порівнянні різних жіночих видань. У статті застосовано хронологічний принцип, а також наукові прийоми – класифікацію і періодизацію.

Результати і висновки. Польський жіночий рух з'явився на території Львова і був пов'язаний з тим, що польські жінки вели активну боротьбу за свої політичні, економічні права, права на освіту та права на працю. Польська жінка до 1918 року вела активну боротьбу за свободу і самостійність власного народу. Образ жінки-патріотки – головна семантична модель у польській політичній жіночій пресі. На її шпальтах формується новий образ жінки-матері, жінки-дружини, жінки-господині, яка не обмежує свою діяльність вихованням дітей та веденням господарства, а й цікавиться громадськими, політичними і національними справами.

Ключові слова: *польський жіночий рух, жіноче питання, жіноча політична періодика, феміністична теорія, виборне право для жінок у Польщі.*

Вступ. На початку ХІХ століття у Європі починають з'являтися політичні жіночі рухи: жінки борються за рівноправність з чоловіками та за свої політичні права. У Польщі теж починає розвиватися польський жіночий рух. Польський жіночий рух з'являється у Львові, де у 1892 році відбувається I таємний з'їзд жінок. Львів вкінці ХІХ століття був великим освітнім і науковим центром. Польські жінки відчували потребу здобути освіту, проте вони не могли вчитися, не мали політичних прав, рівних з чоловіками. Звичайно, що жити без освіти з добрим матеріальним утриманням чоловіка могли дозволити собі тільки жінки магнатів та заможних міщан. А незаможні жінки часто опинялися у важкому матеріальному становищі. На належному рівні не було поставлене жіноче виховання, яке найчастіше зводилося тільки до примітивного домашнього виховання [5]

Постановка проблеми та її практичне значення. Головною проблемою нашої статті є дослідження політичного польського жіночого руху, активності польських діячок у боротьбі за жіночі права.

Мета статті – вивчити елементи та періодизацію політичного польського жіночого руху, а також його документальне джерело – польську жіночу періодику, яка виходила на території Галичини та поширювалася у інших польських містах.

Методика дослідження – у статті використаний комплекс загальних та спеціальних наукових методів, зокрема системний компаративний аналізи; синтез; класифікацію та періодизацію.

Аналіз останніх досліджень. На тему розвитку польського жіночого рухів написано чимало праць істориків, журналістів та політологів. Вагомим джерелом нашої статті є праці Єжи Франка про варшавські жіночі часописи 1905 – 1918 рр., наукова розвідка про усі жіночі часописи 1820 – 1918 рр. цього автора; монографії Катаржини Дормус про освітньо-виховну проблему жіночої періодики періоду австрійського панування 1826 – 1918 рр.; історичні антології «Історія польської преси» та ін.

Виклад основного матеріалу. Церква та влада намагалася тримати жінок подалі від освіти, щоб мати їхню покірність. Виховання жінок відбувалося тільки вдома. Домашнє виховання діставалося убогій дівчині. Дочки аристократів виховувалися гувернанткою, яка не вміла говорити по-польськи, не знала національних традицій, не була фахівцем у справі виховання молоді. Найчастіше для дівчаток читалося Святе письмо. Світогляд польських дівчаток складала практика релігійних обрядів. Дівчатка вбогих міщан заледве вміли читати та писати. Пізніше з'явилися закриті пансіонати, у яких виховувалися дівчатка [3, с. 127].

У часописі «Польський патріот» з 1761 року вперше згадана нова роль жінки у суспільстві, вказувалися помилки на виховання дівчаток. Дорогу до реформи виховання часопис бачив у добрій сім'ї та підготовці дівчини до заміжжя. Іншим часописом, який порушував проблему виховання жінок був «Монітор» 1765 року, який бачив жінку на рівні з чоловіком за природою та пропагував економічну самостійність жінки. Тема жіночого виховання стала одною із популярних тем, що обговорювалися у суспільстві на рівні з політичним питанням. Жінки починають війну за університети. Звичайно, що ці проблеми на належному рівні висвітлювала тогочасна преса. На шпальтах багатьох видань починають виступати самі жінки, які гостро критикують суспільство за традиційність і консерватизм [4, с. 38].

У 70-х і 80-х роках XIX століття формується програма жіночого руху, який був втягнений у широке коло позитивізму. Важливу роль у розвитку жіночого руху відіграла Еліза Ожешкова та її повість «Марта», що стала засадничою програмою для жіночого руху. На той час припадає як в Польщі, так і в Галичині діяльність таких відомих діячок: Пауліни Кучальської-Реінсхмідт, Юзефи Бояновської, Марії Седлецької та ін.

Друга половина XIX віку принесла багато драматичних змін, що істотно вплинули на формування сучасної моделі суспільства. Зміна побуту і життя була пов'язана з тим, що жінки вийшли з вузького кола дому та родини, щоб взяти участь у різних формах публічного життя [7, с. 344]. На початку XX століття жінка щораз більше намагається домогтися рівних політичних та громадянських прав, розглядає питання оздоровлення польського суспільства під кутом зору моральності та традиційності. На шпальтах видань постає образ жінки, який виражається у стереотипах: «жінка-мати», «жінка-господиня», «жінка-дружина», яка повинна добре дбати про свою родину, виховувати своїх дітей у патріотичному дусі, прищеплювати їм моральні цінності.

Модною темою цього часу стала проблема коєдукації, що жваво обговорювалася жінками. Єдиним фахом, доступним для жінки вкінці XIX століття був фах учителя: «У XIX столітті, так як і у міжвоєнному двадцятилітті фах учителя міцно пов'язаний з публіцистикою, редакційною, освітньою, культурною та суспільною діяльністю. Журналістика як і учительовання були доступними професіями для жінок. До 70-х років XIX століття налічується багато жінок-вчительок» [7, с.324].

Єдиною формою освіти, доступною для жінок були учительські семінарії та Вищі курси вчителів у Кракові. Жінки починають організовуватися у товариства. Перші таємні товариства створюються вкінці XIX століття, бо жіночий рух у Галичині за австрійського панування був забороненим. Існували тільки традиційні католицькі організації при церквах. 1918 року, коли Польща здобула незалежність жінки отримали рівноправ'я, політичні права, можливість вільно вчитися. Насправді ці права були тільки на папері, а жінки і далі вели боротьбу за освіту. Тим часом, сформувався жіночий рух на польських землях. Постулат упровадження коєдукації до шкіл набував широкого розмаху, хоча деякі жіночі кола були поділені, частина з них була проти коєдукації, виступаючи за створення жіночих шкіл жінками на усіх рівнях науки. Прихильницею такої концепції у Львові була вчителька Марія Бонковська-Чершик. Походила її концепція з традиційних уявлень про різні ролі чоловіка і жінки у суспільстві [6, с. 92].

Жіночий рух, котрий розвивався, мав потребу створити свою власну пресу, а не чужі видання, видавати свої друковані органи. Тому багато активних жіночок стали дописувати до журналів,

часописів, популярних тижневиків. З'являються жіночі часописи різних жіночих організацій: сільських, політичних, католицьких, молодіжних. Жінки дедалі частіше знаходили себе у журналістиці. Про популярність фаху журналіста і жінок-журналісток цього часу пише дослідниця жіночої преси Софії Сокул. Часто жінки зверталися до журналістики з сімейних причин: допомагали чоловікові, брату чи батькові редагувати статті. Для жінок важливим було те, що журналістикою можна було займатися вдома, писати повісті, оповідання чи статті і присилати до редакції. Фах журналіста був швидкоплинним, тому важко підрахувати скільки жінок працювало у журналістиці. Важливий той факт, що жінки у журналістиці брали собі чоловічі псевдоніми: Марія Конопницька підписувалася як «Ян Сава», Габрієля Запольська – «Валері Томіцький і Юзеф Маскоф» та ін. [7, с. 351].

Першою жінкою-редакторкою була Юзефа Піллерова, вдова львівського видавця, яка після його смерті заснувала «Тижневик галицьких відомостей» 1783 – 1784 роках, потім засновувала «Тижневик львівських новин». Відомою журналісткою була публіцистка і письменниця Антоніна Креховецька. У її статтях на перший план виходить жіноче питання. Потрібно згадати про «Дзенник муд парискіх» Томаша Кульчицького. Двотижневик у перші роки свого існування був адресованим до жінок, і містив багато статей, де були авторками: Марія Помезанська, Леопольдіна Борковська, Наталя Дзедушинська і багато інших відомих жінок [7, с. 341].

Наступна група часописів, виданих та редагованих жінками були часописи організацій селянок та жіночого руху. Для виконання цієї мети засновано два тижневики «Przedświt» («Пшедсвіт»), і «Ster» («Стер»). Навколо цих часописів об'єднувалися такі діячки: Яніна Седлячківна – головна редакторка «Пшедсвіту», Пауліна Реінсміт-Кучальська – редакторка «Стеру», який був перенесений до Варшави. Феміністичній тематиці були присвячені інші часописи: «Ziarno» («Зярно»), під редакцією Евеліни Еуленфельд, «Głos Kobiet» («Глос кобет»), під редакцією Марії Дулемб'янки – суспільної та громадської діячки, співпрацівниці одночасно «Стеру». Організація Польських Селянок видавала у Львові 1911 – 1914 роках місячник «Селянка», під редакцією Ванди Дружбацької і Александри Крум'янки. Крім часопису редакція видавала господарські порадики «Про здоров'я», під редакцією Цецилії Мюллерової і додаток до «Рольника» – «Господарство кобеци [2, с. 54]».

У другій половині XIX століття на польських землях розвинулася преса для жінок, яка проголошувала емансиповані гасла, багатих на едукативні та патріотичні теми. На її шпальтах піднімалася проблема освіти та виховання жінок, їхнього місця у публічному та політичному житті, наголошувалася увага на виборчих правах жінок. Преса для жінок розвинулася у Варшаві, Кракові та Львові. Згодом з'явилися емансиповані листівки, одноднівки. Спочатку польська жіноча преса пропагувала традиційну модель виховання жінки. До такої традиційної моделі зараховуємо часопис «Гвезда».

У січні 1893 року відома повістярка Яніна Седлячкова, діячка та педагог, заснувала часопис «Пшедсвіт». У назві було зазначено, що це часопис для жінок, з педагогічними, науковими, історичними, літературними статтями; звітами театральними, мистецькими; біографіями відомих жінок, де містилися: повісті, поезії та всячина, господарські статті та кореспонденція. Від редакції наголошено, що ціль видання – збуджувати у жінках патріотичний дух, бо це є найважливіше завдання, а у другому номері видання зазначалося, що часопис є правдивим органом емансипації. Редакція воювала за право дівчат вчитися у гімназіях, за місце в університетах, атакуючи консервативні погляди на освіту у педагогічних часописах, доступі до медичних закладів і місць праці для жінок. Редакція велику увагу приділяла літературній частині, – було надруковано багато літературних творів. Часопис мав власні додатки: «Мода і узори», «Енциклопедія господарства та домашнього промислу», «Домашня школа для старших дітей», «Ангел-хоронитель, часопис для молоді та польських дітей» [4, с. 23].

Характер радикального феміністичного часопису мало видання «Зярно». Для справи емансипації жінок слугував часопис «Стер: двотижневик для виховання жінок» [6, с. 88], який видавався Леонтиною Стерською. Пауліна Кучальська-Реінсміт, яка брала участь у діяльності конспіраційної жіночої організації у Варшаві, співпрацювала з цим журналом. Іншу модель мали часописи, які були органами жіночих господарських організацій: «Зем'янка» – місячник Спільноти Малопольських Селянок, «Зем'янка польська» під редакцією Яніни Карловичової. У складі редакційного комітету видань були: Емілія Богенська, Олександра Крусенстернова, Марта Розвадовська. Польським Союзом Католицьких Наречених видається «Картка зем'янек» під егідою Матері Божої Кохавінської. Також видавався «Глос кобет».

Після закінчення I світової війни Комітет Галицького Господарчого Товариства почав видавати «Господарство кобеце». Редагувала часопис Казиміра Янишевська. Поряд з громадянським рухом, з'явилися часописи, адресовані до сільських жінок. До таких належали: «Зожа. Місячник з картинами» (1900-1902), редагований Марією Вислоуховою, який призначено для сільських жінок. Його продовження можна вважати часопис «Зожа ой чиста» – часопис-місячник з картинами. Часопис видавався зусиллями Комітету Освітньої праці ім. Марії Вислоухової під редакцією Анни Августович.

Після здобуття незалежності 1918 року змінився ринок жіночої преси, наступив розвиток її у самостійних виданнях. Незалежність польської держави принесла жінкам рівноправ'я та громадянські права, закриваючи кількарічні жіночі війни. З 28 листопада 1918 року жінки здобувають виборне право, у 1921 році – право цивільне. Жінки могли створювати свої організації. У Львові існувало кілька жіночих організацій у період міжвоєнного двадцятиліття: Відділ союзу громадянської праці, Союз сільських господинь у південно-східних воєводствах, Об'єднання християнських товариств жіночих, Союз польських селянок. Часописи цих організацій змінили тематики, адресатів і бачення ролі жінки. Надалі з'являються часописи суспільно-культурні з широкою літературною частиною, де містилися публіцистичні статті, присвячені культурі; статті про виховання дітей. Також з'явилися часописи, пов'язані з релігійними середовищами з політичними публікаціями, характерними для багатьох часописів та господарською тематикою.

Часопис «Земянка польська» виходить як орган Зв'язку польських селянок у Галичині. Часопис був створений 1908 року і мав конспіративний характер боротьби жінок за свої права, підіймав суспільні та патріотичні теми. До програми того періодичного видання додавався «Рольник» та додаток до нього – «Картка землянок». Ці традиції зберігалися у нерегулярному часописі «Легунка» (1919) під редакцією Данути Дануфель. Найдовшим часописом за періодом виходу став «Свят кобеци». Спочатку місячник видавався «Польською книгарнею» та зусиллями Відділу ручних робіт – М. Гешвіндовою. Через рік місячник перетворено у двотижневик, що видавався Я. Лада-Валіцькою. З 1935 року часопис був перенесений до Варшави французьким видавцем «Согра».

Інший характер мали часописи, які підіймали суспільні теми: «Кобета в праці обивательській» (1931), що була органом Союзу громадської праці жінок та «Рух кобеци», який видавався Хеленою Паугет, а редактором часопису був Казімеж Тушанський. Подібною проблематикою займалися жінки на шпальтах «Малополянкі», виданою 1927 року Яніною Моравецькою.

Культурно-освітній характер мали часописи, що були адресовані для сільських жінок. Союз сільських господинь південно-східних воєводств у Львові видає часопис «Глос кобет вейських», який присвячувався справам культурним та господарським для сільських жінок. Часописом керував редакційний комітет: Феліція Грапіхова, Яніна Ямсельська, Мальвіна Троянова, Хелена Войська. Справам жіночим присвячувався додаток до «Газети поранней» «Кобета в дому і сальоне» 1925 року.

Проаналізувавши кілька наукових розвідок польських дослідників жіночої преси бачимо велике розмаїття жіночих видань, що з'явилися у результаті розвитку польського жіночого руху. Жіночі видання перетворилися у справжнє самостійне явище – «періодика для жінок», яка об'єднує велику кількість жіночих часописів різного призначення, різного характеру, різних типів. Видавцями та редакторами найчастіше у жіночих виданнях були самі жінки, які доносили до читача свої проблеми. Можна виокремити кілька етапів розвитку польського жіночого руху:

I. початок польського жіночого руху (таємний з'їзд жінок у Львові 1852 року), який з'явився під західноєвропейським впливом;

II. 70-і і 80-і роки XIX ст. – формування засадничої програми жіночого руху;

III. початок XX ст. (перші критичні публікації про жіноче виховання і нову роль жінки у суспільстві);

IV. 1910 рік – з'явилася радикальна емансипована публіцистика («Стер»);

V. 1918 рік – здобуття політичних прав і рівноправ'я для жінок;

VI. 1918 – 1939 роки – міжвоєнне двадцятиріччя (постають жіночі організації для селянок).

Висновки дослідження і перспективи подальших пошуків. Польський жіночий рух вкінці XIX до середини XX століття добився великих успіхів, змінив негативні стереотипи про роль жінки в суспільстві, заснував свої друковані органи, сформував жіночу періодика як самостійне та оригінальне явище. Жінки писали для жінок, намагаючись добитися кращої долі для своїх нащадків, об'єднати жінок і закликати до активної діяльності у суспільному, громадському та політичному житті.

Бібліографічний список / References:

1. Historia prasy polskiej. Prasa polska (1864 – 1918). T.2. Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1976. 360 s. (in Polish)
2. Franke J. Warszawskie czasopisma kobiece w latach 1905 – 1918. Warszawa, 2000. 231 s. (in Polish)
3. Franke J. Polska prasa kobieca w latach 1820 – 1918. *W kręgu ofiary i poświęcenia*. Warszawa, 1999. 192 s. (in Polish)
4. Prasa polska w latach 1661 – 1864. Warszawa, 1976. (in Polish)
5. Dormus K. Problematyka wychowawczo-oświatowa w prasie kobiecej zaboru austriackiego w latach 1826 – 1918. Warszawa, 2006. 453 s. (in Polish)
6. Dormus K. Warszawski «Ster» (1907 – 1914) i jego program wychowawczy. *Rozprawy z Dziejów Oświaty*. 2000. T. XL. S. 87 – 110. (in Polish)
7. Sokół Z. Lwowskie dziennikarki, redaktorki i wydawczynie (w latach 1783 – 1918). *Książki – czasopisma, biblioteki XIX i XX wiek*. T.8. Kraków, 2003. S.340 – 354. (in Polish)

Pavlyuh M. V. The struggle for the political rights of Polish activists in the columns of the Polish political women's press (end of the XIX – first half of the XX century)

The article analyzes the retrospective of the «women's question» in Polish society and the struggle of Polish women for their political rights. Relevance of the topic: gender topics, in particular the history of women's movements, are of great interest among historians, journalists and public figures. A powerful source of the history of the development of the gender movement is the press, which is a documentary evidence of important historical events.

Lviv is a city where the Ukrainian and Polish women's movements actively developed, and, along with them, their printed organs – a Polish political periodical that was distributed in the cities of Galicia and Poland. It is important to single out the periodization of Polish women's movements, outline the activities of famous Polish activists, and study women's periodicals that fought for women's rights in their columns.

The purpose of the article is to investigate the peculiarities of the Polish women's movement, the activity of Polish women and their articles in women's periodicals (late 19th – 1st half of the 20th century).

Research methods. The article uses a complex of special methods, in particular: systemic analysis, which allowed to consider the reasons for the emergence of the Polish women's political movement; synthesis in the study of women's movements in Western Europe; retrospective analysis in the study of the causes and main periods of the Polish political women's movement, comparative analysis comparing different women's publications. The article uses the chronological principle, as well as scientific techniques – classification and periodization.

Results and conclusions. The Polish women's movement appeared on the territory of Lviv and was connected with the fact that Polish women actively fought for their political, economic rights, rights to education and rights to work. Until 1918, a Polish woman actively fought for the freedom and independence of her own people. The image of a patriot woman is the main semantic model in the Polish women's political press. In its columns, a new image of a mother, a wife, a housewife is formed, who not only limits her activities to raising children and managing the economy, but is also interested in public, political and national affairs.

Keywords: *Polish women's movement, women's issue, women's political periodical, feminist theory, suffrage for women in Poland.*

DOI 10.31558/2519-2949.2023.2.9

УДК 324:342.8

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9965-9603>**Радіо М. В., Приватний вищий навчальний заклад «Європейський університет»**

ДЕРЖАВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПЕРЕДВИБОРНОЇ КАМПАНІЇ У СОЦІАЛЬНИХ МЕДІА (СУЧАСНА ПРАКТИКА ІНОЗЕМНИХ КРАЇН)

Соціальні медіа продовжують нарощувати популярність у використанні і вплив на політичному ландшафті. Разом з тим законодавче регулювання їх застосування є актуальною проблемою для правової політології. Особливо це стосується виборчих процесів.

Також розгляд дає змогу простежити на рівні держави: дефініції понять соціальних медіа або мереж, ототожнення агітаційного контенту в Інтернеті, ідентифікацію політичної реклами та її маркування тощо.

Проведений аналіз продемонстрував, що в Австрії, Бельгії, Данії, Коста-Ріці, Маврікію, Монако, Сейшельських островах, Фінляндії, Швеції відсутні окремі закони або статті, які регулюють агітацію в соціальних медіа у передвиборний період. А в таких країнах як Гондурас, Еквадор, Ісландія, Канада, Кіпр, Латвія, Нідерланди, Німеччина, Нова Зеландія, Словаччина, Угорщина, Франція, Хорватія, Чехія, Чилі, Чорногорія не міститься згадок, де б соціальні медіа використовувались би для агітації. Проте вважається, що на такі випадки поширюються наявні статті діючих законів. Тож загалом досліджувані країни (понад 30) щодо регламентації здійснення передвиборної агітації в соціальних медіа умовно можна розподілити на три групи: 1) ті, які мають відповідні норми у законах або підзаконних актах; 2) відсутнє законодавче регулювання; 3) немає згадок за соціальні медіа, проте вважається, що це регулюється чинним законодавством держави.

Подальші дослідження можуть стосуватись України та іноземних країн, законодавство яких не було проаналізовано в даній статті, а також застосування правових норм щодо агітації в соціальних медіа на практиці. Так само надалі доречно розглянути різновиди дефініції понять (“онлайн-платформа”, “соціальні медіа” і т.д.) у різних країнах, виокремлюючи при порівнянні спільні та відмінні складові.

Ключові слова: соціальні медіа; агітація; закон; Фейсбук; Інстаграм; Твіттер; Ютуб.

Зростання популярності соціальних медіа (в тому числі і у політиці) актуалізує проблему соціально-політичних реалій щодо їх безпечного використання. В останні роки можна було спостерігати дослідження українських науковців, де розглядалась передвиборна агітація. Попри це, окрема розвідка стосовно зарубіжного досвіду використання соціальних медіа в цьому напрямку може не лише доповнити наявні напрацювання, а й стати хорошим підґрунтям для майбутніх наукових дискусій. Вони можуть стосуватися вироблення оптимальної регламентації агітації у соціальних медіа для подальшого розвитку демократії в Україні.

Метою статті є дослідження та узагальнення зарубіжного досвіду щодо державного регулювання агітації в соціальних медіа.

Для аналізу (результати якого висвітлено у даній статті) було залучено відповіді на запити (містились прохання надати інформацію про наявність статей законів та інших нормативно-правових актів країни, якими регулюється використання соціальних медіа у виборчому процесі) автора до виборчих комісій або відповідальних за проведення виборів органів державної влади іноземних держав. Варто зазначити, що зворотній зв'язок надали не всі (отримано 34 змістовні відповіді з понад 150 надісланих запитів).

Взявши до уваги дані матеріали, варто зазначити, що в Австрії, Бельгії (відповідальність за місцеві вибори несуть регіони, там правила можуть мати свою специфіку), Данії, Коста-Ріці, Маврікію, Монако, Сейшельських островах, Швеції, Фінляндії, відсутні окремі закони або статті, які

регулюють агітацію в соціальних медіа у передвиборний період. Тож і санкції у випадках неправомірного застосування не передбачені.

Наприклад, «Закон про політичні партії» («Parteiengesetz») чи «Федеральний закон про вибори президента» («Bundespräsidentenwahlgesetz») врегульовує (окрім ряду інших складових виборчого процесу) фінансування передвиборних кампаній Австрії (передбачено штрафи за перевищення визначених обсягів). Натомість там не йдеться про форми передвиборної агітації.

В таких країнах як Гондурас, Еквадор, Ісландія, Канада, Кіпр, Латвія, Нідерланди, Німеччина, Нова Зеландія, Словаччина, Угорщина, Хорватія, Чехія, Чилі, Чорногорія теж відсутні згадки про агітацію в соціальних медіа. Проте вважається, на такі випадки поширюються наявні статті діючих законів.

У Кримінальному кодексі Гондурасу наявні покарання за образи і наклеп в Інтернеті. Якщо ж, наприклад, це зроблено із застосуванням соціальних мереж, то штраф збільшується [7].

Контроль владою Еквадору агітації в Інтернеті може здійснюватись Національною виборчою радою, але обмежено Рішенням Конституційного суду від жовтня 2012 р. Формально тут відсутнє регулювання поширення агітаційного контенту в соціальних медіа. Разом з тим наявне діюче «Положення про контроль та аудит витрат на виборах» (було затверджено 27 листопада 2020 р.). Ним зафіксовано обов'язковість звітування витрат в соціальних медіа. Також для останніх там наявне зобов'язання дотримуватись принципів нейтральності й недискримінації інформації [14].

Ісландське законодавство містить заборону анонімної пропаганди. Політичним силам, їхнім представникам та кандидатам не дозволяється фінансувати або бути причетними до публікації матеріалів, що пов'язані з політичною кампанією, але не містять інформації про рекламодавця та відповідальну особу.

Попри ряд переваг соціальних медіа, в рекомендаціях Головного виборчого офіцера Канади наголошено на загрозах (подібних до інших країн) для народного волевиявлення в державі. Окрім поширення шкідливої інформації, несанкціонованого втручання, акцентовано увагу на майже монопольному становищі кількох комерційних компаній, котрі володіють алгоритмами, що впливають на контент, який отримують користувачі соціальних медіа. Попри наявність у деяких компаній політики стосовно правил реклами й модерації контенту, вбачаються загрози у порушенні рівних умов, якщо до певних політичних сил буде відмінне (від інших) ставлення [6]. Напередодні федеральних виборів 2019 р. представники ряду міжнародних компаній (Facebook, Google, LinkedIn, Microsoft, TikTok, Twitter та YouTube) підписали «Канадську декларацію про чесність виборів онлайн» [17]. З-поміж інших брались зобов'язання забезпечувати прозорість політичної реклами шляхом допомоги користувачам знати коли й чому вона їм трапляється. В свою чергу, влада Канади теж обіцяла проводити роботу щодо вдосконалення власних методів комунікації. Тож на даних платформах мала забезпечувалась наявність достовірної урядової інформації [5]. Попри продовження такої співпраці у наступні періоди, Головний виборчий офіцер Канади Стефан Перро (Stéphane Perrault) висловлювався за більшу прозорість в період майбутніх виборчих процесів. На його думку, законодавчі зміни в цьому напрямку поклали б відповідальність на діяльність компаній-власників соціальних медіа (та інших онлайн-платформ) та збільшили б до останніх довіру громадян країни. Ним висловлено пропозиції щодо збільшення прозорості виборчого процесу. Від власників онлайн-платформ вимагати оприлюднювати свої політики стосовно адміністрування платних послуг в ході виборчого процесу та акаунтів. Це потребує і законодавчих змін (перегляд значення терміну «онлайн-платформа» та притаманних йому ознак. Справа в тому, що «Законом про модернізацію виборів» на онлайн-платформи покладаються зобов'язання вести та публікувати реєстр цифрової реклами (мають охоплювати копії всіх оголошень, які придбали політичні суб'єкти, імена та прізвища осіб, котрі надали дозволу для публікацій). Досвід виборів у Канаді 2019 та 2021 років продемонстрував пласт проблем: різні формати таких реєстрів, відмова кількох платформ від надання таких послуг (аргументували технічними проблемами впровадження реєстру) та ін. Тож для громадян складно проаналізувати вплив на їхні рішення проголосувати за певну політичну силу або кандидата.

Канада опинилась серед перших країн, де Facebook розпочав впровадження інструментів прозорості, а «Бібліотека публікацій» в державі налічувала у 2021 році понад 380 000 одиниць. Інструменти включають: «Бібліотеку публікацій», автентифікацію, маркування (політична реклама має позначатись написом «Оплачено ...» (далі має зазначатись ким) при появі в Facebook чи Instagram), звіт про «Бібліотеку публікацій» [24].

В Нідерландах порушення, що відбуваються в Інтернеті, стають складовими цивільної або кримінальної справи (у таких випадках залежить від тяжкості).

«Виборчий Закон 1993» Нової Зеландії не містить згадок про соціальні медіа. Проте в їх регулюванні керуються правилами реклами. Під передвиборною рекламою в країні розуміють таку, яка розміщена у будь-якому ЗМІ й може заохочувати чи переконувати виборців зробити одну або кілька наступних дій: голосувати або не голосувати за кандидата чи партію (включно з інформацією), що дотримується певних поглядів або позиції або навпаки – опонують їм [9].

Окрім правил регулювання політичної реклами, встановлених на платформах соціальних медіа, німецьке законодавство не містить згадок про її регламентацію у передвиборний період. Рекламодавці несуть відповідальність за її зміст. Наявні обмеження стосовно заборонених політичних партій [4].

Сайт Виборчої комісії Нової Зеландії містить деяку інформацію для виборців стосовно соціальних медіа. Забороняється платна реклама агітаційного змісту в Інтернеті, розміщення контенту або поширення матеріалів, що потенційно може вплинути на вибір громадянина стосовно кандидата чи політичної сили. Дані обмеження стосуються і стосовно публікації власних політичних поглядів. У зв'язку з цим також варто згадати за рекомендацію не використовувати фото власного профілю в соціальних медіа, рамки або фільтри за допомогою яких демонструватиметься підтримка політичній силі чи кандидату, оскільки цим можна вчинити правопорушення. Натомість ці ж засоби дозволяється застосовувати для мотивації інших взяти участь в голосуванні, нагадати їм про народне волевиявлення або ж інформування, що особа вже віддала свій голос. Також наявні обмеження стосовно публікації в Інтернеті заповненого бюлетеня, оскільки це може бути сприйнято як вплив в день голосування на вибір іншого виборця або виборців. Натомість видаленню матеріалів як агітаційних не підлягають ті, які було опубліковано до періоду обмежень здійснення агітації, а сторінка ця в соціальних медіа не рекламується. Проте деякий контент може порушувати правила, встановлені для користувача або стандарти конкретного соціального медіа, який використовується громадянином. Тож у таких випадках скарги спрямовувати потрібно безпосередньо туди. Як приклади наведено наступні різновиди соціальних медіа: Facebook, Instagram, TikTok та Twitter. Не рекомендується поширювати дезінформацію навіть у випадках акцентування на цьому уваги інших користувачів (вважається, що це сприятиме більшому охопленню аудиторії недостовірним контентом), натомість пропонується опублікувати достовірні дані, що спростовують неправдиві повідомлення. Найпростішим варіантом перевірки є встановлення джерела новини [21].

Якщо відбувається порушення правил виборчої кампанії в Словаччині (тут не залежить чи це порушення в соцмережах або ні) передбачена лише одна санкція – штраф [23].

Спеціальні права (наприклад, спостереження за різними етапами виборчого процесу) представники ЗМІ отримують під час виборів в Угорщині [3]. Цими ж положеннями послуговуються при регулюванні соціальних медіа (тут згадуються інтернет-ЗМІ). Особливостей (якщо порівнювати з пресою, телебаченням, радіо) не зазначено. Хоча можуть бути нюанси в строках оскарження (у деяких випадках не від моменту публікації, а з моменту виявлення порушення).

Вимоги дня тиші (розпочинається за 24 години до дня виборів і завершується) законодавство Хорватії поширює і на соціальні медіа (наприклад, у період так званої «виборчої тиші» в ході місцевих виборів забороняється: презентувати або роз'яснювати виборцям передвиборчі програми, агітувати за певний виборчий список кандидатів, оприлюднювати прогнози чи попередні результати виборів, письмові роботи, а також заяви, цитати й інтерв'ю з учасниками виборчої кампанії [1]. Також регламентування фінансових вимог передбачає те, що учасники виборів повинні включати витрати на рекламу у звітах з фінансування виборчої кампанії [2]. Тож до них необхідно включати і видатки, які здійснено для реклами в соціальних медіа.

Окремий Закон «Про передвиборну кампанію» діє в Латвії. Здійснення агітації у день виборів (формат платної послуги) в електронних комунікаційних мережах, що включають Інтернет (це не стосується веб-сайтів політичних партій та їх об'єднань) і соціальні мережі, являється забороненим. Але безкоштовна агітація в соціальних мережах не має обмежень протягом усього періоду передвиборчої кампанії. Тобто латвійський Закон «Про передвиборну кампанію» не забороняє висловлювання своїх політичних поглядів, публікацію або поширення безкоштовного контенту як в день виборів, так і до цього [18].

У Філіппінах «Республіканський закон №9006» або «Закон про чесні вибори» врегульовує агітацію (в законодавстві вживається «propaganda») у ЗМІ [19]. У випадку національних та місцевих виборів у 2022 р. Republic of the Philippines Commission on Elections (COMELEC – Виборча комісія Республіки Філіппіни) оприлюднила резолюцію №10730. В ній зазначено, що соціальні медіа

являються «формою ЗМІ». В цьому ж документі є згадка про агітацію в соціальних медіа, а саме – публікації (незалежно від формату). Вони можуть бути як оригінальними, так і у вигляді поширення з іншого джерела. До агітаційних відносять також контент, в якому йдеться лише про підтримку кандидата. Також згадується реклама в Інтернеті та на мобільних пристроях. Кандидати або представники політичних сил мають надати до COMELEC веб-адреси всіх сайтів та облікових записів, блогів в соціальних медіа партії чи кандидата. У поняття «публікація в соціальних медіа» («Social Media Post») вкладають наступний зміст: «... будь-який текст, аудіо- чи графічний контент – або будь-яка їх комбінація – опублікований в Інтернеті за допомогою облікового запису у соціальних медіа». Агітація в даному випадку має містити інформацію, за допомогою якої вона ідентифікується як платна передвиборна реклама і повинна повідомляти про того, хто заплатив за неї. Інформація повинна бути правдивою та не вводити в оману [20].

У Великій Британії вимогу розміщення «imprints» (тобто «вихідних даних») на цифрових матеріалах (призначених для агітації) закріплює «Elections Act 2022» («Виборчий Акт 2022»). Це повинно сприяти встановленню відповідальності за зміст матеріалів, а також прозорості інформації для виборців щодо того, хто та скільки витрачає коштів для їх переконання зробити певний вибір. До листопада 2023 р. Виборчою комісією Великої Британії має бути підготовлено вимоги для розміщення вихідних даних. Це стосуватиметься партій, безпартійних активістів, кандидатів та інших.

В Литві відсутні окремі закони. Тож там керуються в таких випадках наявними статтями Виборчого кодексу країни [15]. В них йдеться про політичну рекламу, умови та маркування, а також розповсюдження її засобами масової інформації. Також застосовуються рішення Центральної виборчої комісії Литовської Республіки. Одне з них було прийнято у 2022 р. і стосується воно необхідності декларування акаунтів в соціальних мережах. Вимога застосовується до тих облікових записів, за допомогою яких здійснюватиметься політична реклама. Інформація потім має бути розміщена на сайті Центральної виборчої комісії Литовської Республіки. Вимагається зазначити наступні дані:

- учасник політичної кампанії,
- найменування однієї (або кількох, якщо представлено в різних) соціальної мережі;
- назва облікового запису із зазначенням посиланням (адреси), за яким його можна знайти в Інтернеті;
- дата декларування (якщо вносились зміни, то їх може бути кілька);
- особа (фізична або юридична), яка буде адмініструвати та/або сплачувати за послуги поширення політичної реклами [22].

У Панамі для проведення виборів, які мають відбутись у 2024 році, Виборчим трибуналом країни прийнято відповідну Постанову. Нею передбачено обов'язки політичних партій та кандидатів надавати посилання на всі їхні облікові записи в соціальних медіа та рахунки, які сплачено за передвиборну агітацію (в тексті йдеться про пропаганду). Виборчий трибунал Панами здійснюватиме моніторинг діяльності платного контенту в цифрових (включно з соціальними) медіа. Також документом регулюється реклама. Якщо вона розміщується в цифрових ЗМІ (включно з соціальними медіа), то має містити ім'я відповідальної особи. Зображення, відео, голосові повідомлення повинні супроводжуватись інформацією, що це схвалено (затверджено) кандидатом чи політичною партією. Якщо людина отримує кошти (можлива інша форма оплати) за агітацію на підтримку або через діяльність проти певного кандидата, то про це потрібно зазначити на початку/в кінці, що це є оплаченим контентом [8].

Закон, який стосується боротьби з маніпулюванням інформації, регулює соціальні мережі в ході виборів у Франції [16], а у Португалії декларується принцип рівних можливостей для різних кандидатів. Реклама в соціальних мережах може здійснюватись за умови належного зазначення необхідної інформації (назви політичної сили, її символіки), яка дозволить ідентифікувати партію або кандидатів [13].

Особливістю виборчого законодавства Швейцарії є те, що там заборонено передвиборну рекламу на радіо та телебаченні [12]. Але натомість її дозволено в інших ЗМІ. Хоча окремий закон, який регулює здійснення агітації у передвиборний період в соціальних медіа, відсутній, але застосовуються діючі правові норми. Також захищаються Федеральним законом про захист даних політичні погляди громадянина, оскільки їх визначено конфіденційними персональними даними [11].

В Ірландії розділ закону, що регулює політичну рекламу в Інтернеті не вступив в дію (станом на початок 2023 року). Хоч там відсутні згадки про соціальні медіа, проте серед ознак онлайн-платформи містяться: наявність щомісячно мінімум 100 000 унікальних користувачів (в межах країни)

протягом не менше 7 місяців протягом 12 місяців перед датою документу про призначення дня голосування, а також факт отримання оплати «... за розміщення, відображення, просування або розповсюдження політичної онлайн-реклами на веб-сайті, веб-додатку чи цифровому додатку постачальника» [10].

Вимагається зазначення певної інформації стосовно політичної онлайн-реклами:

- прізвище та ім'я (або очевидно назва у випадку юридичної особи), адреса і контактні дані покупця політичної онлайн-реклами. Також аналогічні дані мають бути надані стосовно особи, яка сплачує за дану послугу (у випадку, якщо вона є відмінною від замовника);
- вибори стосовно яких стосується дана реклама;
- сума за створення та просування контенту;
- використання мікротаргетингу (якщо застосовувався, то подати критерії або джерела інформації, що застосовувались при цьому);
- кількість переглядів користувачами та днів, коли реклама буде доступною;
- приблизний розмір аудиторії, яку заплановано охопити контентом та деяка інша інформація.

Представники онлайн-платформи мають перевіряти покупця політичної онлайн-реклами, вимагати додаткові документи (за необхідності), оскільки в іншому випадку розміщення її не допускається (буде трактуватись правопорушенням) [10].

Не дозволяється замовляти політичну рекламу жителям інших держав, за винятком громадян Ірландії або країн Європейського Союзу (даний виняток стосується виборів в Ірландії до Європейського парламенту. Також певні винятки стосуються юридичних осіб (наявність зареєстрованого офісу в країні тощо).

У США є незалежний регулюючий орган, що має юрисдикцію стосовно фінансування кампаній під час федеральних виборів. Він має назву Федеральна виборча комісія (FEC). Питання, пов'язані з організацією виборчого процесу, як правило, вирішуються відповідно до законодавства кожного штату.

Таким чином країни в питанні регламентації агітації у соціальних медіа часто мають різні підходи, але за деякими спільними ознаками їх можна розділити на кілька груп:

- присутні норми, якими здійснюється контроль за такими процесами і передбачені покарання за їх порушення;
- відсутні будь-які згадки в законодавстві;
- немає формулювань у законах, але контроль здійснюється на підставі наявних юридичних норм.

Досвід іноземних країн частково може бути застосований при змінах чинного законодавства України для збільшення прозорості виборчих процесів, зменшенню кількості зловживань деякими учасниками виборчих процесів. Також це сприятиме кращому розумінню політичних процесів у вищезазначених державах та конкретизації наукових понять.

Бібліографічний список / References:

1. Act on Local Elections on 14 December 2012. Article 35.
URL: [https://www.izbori.hr/site/UserDocsImages/Zakoni%20-%20engl/ZakonOLokalnimIzborimaNN144-12ENG\[1\].pdf](https://www.izbori.hr/site/UserDocsImages/Zakoni%20-%20engl/ZakonOLokalnimIzborimaNN144-12ENG[1].pdf) (Access date: 26.04.23).
2. Act on the financing of political activities, election campaigns and referendums on 23 March 2019.
URL: https://www.izbori.hr/site/UserDocsImages/Zakoni%20-%20engl/Zakon_o_financiranju_NN_29-19_ENG.pdf (Access date: 26.04.23).
3. Act XXXVI of 2013 on Electoral Procedure. <https://njt.hu/jogszabaly/en/2013-36-00-00> (Access date: 26.04.23).
4. Basic Law for the Federal Republic of Germany. Art. 5 (1), 5 (3), 21.
URL: https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_gg/englisch_gg.html (Access date: 26.04.23).
5. Canada Declaration on Electoral Integrity Online. Canada.ca. URL: <https://www.canada.ca/en/democratic-institutions/services/protecting-democracy/declaration-electoral-integrity.html> (Access date: 26.04.23).
6. Canada Elections Act, S.C. 2000, c.9. Part 16. URL: <https://laws-lois.justice.gc.ca/PDF/E-2.01.pdf> (Access date: 26.04.23).
7. Código Penal de Honduras: Decreto-Legislativo 130-2017. Artículo 232.
URL: [https://www.poderjudicial.gob.hn/CEDIJ/Leyes/Documents/CodigoPenalNo.130-2017\(actualizadojulio2020\).pdf](https://www.poderjudicial.gob.hn/CEDIJ/Leyes/Documents/CodigoPenalNo.130-2017(actualizadojulio2020).pdf) (Access date: 26.04.23).
8. Decreto 29 de 30 de mayo de 2022, que convoca a la Elección General del 5 de mayo de 2024 y aprueba su reglamentación. Art. 223-232. URL: <https://www.tribunal-electoral.gob.pa/wp-content/uploads/2022/05/BOLETIN-DEL-TRIBUNAL-ELECTORAL-N.%C2%B0-5065-DECRETON.pdf> (Access date: 26.04.23).

9. Electoral Act 1993. Section 3A. URL: <https://www.legislation.govt.nz/act/public/1993/0087/latest/DLM307519.html> (Access date: 26.04.23).
10. Electoral Reform Act 2022. Parts 4-5. URL: <https://www.irishstatutebook.ie/eli/2022/act/30/enacted/en/print#part4> (Access date: 26.04.23).
11. Federal Act of 19 June 1992 on Data Protection (FADP; SR 235.1). Art. 3. URL: https://www.fedlex.admin.ch/eli/cc/1993/1945_1945_1945/en (Access date: 26.04.23).
12. Federal Act on Radio and Television of 24 March 2006 (SR 784.40). Art. 10. URL: <https://www.fedlex.admin.ch/eli/cc/2007/150/en> (Access date: 26.04.23).
13. Lei n.º 72-A/2015, de 23 de julho. Artigo 11. URL: https://dre.pt/dre/detalhe/lei/72-a-2015-69866640?_ts=1656892800034 (Access date: 26.04.23).
14. Ley Orgánica Electoral, Código de la Democracia. 127 p. (Art. 281-283, páginas 93-94). URL: <https://www.igualdadgenero.gob.ec/wp-content/uploads/2020/02/Ley-Org%C3%A1nica-Electoral-C%C3%B3digo-de-la-Democracia.pdf> (Access date: 26.04.23).
15. Lietuvos Respublikos rinkimų kodekso patvirtinimo, įsigaliojimo ir įgyvendinimo konstitucinis įstatymas 2022 m. liepos 19 d. Nr. XIV-1381. Straipsniai 2, 65-67. URL: <https://www.e-tar.lt/portal/lt/legalAct/418f26f0082b11edb4cae1b158f98ea5> (Access date: 26.04.23).
16. Loi n° 2018-1202 du 22 décembre 2018 relative à la lutte contre la manipulation de l'information URL: <https://www.legifrance.gouv.fr/dossierlegislatif/JORFDOLE000037151987/>. (Access date: 26.04.23).
17. Meeting New Challenges: Recommendations from the Chief Electoral Officer of Canada following the 43rd and 44th General Elections. Point 5.1. URL: https://www.elections.ca/content.aspx?section=res&dir=rep/off/rec_2022&document=p7&lang=e#h31 (Access date: 26.04.23).
18. Pre-election Campaign Law 29.11.2012. Sect. 32. URL: <https://likumi.lv/ta/en/en/id/253543> (Access date: 26.04.23).
19. Republic Act No. 9006. SEC. 13. URL: <https://www.officialgazette.gov.ph/2001/02/12/republic-act-no-9006/> (Access date: 26.04.23).
20. Resolution No. 10730 – Rules and Regulations Implementing Republic Act No. 9006. Sec. 1, 6, 7, 9. URL: https://namfrel.org.ph/news/reslaws/comelec_res_10730%20IRR%20for%20Fair%20Election%20Act%20for%202022%20NLE.pdf (Access date: 26.04.23).
21. Social media. Electoral Commission New Zealand. URL: <https://elections.nz/guidance-and-rules/for-voters/social-media/> (Access date: 26.04.23).
22. VRK sprendimas 2022 m. spalio 6 d. Sp-87 Dėl Paskyrų socialiniuose tinkluose deklaravimo ir politinės reklamos ataskaitos pildymo ir pateikimo tvarkos aprašo ir politinės reklamos ataskaitos formos patvirtinimo. URL: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/81f645a345ae11edb7269d52b4d4fd38> (Access date: 26.04.23).
23. Zákon č. 181/2014 Z. z. o volebněj kampani a o změne a doplnení zákona č. 85/2005 Z. z. o politických stranách a politických hnutiach v znení neskorších predpisov. Čl. 9, 19-20, 31, 31b. URL: <https://www.zakonypreludi.sk/zz/2014-181> (Access date: 26.04.23).
24. 2021 Canadian Election Integrity Initiative Facebook's Canadian approach. Facebook. 2021. 29 p. (P.4-10). URL: <https://serene-feynman-ffd2ea.netlify.app/files/Facebook-Canada-EN-and-FR-2021-Canadian-Election-Integrity-Initiative.pdf> (Access date: 26.04.23).

Radio M. V. Regulation of electoral campaign on social media (modern practice of foreign countries)

Social media continues to increase its popularity of use and influence on the political landscape. At the same time, the legislative regulation of their application is an urgent problem for legal political science. This especially applies to election processes.

Also, the review makes it possible to trace the next aspects at the state level: definitions of the concepts of social media or networks, identification of campaign content on the Internet, identification of political advertising and its labeling, etc.

The conducted analysis showed that in Austria, Belgium, Denmark, Costa Rica, Mauritius, Monaco, Seychelles, Finland, Sweden, there are no separate laws or articles regulating campaigning on social media during the pre-election period. And in such countries as Honduras, Ecuador, Iceland, Canada, Cyprus, Latvia, the Netherlands, Germany, New Zealand, Slovakia, Hungary, France, Croatia, the Czech Republic, Chile, Montenegro there is no mention of where social media would be used for campaigning. However, it is considered that existing articles of current laws apply to such cases. So, in general, the studied countries (more than 30) regarding the regulation of pre-election campaigning in social media can be conditionally divided into three groups: 1) those that have relevant norms in laws or by-laws; 2) there is no legal regulation; 3) there is no mention of social media, but it is believed to be regulated by current state legislation.

Further research may concern Ukraine and foreign countries, the legislation of which was not analyzed in this article, as well as the application of legal norms regarding campaigning in social media in practice. Similarly, in the future, it is appropriate to consider the various definitions of concepts ("online platform", "social media", etc.) in different countries, distinguishing common and different components during comparison.

Keywords: *social media; agitation; law; Facebook; Instagram; Twitter; YouTube.*

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4572-6860>

Dzhus O. A., Military institute of the Taras Shevchenko National University of Kyiv

KEY INDICATORS OF INFORMATION WARFARE RUSSIA AGAINST UKRAINE

The work is devoted to revealing the essence and key indicators of information warfare in the conditions of modern armed aggression of Russia against Ukraine. The concept of "information war" and the structure of such derivatives as: fakes, trolls, memes, messages, narratives, disinformation, propaganda are analyzed.

Purpose of the information warfare is clarified – is to loosen up moral and material forces of the enemy or opponent and to enhance their own that provides propaganda influence activities on the man conscience in ideological and emotional spheres. It is mentioned that destruction which is caused by information conflicts in social psychology, individual psychology, is equal by the scale and sense but sometimes is higher than consequences of armed wars.

Information war is considered as a qualitatively new type of warfare, one of the most dangerous types of weapons, active countermeasures in the information space, which includes: collection of tactical information; guaranteeing the security of one's own information resources, spreading propaganda or disinformation to demoralize the enemy's army and population; undermining the quality of the enemy's information and preventing the enemy's ability to gather information.

It is noted that in order to effectively counter the information war, it is necessary to regularly take countermeasures. Mass media, state institutions with a clearly defined level of responsibility of each individual executive body for ensuring information security play a major role in solving this task.

Keywords: *information warfare, fakes, trolls, memes, messages, narratives, disinformation, propaganda.*

Formulation of the problem. Information always played a key role in state and society life. From time immemorial, powerful statesmen have understood that the possession of information gives an advantage over others, enables victory, subjugation, and effective control. Today, the real power belongs to the one who forms information flows and manages them. Information wars come to the fore not only in military but also in peaceful life, in the struggle for the consciousness of citizens.

Immediate way of the information influence on conscience means to interact with people's beliefs, appealing to their minds using rational arguments, logic. At the same time, the subject of informational influence, addressing the minds of people, necessarily takes into account the real situation, the socio-political situation, the balance of forces, the interests of people that have developed at the moment in one or another environment. In modern circumstances, especially in the conditions of an unprovoked barbaric war waged by the Russian Federation against Ukraine, it is very important to study and take into account the mental states and political attitudes of the masses. This will make it possible to take into account not only what lies on the surface, but also the hidden psychological tendencies of political processes, and accordingly to choose such measures that would be adequate to the existing situation. All this is necessary for understanding the target audiences, formulating narratives and messages that will be effective from the informational (psychological) impact on public opinion, from the imposition of certain ideological stereotypes by Russia.

The purpose of the article – to reveal the essence and key indicators of the information war in the modern conditions of Russia's armed aggression against Ukraine.

Last researches analysis. The problems of general theoretical foundations, genesis of methodology and conceptual and categorical apparatus of information warfare in the context of political discourse were studied by the following scientists: O. Barna, B. Bidchev, V. Horbatenko, V. Horbulin, A. Dilai, O. Dubas, O. Zernetska . Sosnin, M. Taranenko, P. Shevchuk, B. Yuskiv and others.

Presenting main material. Informational weapon as main tool of waging the information warfare with necessity needs subjects that are able to use specific properties of information and technologies related

to it for selfish and criminal purposes. As a result, the methods and means of expanding the possibilities of social communication, created for the benefit of a person, society, and the state, begin to serve as a destructive task of waging information wars. Accordingly, along with rational ways of influencing consciousness, there are also irrational ones (J. Goebbels's "big lie" method, searching for enemies, repetition of stereotyped phrases in order to consolidate a certain set of propaganda clichés) [1].

Appearing in the late 1980s, the term "information warfare" quickly gained popularity; over time, a large number of interpretations of information warfare have arisen, which has led to confusion in the understanding of this phenomenon. The term "information warfare" has undergone considerable evolution, and it has often succumbed to attempts to adapt it to specific militant information attacks. Therefore, the problem of clarifying the concept of information war under the conditions of a full-scale war of the Russian Federation against Ukraine is being updated [2, p. 3].

In 1996 in the report of the American corporation "RAND", prepared by the initiative of Ministry of Defense of the USA, "Strategic-information warfare. New face of the war" it was given wide definition of the "information warfare" term. It is characterized as opposition in informational space, referring to the fact that, although it is abstract, it exists in the same way as air, water, land. The main object of protection and – at the same time – attack in this type of war is the information infrastructure [3].

Since its inception, the term "information war" has undergone significant evolution. After all, at first it was very popular, but then, with the introduction of modern computer technologies, the civilized world tried to avoid the use of this term, replacing it first with the concept of "cybernetic war", and later on they began to use the term "information operation" [3].

If the war is an open armed confrontation, then the information war in Ukraine by Russia is a latent verbal attack, because not every recipient can understand that they are trying to influence him with the help of propaganda. The phenomenon of information warfare is aimed at systematically and completely influencing and, accordingly, changing human consciousness. After all, an information war is a war of words, images, interpretations, contexts, it is a media confrontation that changes opinions, disorients people, and therefore reformats their worldview with a certain selfish political goal [2, p. 15].

The authoritative Ukrainian researcher of information wars H. Pocheptsov believes that information war is a communicative technology of influence on mass consciousness, which has either a short-term or a long-term goal [4, p. 20], the main purpose of which is the destabilization of the state's leadership, primarily the military, in order to influence public consciousness [4, p. 169].

Professor V. Lyzanchuk interprets the information war as a springboard for the deployment of a real armed confrontation [5, p.13].

The most thorough definition of information warfare today was proposed by the American scientist M. Libiki. He singled out the typology of information war and based on this typology justified its definition, task and purpose. According to his research, it is through the collection, transmission, protection, manipulation, refutation, denial, destruction of information that one can establish superiority over the enemy. This will be an information war. Martin Libicki outlined the task of information war – it is not the destruction of physical force, but the destruction of society [6].

The tools of the Russian information war have a wide range and are chosen depending on the goals. Classic tools are mass media, "Troll factories" (organizations that employ people who publish comments on the Internet according to the purpose of customers using fake profiles in social networks); "bots" (programs that automatically send messages, for example, in response to the appearance of a keyword); "fakes" (false news messages intended to mislead media users), as well as texts, videos, audio, images, memes, etc. At the same time, individual political, public and even religious groups can be tools of information warfare. The main task of the Kremlin has become to "undermine" Ukraine from the inside, to create the belief that Ukraine and Ukrainians are inextricably linked with the image of Russia as a Eurasian state [7].

Mass media are not only message about military conflicts and also become attack objects especially of the disinformation in the way of spreading fake news [8]. Journalists have to be very careful when they are checking information connected with international affairs because the messages that they get, can be a part of disinformation activity of the different countries [9]. However, mass media websites can be the target of the hackers attack of the state which is waging an information warfare.

Mass media users are becoming casualties of the information war which is waged by traditional mass media and Internet publications. Evidence of propaganda and misinformation is present in numerous media reports, including traditional media as well as social media. Mass media users are increasingly aware that they are the objects of (dis)information activities aimed at influencing their perception of reality. Due to the

growing distrust of information appearing in the official circulation, to which Internet users turn, alternative sources of information, including citizen media and Internet blogs, are gaining popularity [8].

In times of war, the information front directly serves combat operations. That is, with various tools, the country helps itself in the fight with information [10]. And fakes are "soldiers" of the information army. They have a clear task. There are many of them compared to, say, technology. Russia's information and military tactics are very similar. They stamp out fakes in droves, just as they send their soldiers to fight. Bad fakes are sent to the Ukrainian information space in droves, and if they return – that is, they do not receive enough attention – then they are sent to battle again. There are fakes that have been thrown out over and over again for years.

Over fakes are messages – clear and understandable messages. Messages can be truthful, manipulative or completely untrue. This is their danger, because if everything is quite clear with a fake, then with a message it is not. The message consists of fakes, that is, Russia uses fakes, half-truths and manipulations to fill the message, shape it. There are far fewer of them than fakes, as resources are needed to create and promote a message. There can be several messages and sometimes they even contradict each other. For instance, with start of the full-scale invasion Russian propaganda spreads such messages: "Ukraine was preparing to attack the Belarus", "Ukraine was preparing to attack the Crimea", "Ukraine was preparing to attack the Transnistria". At the same time Russia constantly repeats message about the "weakness of the Ukrainian army". What does not prevent the Russians, when it is convenient for them, to say that they are opposed by a strong and numerous "American-trained" opponent [8].

In healthy strategic communication, messages should not contradict each other, but in the world of Russian informational influences, everything is different. Because often the task of Russia is to confuse the audience, to confuse it so much that its coordinate system is completely lost. That is, Russia does not necessarily want to force Ukrainians to believe in something, on the contrary, it very often tries to undermine trust and say that you cannot trust anyone.

A collection of messages is combined into a narrative. A kind of story, a story that explains the world around. The task of narratives is to form a certain worldview. It is the narrative that is strategically most important, because messages can be modified, and a narrative is a permanent story. It takes time and resources to create a quality narrative. Russia's most popular narrative regarding Ukraine is the claim of a "failed state". The messages that fill this narrative are about history, corruption, culture, economics, and more. That is, anything that can be used to support the narrative.

Another central narrative is the claim of "Ukrainian Nazis." It is this worldview that Russia uses as one of the reasons for a full-scale invasion of Ukraine. Moreover, to fuel this narrative, the Kremlin continues to talk about the denazification of Ukraine as one of the demands of the peace agreement. This narrative is also filled with various messages concerning both Ukrainian history and the present. In particular, that "Nazis are in power in Ukraine", "Ukraine forgot about the victory over Nazism", "UPA – Hitler's collaborators" or that the slogan "Glory to Ukraine!" – this is a tracing of the Nazi slogan "Heil Hitler!". This list can be continued.

So there is a narrative that consists of messages that feed fakes, manipulations and speculations. According to O. Batrymenko, "in essence, the narratives presented by Russia and Ukraine are diametrically opposed. Russia considers the war in Ukraine, which V. Putin persistently interprets as a "special military operation", as a necessary defensive measure in response to the expansion of NATO in Eastern Europe. The President of the Russian Federation also calls the military campaign necessary to "denazify" Ukraine and stop the alleged genocide that the Ukrainian government is carrying out against the Russian-speaking people. Ukraine's narrative, on the contrary, insists that the war is an open aggression by the Russian Federation against a sovereign nation other than Russia, and portrays its citizens and armed forces as heroes defending themselves against unjustified invasion" [11, p. 126].

One can be able to easily identify Russian fakes, but at the same time succumb to certain messages of Russian disinformation or generally believe the narrative. It is also important to remember that informational and psychological influence is always carried out with the aim of changing behavior. That is, every fake, provocation or speculation in its totality should push to action. For example, to vote for a specific party in the elections, to go or not to go to a protest.

That is, the tools may be different, but the meanings of information influence are always built according to the principle of "narrative – messages – fakes, manipulations, speculations." Understanding this on a personal level, first of all, encourages you to make sense of the information around you. Therefore, when we talk about critical thinking, we constantly encourage asking questions. When we see a Russian fake or manipulation, it is worth climbing up the pyramid, that is, think about what message and narrative

fills this fake. Moreover, for what, that is, what action or behavior should be the consequence of such informational influence [8].

Unlike most other governments, the Russian government has a long history of engaging in disinformation campaigns. Russian efforts to control and use information about the war are centralized, as the Russian government seeks to limit the spread of truthful information among its population and to promote its official justifications for invading Ukrainian territory. Russian state mass media are spreading the information about that invasion was a forced measure due to NATO and threats from the US and its Western allies. Russians, who fully trust the state media, may blame the US for the conflict, but the numerous protests across Russia suggest that this misinformation is not convincing everyone [11].

Such fakes are connecting by the senses to narratives which are directed on creating needed for Kremlin readers beliefs. The most common theses are about that “Ukraine is a failed state”, “government in Ukraine is captured by nazis and junkies”, “Ukraine is an artificial state which didn’t exist until 1991”. First of all, these statements are aimed at foreigners who have heard little about Ukraine, do not have a clear vision of the situation and do not want to delve into the details.

And huge amounts of money are spent on this. Thus, according to mass media, from January to March 2022, 17.4 billion rubles were spent from the Russian budget on the article "mass media". During these months of 2021, 5.4 billion rubles were spent on mass media, these expenses increased by 3.2 times. And the online publication "Focus" reports that Russian officials have decided to allocate 114.8 billion rubles to the mass media in 2022. According to statistics, 28,700,000,000 rubles will be received by the ANO "TV News" company (which manages the Russia Today TV channel). Another 25,200,000,000 rubles were earmarked for VDTRK, and 1,730,000,000 rubles for the all-Russian federal TV channel "Public Television of Russia". Financing of the First Channel will cost 6 billion, and the TV center "Ostankino" – 1 billion rubles. 7.5 billion rubles in the form of a collective subsidy will be received by "Pershiy Kanal", NTV, TRC "Petersburg", "TV Center" and "Karuseli". The "Zirka" channel owns 1.8 billion rubles [12].

Russian propaganda is the legal successor of Soviet propoganda. She improved and reached her maximum today.

Undoubtedly, in the first place, Russia started a full-scale war against Ukraine in order to realize the idea of reunification of the countries of the former USSR and the geopolitical redistribution of the Eurasian space under the leadership of Moscow. This idea gained special importance during the presidency of V. Putin. Reformatting the system of international relations, where Russia would have the status of a superpower, became the main hidden goal of the Kremlin. Ukraine is very important in his geopolitical plans, because it has become the line of collision between democratic and authoritarian values [13, p.14]. Therefore, when the Revolution of Dignity won and the Ukrainian people chose a diametrically opposite path of development, Russia could not accept it. We agree with the research thesis of the Center for Global Studies "Strategy XXI", which states that, despite the promoted power, Russia is afraid of a direct confrontation with the West, especially with NATO, since the economic and military potential of the parties differ many times not in favor of the Kremlin. This became the reason for choosing the hybrid war model [14].

The spread of the ideas of the "Russian world" is veiled in the Strategy for the Development of the Information Society in the Russian Federation for 2017-2030, which states that in order to form the information space of knowledge, it is necessary to: create conditions for popularizing Russian culture and science abroad, including for countering attempts distortion and falsification of historical and other facts; establish stable cultural and educational ties with contemporaries living abroad, foreign citizens and stateless persons who are native speakers of the Russian language, including on the basis of information and communication technologies [15]. In practice, this means using propoganda media abroad to spread the distorted Kremlin ideology. Such a policy of Russia was quite successful in the eastern regions of Ukraine and in Crimea. As E. Magda points out, thanks to the absence of state censorship and the commercial nature of Ukrainian publications, radio stations and TV channels, Russia quite easily took control of the information space of Ukraine and saturated it with the informational products of Russian show business [16, p. 290]. Moreover, the Kremlin has always assigned a special mission to the mass media, and considered them as a tool to support its interests. Television, film studios, radio and other mass media were seen as important components of national security.

In its practice of conducting information warfare, Russia uses the principles of Goebbels’ propoganda concept, which boil down to the following theses: propoganda must be planned and conducted from one instance; only authority can determine whether the result of propoganda should be true or false; black propoganda should characterize events and people with distinctive phrases or slogans; for better perception,

propaganda must arouse interest in the audience and be transmitted through an attractive communication environment [1].

Conclusions. Russia's aggression against Ukraine is an unprecedented phenomenon of modern international relations, carried out contrary to international norms and the interests of stability on the European continent. However, the implementation of aggressive plans was not a one-time decision on the part of the Russian leadership, but turned out to be the embodiment of a long-term political course, an integral component of which was and remains the information war.

Information wars are implemented with specific tools, methods, methods, technologies, etc., but necessarily in the plural, jointly, at different levels, because the information environment with its information flows and information influences of various kinds is characterized by a set of dynamic factors capable of exerting a direct influence on a person or indirect, immediate or delayed effects.

Mass media became special catalysts and carriers of information wars. Critical discourse regarding this new media reality, inspired by states that support aggressive geopolitics, also relies on the achievements of psychology, the complex of knowledge presented by it regarding the massification of the psyche of the person-addressee, manipulation techniques as a component of communication technologies.

References:

1. Zhukovskaya, D. Joseph Goebbels – media theorist of the Third Reich. URL: http://www.historicus.ru/joseho_Gebbels_teretik_SMI_Tretyego_Reiha/
2. Semyon, N.F. (2018). Russian Internet resources as a factor in the information war against Ukraine (on the example of the Pravda.Ru and Russian Dialogue websites). Dis. K. social. j. International University of Economics and Humanities named after acad. S. Demyanchuk. Smooth. 260 p. [in Ukrainian].
3. Molander, Roger C. Strategic information warfare: in the new side of war / Roger C. Molander, Andrew S. Riddle, Peter A. Wilson. URL: http://www.rand.org/pubs/monograph_reposts/MR661.html
4. Pocheptsov, G.G. (2001). Information and disinformation. Kyiv: Nika-Center, 256 p. [in Ukrainian].
5. Lizanchuk, V.V. Anti-Ukrainian information aggression in the television and radio space of Russia and Ukraine. *Scientific notes of the Institute of Journalism*. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzizh_2014_56_5 [in Ukrainian].
6. Libiki, M. What is the information war? URL: <http://viysko.com.ua/tehnologiji-voyen/martin-libiki-shho-take-informacijna-vijna/>
7. Barna, O. S. (2019). Information space of Ukraine as a factor of social consolidation in conditions of hybrid war. *State and law. Legal and political sciences*. No. 86, p. 365-376.
8. Information warfare is not only about fakes. URL: <https://ms.detector.media/propaganda-ta-vplivi/post/29264/2022-03-31-informatsiyna-viyna-tse-ne-tilky-feyky/>
9. Media under martial law. Recommendations of the Commission on journalistic ethics regarding information that cannot be disclosed. Media Detector: Website. URL: <https://detector.media/infospace/article/197627/2022-03-17-zmi-v-umovakh-voennogo-stanu-rekomendatsii-komisii-z-zhurnalistskoi-etyky-shchodo-informatsii-yaku-ne-mozhna-rozgholoshuvaty/>.
10. Dilai, A. (2019). War for Ukraine: from information operations to direct invasion. *Visn. Lviv. university Series: Journalism*. No. 45, p. 13-20.
11. Batrymenko, O.V. (2022). The role of social media in the Russian-Ukrainian information war. *Political science bulletin: a collection of scientific papers*. Kyiv: Vadex LLC, Issue 89, p. 124-132. [in Ukrainian].
12. Russia tripled its propaganda spending during the war with Ukraine, media reports. URL: <https://focus.ua/world/512231-rossiya-vtroje-uvelichila-rashody-na-propagandu-vo-vremya-voyny-s-ukrainoy-smi>
13. Rethinking Ukraine's de-occupation policy within the framework of Russia's hybrid war against Ukraine. (2020). *Analytical report*. Kyiv: International Renaissance Foundation, 178 p.
14. Kresina, I.O. (2018). Peculiarities of the use of information technologies by the aggressor country in hybrid warfare. *State and law. Series: Political sciences*. No. 81, p. 27-41. [in Ukrainian].
15. About the Strategy for the Development of the Information Society in the Russian Federation for 2017-2030. Decree of the President of the Russian Federation dated May 9, 2017 No. 203. URL: <http://kremlin.ru/acts/bank/41919>
16. Magda, E.V. (2015). Hybrid warfare: survive and win. Kharkiv: Vivat, 304 p. [in Ukrainian].

Бібліографічний список:

1. Жуковская Д. Йозеф Геббельс – теоретик СМИ Третьего Рейха. URL: http://www.historicus.ru/joseho_Gebbels_teretik_SMI_Tretyego_Reiha/
2. Семен Н. Ф. Російські інтернет-ресурси як чинник інформаційної війни проти України (на прикладі сайтів «Правда.Ру» та «Российский диалог»). Дис. к. соц. к. Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені акад. С. Дем'янчука. Рівне. 2018. 260 с.
3. Molander Roger C. Strategic information warfare: a new face of war / Roger C. Molander, Andrew S. Riddle, Peter A. Wilson. URL: http://www.rand.org/pubs/monograph_reposts/MR661.html
4. Почепцов Г. Г. Информация и дезинформация. Київ: Ника-Центр, 2001. 256 с.

5. Лизанчук В.В. Антиукраїнська інформаційна агресія в телерадіопросторі Росії та України. *Наукові записки Інституту журналістики*. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzizh_2014_56_5
6. Лібікі М. Що таке інформаційна війна? URL: <http://viysko.com.ua/tehnologiji-voyen/martin-libiki-shho-take-informacijna-vijna/>
7. Барна О. С. Інформаційний простір України як чинник суспільної консолідації в умовах гібридної війни. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. 2019. № 86. С. 365-376.
8. Інформаційна війна – це не тільки фейки. URL: <https://ms.detector.media/propaganda-ta-vplivi/post/29264/2022-03-31-informatsiyna-viyna-tse-ne-tilky-feyky/>
9. ЗМІ в умовах воєнного стану. Рекомендації Комісії з журналістської етики щодо інформації, яку не можна розголошувати. *Детектор Медіа*: веб-сайт. URL: <https://detector.media/infospace/article/197627/2022-03-17-zmi-v-umovakh-voennogo-stanu-rekomendatsii-komisii-z-zhurnalistskoi-etyky-shchodo-informatsii-yaku-ne-mozhna-rozgholoshuvaty/>.
10. Ділай А. Війна за Україну: від інформаційних операцій до прямого вторгнення. *Вісн. Львів. ун-ту. Серія : Журналістика*. 2019. № 45. С. 13-20.
11. Батрименко О.В. Роль соціальних медіа у російсько-українській інформаційній війні. *Політологічний вісник: збірник наукових праць*. Київ: ТОВ «Вадекс», 2022. Вип. 89. С. 124-132.
12. Росія втричі збільшила витрати на пропаганду під час війни з Україною, – ЗМІ. URL: <https://focus.ua/world/512231-rossiya-vtroe-uvelichila-rashody-na-propagandu-vo-vremya-voynu-s-ukrainoy-smi>. (дата звернення 25.05.2022).
13. Переосмислення деокупаційної політики України в рамках гібридної війни Росії проти України. *Аналітична доповідь*. Київ: Міжнародний фонд «Відродження», 2020. 178 с.
14. Кресіна І.О. Особливості застосування країною-агресором інформаційних технологій у гібридній війні. *Держава і право. Серія: Політичні науки*. 2018. № 81. С. 27-41.
15. О Стратегии развития информационного общества в российской федерации на 2017 – 2030 годы. Указ президента российской федерации от 09.05.2017. № 203. URL: <http://kremlin.ru/acts/bank/41919>
16. Магда Є.В. Гібридна війна: вижити і перемогти. Харків: Віват, 2015. 304 с.

Джус О. А. Ключові показники ведення інформаційної війни Росії проти України

Робота присвячена розкриттю суті та ключових показників інформаційної війни в умовах сучасної збройної агресії Росії проти України. Проаналізовано поняття «інформаційна війна» та структуру таких його похідних як: фейки, тролі, меми, меседжі, наративи, дезінформація, пропаганда.

З'ясована мета інформаційної війни – послабити моральні і матеріальні сили супротивника або конкурента та посилити власні, що передбачає заходи пропагандистського впливу на свідомість людини в ідеологічній та емоційній галузях. Зазначено, що руйнування, яких завдають інформаційні війни у суспільній психології, психології особи, за масштабами і за значенням цілком співмірні, а часом і перевищують наслідки збройних війн.

Інформаційна війна розглядається як якісно новий вид бойових дій, один з найнебезпечніших видів зброї, активна протидія в інформаційному просторі, яка включає в себе: збір тактичної інформації; гарантування безпеки власних інформаційних ресурсів, поширення пропаганди або дезінформації, щоб деморалізувати військо та населення ворога; підрив якості інформації супротивника і попередження можливості збору інформації супротивником.

Зазначається, що для ефективної протидії інформаційній війні потрібно регулярно вживати заходи протидії. Велика роль у вирішенні цього завдання відводиться засобам масової інформації, державним інституціям з чітко окресленим рівнем відповідальності кожного окремого органу виконавчої влади щодо забезпечення інформаційної безпеки.

Ключові слова: інформаційна війна, фейки, тролі, меми, меседжі, наративи, дезінформація, пропаганда.

DOI 10.31558/2519-2949.2023.2.11

УДК 304.4:316.7:32

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8827-3569>

Saschuk H. M., Taras Shevchenko National University of Kyiv

SECURITY IMPERATIVES OF THE UKRAINIAN INFORMATIONAL SPACE IN CONDITIONS OF THE HYBRID WARFARE

The essence of the "hybrid war" is clarified, as a full arsenal of various types of combat operations (bombing of civilian infrastructure, terrorism, disorderly, brutal, unprovoked violence), as well as informational and psychological pressure on citizens of one's own country and on citizens of the country – occupations involving state and non-state actors.

Mechanism of providing informational security of Ukraine is analyzed, it's efficiency as some system of connected by itself parts from the content of which – from the normative and institutional base of the content – to the inter-sectoral interaction of information security subjects, the implementation of a free state course in the information sphere depends.

It has been shown that russian approach to the informational warfare – it is global strategy which includes cyber attacks and also informational operations against most of the democratic actors in the world, that russian campaign of the informational warfare continue to discredit democratic institutions, promoting extremism and discontent, supporting anti-democratic leaders, trying to shake the influence of the West.

Russian information strategies, using a wide range of disinformation tools, "troll factories", etc., were found to be aimed at restoring Russian dominance in the post-Soviet/imperial sphere of influence; reducing the influence of Western democratic values, institutions and systems in order to create a polycentric world model; the expansion of Russia's political, economic and military hegemony throughout the world.

It is grounded, that the hybrid war unleashed by the Russian Federation against Ukraine is not only a challenge to the existence of an independent Ukrainian state, the danger threatens the entire system of international and European security and leads to the destruction of the existing security architecture, discrediting its main structures such as NATO, the EU, the OSCE, the charter of the UN and the Helsinki process regarding the inviolability of borders and state sovereignty.

Keywords: *informational space, informational warfare, hybrid war, propaganda, extremism, terrorism.*

Introduction. In modern conditions information touches all of the life and activity spheres of the man and state, is becoming a direct production resource along with raw materials and energy, one of the wealth of the country, its national property. That's why without the presence of timely and reliable information, the functioning of any type of national security is practically impossible.

Russia's unprovoked, inhumane, war of aggression against Ukraine has been going on since February 2014. The Kremlin lacked the honor and courage to recognize the fact of aggression, so it cowardly hides its own imperial adventures under the mask of hybridity, betting on the support of local collaborators, raids by its armed forces, subversive and subversive activities, aggressive and lying propaganda, where is the image of a Ukrainian in the Russian information space is formed in the form of a "Khohl", a "Banderivite", a "Ukrainian fascist", when the Russian mass media do not utter total lies, resort to classic methods of manipulating the mass consciousness, the task of giving an effective and meaningful response to direct military and information aggression against our country.

Research purpose. To analyze essence of the russian informational strategies and means of their resistance.

Analysis of the last researches. The problem raised in the article was studied by such scientists as O. Batrymenko, O. Bilorus, O. Vlasyuk, V. Horbatenko, V. Horbulin, O. Jus, O. Dubas, O. Zernetska, V. Kolyadenko, Ya. Lyubiviy, V. Lyakh, E. Magda, H. Pocheptsov, K. Raida, O. Sosnin, T. Kremen and others.

Presenting main material. Russia used against Ukraine conception of the such called "hybrid" by it's content war, in other words it's connection of the information-psychological influence "with tools

and elements of the different forms of military-political conflict: trade, partisan, sabotage, civil war, military occupation, terrorism involving state and non-state actors. Such connection of different elements and forms of waging war called "hybrid war". One of the authors of hybrid war conception is F. Hoffman who described them as "a full arsenal of various types of combat operations, including conventional capabilities, irregular tactics and formations; acts of terrorism, disorderly violence and criminal power" [1, p.17].

Hybrid wars can be waged both by the state and by non-state actors. That is, the state, which unleashes such a mixed war, concludes an agreement with non-state executors – militants, terrorists, separatists, mercenaries, other organizations and groups of the local population, the connection with which is formally denied. They are entrusted with functions that are unacceptable for the state itself in view of the obligation to comply with the provisions of the Geneva and Hague Conventions on the Laws of Land War, as well as agreements with other countries. Therefore, all the "dirty work" can be shifted to the shoulders of non-state formations.

This creates an impression of the "blurring" of the contours of a military conflict and the involvement of non-military means in it, which in their usual state have no direct relation to a classic military confrontation [2].

Usually "hybrid war" called as "hybrid aggression". Thus, under the term "hybrid aggression" the Ukrainian researcher E. Magda proposes to understand a complex of heterogeneous methods of influence on the enemy, adjustable in size and combined in nature, in which the actual military component is not dominant. Hybrid threat predicts usage by the enemy different combinations: 1) political, military, economical, social, informational tools [3, p. 262-263]. Similar terminology is used by T. Polyoviy and H. Yuskiv. "Russian "hybrid aggression" against Ukraine which was started in the February of the 2014 with the annexation of Crimea and still continues in Donbas, demonstrated wide spectre of methods and tools of influence. During the last years it were published a lot of researches, by both Ukrainian and foreign authors, who examine the goals, mechanisms, and means of influence of the Russian Federation in Ukraine and Europe. Russia uses the information sphere as an integral tool of "hybrid aggression" against Ukraine" [4, p. 86].

Undoubtedly, the modern Ukrainian-Russian war should be considered a hybrid, although the number of human victims and material losses does not decrease from such recognition. Such a war produces suitable "warriors". It is about the "fighters of invisible fronts" that the "great-power" Moscow is trying to open in the Ukrainian rear, seeking to defeat its main opponent in the post-Soviet space with the hands of traitors, since its own hands turned out to be unsuitable for either a plow, a sword, or a pen. Between mentioned "fighters" and crying-politicians ("voices of the apocalypse") which are causing different troubles for their Motherland, only to get more power or only to be in the centre of attention; and just mercenaries, which are ready to do the dirtiest work for the money; and "useful idiots", who are sincerely believe in the basic enemy propaganda, spreading its most absurd provisions; and a variety of political adventurers and swindlers trying to make a career out of the hardships of war and profiting from socio-economic woes.

Thus, the propagandistic and financial infusions of the neo-imperial Kremlin formed a social base in Ukraine for waging a hybrid war, which is composed of deeply flawed people, primarily in the moral sense. Carrying out invasive and destructive plans for Ukraine, the Russian Federation chose the worst representatives of Ukrainian society for their implementation – pathological traitors, profiteers, scoundrels and bribe-takers and the rest of the inhabitants of the moral and political "bottom". It is likely that the new Russia – truly democratic, truly free, truly federal, which will inevitably emerge after the "restructuring" of the current Russian Federation – will establish contacts with the best representatives of Ukraine.

The diversity of the Kremlin's "hybrid warriors" in Ukraine is not so much impressive as it makes us think about shades of cynicism, meanness, and self-interest. There is another category of these pro-Moscow ideological warriors, which is pairwise correlated with the category of "useful idiots" and can be defined as "selfish spotlights." We are talking about "black ideologues", who are somewhat similar to "black archaeologists". They are robbing the treasury of national history – the national historical experience, replacing real values with false and hostile ones and turning this experience into a subject of cynical bargaining with the enemy. In particular, it is already clear today that the idea of "people's republics", into which the Kremlin's "hybrid commanders" planned to divide Ukraine, has a Ukrainian origin and was thrown to the Moscow masters by their local ideological servants, who are more or less familiar with the experience of Ukrainian state-building at the beginning of the last century" [5, p. 517-518].

If "the primary task of the Russian hybrid war was an attack on Ukraine, today its informational component – according to O. Vlasyuk – is aimed at Europe. At the same time, the Russian vision of the war

in Ukraine is imposed on the European political community. The latter is presented as a "failed state", that is, a state that did not occur. The opinion is imposed on the European expert environment and mass consciousness that Ukraine is a purely oligarchic entity, it destroys its own citizens and has never been a state" [6, p.21]. The scale of the information war launched by Russia against Ukraine was quite aptly said by the Commander-in-Chief of NATO's combined armed forces in Europe, F. Breedlove: "This is the most amazing information blitzkrieg that we have ever seen in the history of information warfare." [7].

According to O. Vlasyuk, today one can see at least two dominant lines along which Russia "hits" EU countries with information in the context of the Ukrainian crisis.

The first goal is to try to reach mutual understanding with the West, primarily by "economizing" the Ukrainian-Russian war. That is, to prove to the West that it does not make sense for it to get involved in a protracted confrontation with Russia, since it hits the pockets of ordinary Europeans. The main task here is to bring the problem from the space of regional and global security to the level of an ordinary "calculator". And it should be noted that the strategy of appealing to the "stomach" can be quite effective.

The second goal is to break the Euro-Atlantic unity, increasing the existing contradictions between Europe and the United States. There is targeted propaganda of the idea that the USA is trying to wage a war (primarily economic) with Moscow with the hands and funds of Europeans, which harms the interests of European capitals. This strategy is also quite successful, and politicians who defend extremely pro-Russian positions come to power in a significant number of countries. Today it is already Greece. Next is France. And with regard to the latter, it is not only about the nationalists of Marie Le Pen, but also about the political power of Nicolas Sarkozy. Russia's position in some Eastern European countries is also strong [8].

The NATO leadership more or less clearly understands the problem of destructive Russian influences. To counter these influences, a step in the right direction was the creation in 2014 of the NATO Center of Excellence for Strategic Communications, whose priority is to study the issues of "hybrid wars," Russian information campaigns, and the Kremlin's destructive propaganda efforts. According to the results of the September (2014) NATO summit in Newport, the issue of strategic communications reached the level of final decisions. Moreover, paragraph 13 of the NATO Summit Concluding Statement clearly establishes the relationship between "hybrid warfare" and "strategic communications".

Unfortunately, EU is so far yet from such precise organizational self-determination in case of countering Kremlin propaganda and does not fully understand that Russian propaganda machine – it's not only "mass media" in their traditional meaning. Paraphrasing the well-known definition of war, given by the Prussian general Karl von Clausewitz, as "the continuation of politics by other means", in relation to the Russian mass media, we can say that they are the means of continuation of the Kremlin's aggressive policy, which, as already mentioned above, has almost completely lost contact with the classical understanding of the media as information "intermediaries" inherent in the democratic world.

It is precisely because of the Kremlin's geopolitical claims that funding for international studios of leading Russian TV channels is increasing year by year, and Russia Today, RT, a foreign policy broadcasting channel created at the end of 2005, already has a budget of hundreds of millions of dollars. In fact, Russia has restored for its own mass media the classic Soviet model of the press, when there was no "truth" in "news" and "news" in "truth". It's just that the place of "Pravda" and "Izvesti" was taken by other electronic publications.

Keeping pace with technological progress, Russia has intensified its activities on the Internet, and especially in social networks. And not only in networks of Russian origin ("Odnoklassniki.RU"; "V Kontakte"), but also in Russian-speaking and foreign-language segments of networks such as "Facebook" and "Twitter". In this regard, some British publications directly warn their readers about the influx of Russian commentators on the websites of electronic versions of their publications and that a tough propaganda war is being waged against publications that condemn Russia's aggressive policy. The heads of the Security Service of Ukraine and other Ukrainian security forces have repeatedly warned about Russian cyber aggression. In an extremely short period of time, Russia created hundreds of artificial accounts of fake users for the purpose of waging an information war in social networks. The recently created "information troops" of Ukraine (initiative of the Ministry of Information Policy) are quite successfully fighting against such "Kremlebots", but it must be frankly admitted that the initiative is not on the side of Ukraine yet. And initiative in war is a good half of success.

It is difficult to oppose Russia's aggressive information policy, if only because Russia invests enormous amounts of money in this activity, which in terms of total volume exceed the funds spent on similar activities by any other countries on the European continent. Russia's advantage is the integrity of information events and campaigns, which is not least helped by the total control of the Russian mass media by the Kremlin.

Hence the possibility to launch messages and carry out special information operations along all "azimuths" at the same time. Ukraine and other democratic European states cannot afford to respond to Russian informational aggression in the same Russian style, so as not to turn into authoritarian "dragons" like Russia [9].

However, all of the above does not mean that Ukraine and democratic Europe will not find an asymmetric democratic response to the threats and challenges of aggressive Kremlin propaganda in the near future. Especially if the EU countries realize that countering the Kremlin's informational aggression is as urgent a priority for them as it is for Ukraine. At the same time, European partners should understand the value of Ukraine as a partner, because during the long-term ideological confrontation with Russian aggression, Ukraine has developed a certain informational immunity, it has obvious strong internal safeguards, which were formed either situationally or forced during the last year of the active struggle for independence and territorial integrity [8].

Information frontline of the hybrid war spreads, as V. Horbulin rightly observes, at the same time on the different directions. Above all: (1) among the citizens in the area of conflict, (2) among the population of the country against which the aggression is carried out, but whose territory is not covered by the conflict, (3) among the citizens enemy country, in other words against their citizens creating there behavior model which largely obeys the messages of the federal press and (4) among international community, creating "funds", "cultural communities", "analytics centres", using "experts" of prorussian direction in Europe, and also activity of the RT channel [10, p. 9].

The information component has indeed become a cross-cutting theme of hybrid warfare. And in the Ukrainian case, we are dealing not just with enemy propaganda, but with what experts call a "war of meanings", for the retransmission of which the whole set of information delivery channels is involved. The main structural elements in this war are simulacra, i.e., images of something that does not exist in reality, for example: "fascists in Kyiv", "atrocities of punitive battalions", "crucified boys", "use of weapons prohibited by Ukraine", etc. The purpose of exploiting such simulacra is to replace citizens' objective perceptions of the nature of the conflict with those "informational phantoms" that are beneficial to the aggressor [11].

The priorities for the formation of an effective national security system follow from this, and above all, the formation of the worldview of Ukrainian citizens, which can be achieved only thanks to the systematic and purposeful humanitarian policy of the state and its special services. Thus, in particular, in the "National Security Strategy of Ukraine", approved by the Decree of the President of Ukraine dated May 26, 2015 No. 287/2015, it is stated that the priorities of ensuring information security are:

- ensuring the offensiveness of information security policy measures based on asymmetric actions against all forms and manifestations of information aggression;
- creation of an integrated system of information threat assessment and prompt response to them;
- countering information operations against Ukraine, manipulation of public consciousness and dissemination of distorted information, protection of national values and strengthening of the unity of Ukrainian society;
- development and implementation of a coordinated information policy of state authorities;
- identification of subjects of the Ukrainian information space created and/or used by Russia to conduct an information war against Ukraine, and making their subversive activities impossible;
- creation and development of institutions responsible for information and psychological security, taking into account the practice of NATO member states;
- improvement of professional training in the field of information security, implementation of nationwide educational programs on media culture with the involvement of civil society and business [12].

Undoubtedly, the task is arche-modern, the accents are correctly placed, the matter is to implement it in real practice. Eight years have passed since then, but the situation has not fundamentally changed. And in the "National Security Strategy of Ukraine", already approved by the Decree of the President of Ukraine No. 392 of September 14, 2020, point 20 emphasizes: "Destructive propaganda both from outside and inside Ukraine, using social contradictions, incites enmity, provokes conflicts, undermines public unity. The lack of a comprehensive information policy of the state, the weakness of the strategic communications system make it difficult to neutralize this threat." [13]. However, the practical activity of state authorities and management does not lead to a significant decrease in the level of information security of society. Waging of an information war against Ukraine by the Russian Federation showed the inefficiency and imperfection of the organizational and legal mechanism of the state security policy. Therefore, both the institutions themselves and the normative-legal mechanism for ensuring information security need reforming.

Conclusions. The conducted research gives reasons to talk about active Russian propaganda activity in the information space of Ukraine and the world. Russia's actions in relation to Ukraine have the characteristics of a "hybrid war", namely: an attempt to impose its vision on political and historical processes, establishing actual control over the Ukrainian information space, exerting influence on public consciousness by promoting pro-Russian narratives, marginalizing manifestations of Ukrainian national identity, creating networks of pro-Russian structures, parties, public associations, churches, which, through agents of influence, carry out propaganda activities on the territory of Ukraine. And as the events of 2014 and later in Ukraine showed, such organizations can potentially act as a tool to destabilize the socio-political situation within the state.

The hybrid war unleashed by the Russian Federation against Ukraine is not only a challenge to the existence of an independent Ukrainian state, the danger threatens the entire system of international and European security and leads to the destruction of the existing security architecture, discrediting its main structures such as NATO, the EU, the OSCE, the charter of the UN and the Helsinki process regarding the inviolability of borders and state sovereignty. Ukraine, as well as the entire democratic world, should respond to the enemy's aggression in a timely and adequate manner.

On the part of the state, it is necessary to constantly compare threats and dangers with the available resources for their management. A comprehensive detailing of the rights, duties, powers and responsibilities of all components of the national security management system is required. The experience of countries such as Great Britain and Germany shows that the modern "security sector" should be oriented towards meeting the challenges of future security threats instead of blindly following traditions. It should be "embedded" in a democratic society, which serves as a kind of "guarantor", i.e. ensures both internal and external information security.

References:

1. Hoffman, Frank G. (2011). Threats and Strategic Thinking. *Infinity Journal*, 4, p.17.
2. Putin's hybrid war [Electronic resource]. Access mode: <http://kne.com.ua/9-glavayi-razdel/1235-gibridnaya-vojna-putina.html>.
3. Magda, E. (2017). Russia's Hybrid Aggression: Lessons for Europe. Kyiv: KALAMAR, 2017, 268 p. (in Ukrainian).
4. Polevy, T.E. & Yuskiv, H.V. (2021). Russian propaganda as a tool of «hybrid aggression». Case of Belarusians. *Political life*, 3, p. 86-95 (in Ukrainian).
5. Vlasyuk, O.V. (2016). Hybrid war and its «hybrid fighters» in Ukraine: moral and political aspect Instead of conclusions / Vlasyuk O.S. National security of Ukraine: evolution of domestic policy problems: Elected Works. Kyiv: NISD, 528 p. (in Ukrainian).
6. Vlasyuk, O. (2016). Humanitarian, information and economic consequences of the war in the East of Ukraine for the European security space. Regional stability on the borders of Ukraine and the EU: modern challenges and support tools. Kyiv: NISD, p. 19-26 (in Ukrainian).
7. SACEUR: Allies must prepare for Russia hybrid war [Electronic resource]. Access mode: <http://www.stripes.com/news/saceur-allies-must-prepare-for-russia-war-1.301464>.
8. Vlasyuk, O.S. (2015). Ukraine and Europe are natural allies in countering Russian informational aggression. *Ukrinform. Blogs*. July 28 [Electronic resource]. Access mode: <http://blogs.ukrinform.gov.ua/blog/oleksandr-vlasyuk/ukrayina-i-yevropa-pryrodni-soyuznykyu-protydiyi-rosiyskiy-informaciyiny-agresiyi> (in Ukrainian).
9. Naichuk, A.V. & Markitantov V.Yu. (2022). Key factors of the security situation in Eastern Europe and threats to the state interests of Ukraine. Political science bulletin: a collection of scientific papers. Kyiv: Vadex LLC, Issue 88, p. 175-188.
10. Horbulin, V. (2014). «Hybrid war» as a key tool of the Russian geostrategy of revenge. *Strategic Priorities*, 4 (33), p. 5-12. (in Ukrainian).
11. Batorymenko, O.V. (2022). The role of social media in the Russian-Ukrainian information war. Political science bulletin: a collection of scientific papers. Kyiv: Vadex LLC, Issue 89, p. 124-132.
12. [Zakon3.rada.gov.ua/lavs/show/287/2015](http://zakon3.rada.gov.ua/lavs/show/287/2015).
13. <https://fiu.gov.ua/pages/zakonodavstvo/392/2020/>

Бібліографічний список:

1. Hoffman Frank G. Threats and Strategic Thinking. *Infinity Journal*. 2011. № 4. P.17.
2. Гибридная война Путина [Электронный ресурс].
Режим доступа: <http://kne.com.ua/9-glavayi-razdel/1235-gibridnaya-vojna-putina.html>.
3. Магда Є. Гібридна агресія Росії: Уроки для Європи. Київ: КАЛАМАР, 2017. 268 с.
4. Польовий Т.Є., Юськів Х.В. Російська пропаганда як інструмент «гібридної агресії». Кейс білорусі. *«Політичне життя»*. №3, 2021. С. 86-95.

5. Власюк О.В. Гібридна війна та її «гібридні бійці» в Україні: морально-політичний аспект. Замість висновків // Національна безпека України: еволюція проблем внутрішньої політики: Вибр. праці. Київ: НІСД, 2016. 528 с.
6. Власюк О. Гуманітарні, інформаційні та економічні наслідки війни на Сході України для європейського безпекового простору. *Регіональна стабільність на кордонах України та ЄС: сучасні виклики та інструменти забезпечення*. Київ: НІСД, 2016. С. 19-26.
7. SACEUR: Allies must prepare for Russia hybrid war [Електронний ресурс].
Режим доступу: [http // www.stripes.com/news/saceur-fllies-must-prepare-for-russia-war-1.301464](http://www.stripes.com/news/saceur-fllies-must-prepare-for-russia-war-1.301464).
8. Власюк О.С. Україна і Європа – природні союзники у протидії російській інформаційній агресії. *Укрінформ. Блоги*. 2015. 28 липня [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://blogs.ukrinform.gov.ua/blog/oleksandr-vlasyuk/ukrayina-i-yevropa-pryrodni-soyuznyky-u-protydiyi-rosiyskiy-informaciyniy-agresiyi>
9. Найчук А.В., Маркітантов В.Ю. Ключові фактори безпекової ситуації у Східній Європі та загрози державним інтересам України. *Політологічний вісник: збірник наукових праць*. Київ: ТОВ «Вадекс», 2022. Вип. 88. С. 175-188.
10. Горбулін В. «Гібридна війна» як ключовий інструмент російської геостратегії реваншу. *Стратегічні пріоритети*. 2014. № 4 (33). С. 5-12.
11. Батрименко О.В. Роль соціальних медіа у російсько-українській інформаційній війні. *Політологічний вісник: збірник наукових праць*. Київ: ТОВ «Вадекс», 2022. Вип. 89. С. 124-132.
12. [Zakon3.rada.gov.ua/lavs/show/287/2015](http://zakon3.rada.gov.ua/lavs/show/287/2015).
13. <https://fiu.gov.ua/pages/zakonodavstvo/392/2020/>

Сацук Г. М. Безпекові імперативи українського інформаційного простору в умовах гібридної війни

З'ясовано сутність «гібридної війни», як повний арсенал різних видів бойових дій (бомбування цивільної інфраструктури, тероризм, безладне, жорстоке, ніким не спровоковане насильство), так і ведення інформаційно-психологічного тиску на громадян як своєї країни так і на громадян країни-окупації із залученням державних і недержавних акторів.

Проаналізовано механізм забезпечення інформаційної безпеки України, його ефективність, як певної системи взаємопов'язаних між собою складових, від змістовного наповнення яких – від нормативно-інституційної бази наповнення – до між секторальної взаємодії суб'єктів інформаційної безпеки залежить реалізація безпечного курсу держави в інформаційній сфері.

Продемонстровано, що російський підхід до інформаційної війни – це глобальна стратегія, яка включає як кібер-удари, так і інформаційні операції проти більшості демократичних акторів світу, що російські кампанії інформаційної війни продовжують дискредитацію демократичних інституцій, пропагуючи екстремізм і невдоволення, підтримуючи антидемократичних лідерів, намагаючись похитнути вплив Заходу.

Виявлено, що російські інформаційні стратегії, використовуючи широкий набір інструментів дезінформації, «фабрики тролів», тощо, спрямовані на відновлення російського домінування в пострадянській/імперській сфері впливу; зменшення впливу західних демократичних цінностей, інститутів та систем з метою створення поліцентричної моделі світу; розширення політичної, економічної та військової гегемонії Росії в усьому світі.

Обґрунтовано, що гібридна війна, розв'язана Російською Федерацією проти України, є не лише викликом існуванню незалежної української держави, небезпека загрожує всій системі міжнародної та європейської безпеки та призводить до руйнування існуючої архітектури безпеки, дискредитуючи такі її основні структури, як НАТО, ЄС, ОБСЄ, статут ООН і Гельсінський процес щодо непорушності кордонів і державного суверенітету.

Ключові слова: інформаційний простір, інформаційна війна, гібридна війна, пропаганда, екстремізм, тероризм.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8485-7594>

Семенченко Ф. Г., Національний університет біоресурсів і природокористування

ВІРА І НЕДОВІРА ЯК ЦІННІСНО-МОТИВУЮЧІ УСТАНОВКИ ПОВЕДІНКИ ЛЮДЕЙ

Проаналізовано спільні та відмінні риси категорій «віра» та «довіра», їх взаємозв'язок. Зокрема з'ясовано, що довіра практично впливає з віри, тобто є її результатом. Віра як емоційно-чуттєва, ірраціональна настанова має тенденцію до раціоналізації, обґрунтування логічними доводами, доповнення раціональними постулатами. В результаті основою легітимації політики виступає вже не сама по собі віра, а довіра, що включає її, а також раціональні постулати і розрахунки. Довіра, таким чином, виступає по суті похідною від віри і розуму.

Узагальнено, що довіра має великий вплив на політичні процеси. Довіра – це важливий механізм політичної участі, демократичного розвитку, який забезпечує можливість сталих відносин у політичній, економічній, правовій, соціальній та інших сферах. Вона спочатку формується в міру міжособистісної взаємодії й співпраці в рамках формальних і неформальних інститутів громадянського суспільства, згодом стає основою для створення не тільки загальнонаціональної мережі інститутів громадянського суспільства, але й сприяє посиленню довіри до політичних інститутів, які діють, що сприяє формуванню громадянської культури.

Обґрунтовано, що довіра, як явище, займає важливу ланку в процесі спілкування політичних суб'єктів усіх рівнів, бо хоча й збільшує потенційну можливість обману, помітно спрощує процес верифікації отриманої під час спілкування інформації, забезпечує широкі можливості для співпраці, кооперації. І, навпаки, недовіра значною мірою ускладнює спілкування, утруднюючи циркуляцію інформації та спотворюючи її зміст. Довіра – продукт досвіду окремого індивіда. Через часте повторення цього досвіду та його інституціоналізації відбувається закріплення політичної довіри. Дефіцит політичної довіри створює ситуацію, в якій розвиток багатьох демократичних інститутів виявляється неможливим. Альтернативою такого розвитку політичних відносин є ієрархізовані та формалізовані організації, побудовані на бюрократичних началах.

Ключові слова: віра, довіра, недовіра, політичний процес, демократичний розвиток.

Постановки проблеми. Динаміка політичного життя нашого суспільства складається з різних проблемних ситуацій, виникнення яких певною мірою пов'язане з феноменами віри і довіри. Віра, у загальному розумінні слова, це впевненість в існування певного явища, визнання його реальності. Довіра – це емоційне забарвлення, сталі відношення людей до політичних інститутів, керівників, яке виражається у їх підтримці. Вона може виникати як результат практичного підтвердження відповідності діяльності політичних інститутів інтересам мас, так і в результаті маніпуляції свідомістю.

Визначальним фактором при розподілі благ і витрат у будь-якій політичній системі є влада. У свою чергу, будь-яка політична влада намагається створити та зміцнити підтримку більшості населення, так як перш за все від того, на скільки ця система опирається на підтримку і довіру народу залежить ефективність та стабільність самої політичної системи. Довіра виступає тут важливим фактором законності влади, який дозволяє фактично впливати на розум і поведінку людей. Народ повинен вірити, що влада поділяє його ідеали та цінності. Саме через це уряд повинен піклуватися про те, щоб закріпити в свідомості мас уявлення, що саме йому він зобов'язаний за отримання всіх благ. Це досягається за допомогою різноманітних політичних символів, таких як «демократія», «рівноправ'я», «свобода» тощо. Коли такі символи міцно ввійдуть в свідомість народу і асоціюються з його правами та благополуччям, то довіра і підтримка уряду забезпечені.

Аналіз останніх досліджень. Проблематику загально-теоретичних основ, генези, методології та понятійно-категоріального апарату категорій «віри» «довіри» в контексті аксіологічного дискурсу досліджуються вченими з древніх часів. Серед сучасних українських дослідників слід виділити

наступних: В. Ананьїн, С. Архієреєв, В. Бакуменко, С. Балюк, С. Білошицький, В. Бортніков, Л. Васильченко, Н. Грицюта, Б. Демьяненко, С. Зайцев, А. Казанцев, Д. Корнелюк, В. Корнієнко, І. Лазар, П. Лісовський, Л. Лясота, І. Мартинюк, В. Матусевич, С. Машенко, А. Міщенко, А. Нікіфорова, І. Прокопчук, В. Стецько, В. Сукачов, О. Супруненко, Т. Талько, О. Убейволк та ін.

Мета дослідження. З'ясувати сутність, спільні та відмінні риси категорій «віра» та «довіра» їх взаємозв'язок та проаналізувати сенс віри політичної.

Виклад основного матеріалу. У політичній сфері довіра є важливою перш за все тому, що вона уможливує ефективність функціонування демократичного режиму, підзвітного уряду, а також сприяє економічному добробуту нації. Політична довіра свідчить про потенційну готовність громадян до взаємодії з іншими та абстрактну готовність до залученості в суспільні справи із цими іншими, виходячи за межі персональної інтеракції та об'єднуючи людей, які можуть бути знайомими або не знайомими особисто. Певний рівень міжособистісної довіри та внутрішньогрупової солідарності є необхідним для виникнення політичної довіри, яка формується у процесі поступового розширення «моральної спільноти» на нові, ширші кола населення й супроводжується формуванням ієрархії ідентичностей, від родини через громадянські асоціації до політичної нації.

Сліпа ж віра в авторитет, захист застарілих догм, або їх абсолютизація «призводить до політичних розколів та сектанства, ідейно-теоретичного консерватизму та політичного авантюризму» [1, с. 198].

Довіра пов'язує пересічних громадян із політичними інститутами, підвищуючи як легітимність цих інститутів, так і їх ефективність, оскільки, за твердженням С. Білошицького, успішне функціонування ліберально-демократичного режиму неможливе без високого рівня довіри громадян до інститутів політичної влади [2, с. 56]. Водночас, «ерозія влади, криза легітимності ключових політичних інститутів, стрімкий розвиток інформаційних технологій та доступність великих даних обумовили низький поріг входу до політики та зростання впливу макроакторів (неінституціоналізованих та від початку неполітичних, переважно групових). Концепт політичної суб'єктності та категорія «безсуб'єктність політики» як явища та процесуальної характеристики світопорядку потребують переосмислення у межах політичної науки» [3, с. 218]. І сучасна практика «переконливо доводить, що політична стабільність демократичного режиму не є непорушною та й сама демократія не може повністю гарантувати стабільність» [4, с. 166]. Це надзвичайно актуалізує дослідження феномену політичної довіри як категорії політичного управління в умовах глибинних соціально-політичних змін, яких зазнає сучасне суспільство.

Дуже місткою та доречним, на наш погляд, є визначення віри політичної, яке дано в «Політологічному енциклопедичному словнику /Упорядник В. Горбатенко», де у своїй статті Ю. Терещенко зазначає, що «віра політична – ставлення до дійсності, продиктоване глибокою прихильністю до політичного ідеалу, векторно-регулятивний чинник змін у суспільному житті; особисто набуті, емоційно пережиті й визнані політичні ідеали, принципи й норми поведінки та діяльності, ознака політичної культури людини. Віра політична – одне з основних джерел громадської думки, важливий чинник, що визначає політичну атмосферу певної країни. Зумовлюється освітою, політичною практикою, пропагандою, утвердженням авторитету держави, партій, громадсько-політичних організацій та їхніх лідерів. Характерним для віри політичної є не лише донесення до широкого людського загалу значущості знань про сповідувані політичними авторитетами цінності, а й перетворення цих знань на масовий пошук істини, перетворення їх на духовну точку опори задля особистого суспільного самовизначення, на «безпосередні знання» (Г. Гегель), котрі набувають форми світоглядно-ідеологічних переконань» [5, с. 86].

Які ж спільні риси політичних категорій «віра» та «довіра». Питанням віри й довіри, а також їх взаємозв'язком, цікавились ще в далекому минулому, а саме близько чотирьох тисяч років тому в Північній Індії. Це пов'язано з виникненням індуїзму. В цей час ще не було чіткого розмежування між двома цими поняттями і їх часто ототожнювали. Так, в одному із священних писань індуїзму «Бхагавад-Гіте» розрізнялось дві стадії віри. Спочатку – це шраддха, попередня довіра процесу відданого служіння як благодіючому. Вона приходить у спілкуванні з відданими Господові. Потім настає повна віра – це всебічна переконаність у тому, що, просто прислуговуючись Всевишньому Господові Кришні, можна досягти досконалості. По суті, це вже реалізоване знання, бо спочатку ті чи інші сумніви є неминучими. Крім того, у «Бхагавад-Гіте» говориться, що ті люди, які не мають віри до цього служіння, ніколи не піднімуться до Господа Кришні; вони повернуться на шлях народження чи смерті в матеріальному світі [6].

І навіть у ряді політичних концепцій до недавнього часу поняття довіри часто ототожнювали з поняттям віри. Тільки в останній час з'явилася велика кількість праць, в яких безпосередньо окремо розглядається феномен довіри як психічний стан, як умова соціально-психологічних відносин, як цілісне соціально-психологічне явище у життєдіяльності людей.

Феномен віри та довіри в суспільстві (політичне суспільство не є виключенням) тісно пов'язані один з одним. Зазвичай вони не можуть існувати окремо один від одного. Стосовно цього варто взяти за приклад період виборчих процесів. В цей час дуже помітна активізація як політичної віри, так і довіри. Значний відсоток населення держави вірить у передвиборчі обіцянки, тому довіра до керівників країни завжди була високою після виборів. Ця особливість характерна також і для нашої держави. Але в Україні через деякий час спостерігається наступний процес: в подальшому рівень підтримки вибраного курсу знижувався, зазвичай це відбувається з інтервалом в 1-2 роки.

За своєю суттю довіра – це віра в надійність людини або системи [7], впевненість індивіда, групи, суспільства, нації в тому, що довколишнє середовище не має намірів завдати їм шкоди [8. с. 214].

Існує також поняття повної довіри, яке нерідко ототожнюють з вірою, бо механізм такої довіри вже не базується на раціональних засадах, тобто на досвіді й на передбаченні, та на попередньому знанні однієї сторони другою. Він вже включає ірраціональні мотиви взаємовідносин.

На думку М. Обушного, віра і довіра мають багато спільного, в політиці особливо – це необхідні емоційні, інтуїтивні чинники функціонування політики і влади, політичних відносин і дій, що визначають їхню ефективність та сприйняття їх суспільством і окремою людиною. Віра та довіра створюють ідеальний духовний простір політики і влади, заповнений їхніми етичними, моральними оцінками, соціально-психологічний простір настроїв, громадянських позицій стосовно політики і влади. На його думку, «...довіра – обов'язковий елемент легітимації. Основне завдання легітимації полягає в забезпеченні довіри у політиці й владі. Політика й влада повинні породжувати віру в їх потенціал, їхні ресурси, у можливість задоволення очікувань, формувати позитивний імідж державної служби, який теж являється її ресурсом, давати упевненість, що влада не буде перевищувати ці ресурси, у тому числі ресурс довіри» [9, с. 88].

Також до спільних рис понять віри та довіри можна віднести їх суб'єкта. В обох випадках суб'єктами можуть виступати індивід або група індивідів.

Отже, слід наголосити на тому, що обидва ці феномени є основними джерелами громадської думки, важливими чинниками, що визначають політичну атмосферу в суспільстві певної країни. Протягом всієї історії віра та довіра ціняться суспільною думкою як могутній стимул, котрий активізує політичну діяльність. Попри їх емоційний і переважно позасвідомий характер, віра та довіра виступають необхідними чинниками і складовими будь-якої, навіть найдосконалішої політики; чим вагомішою є їх роль у політиці, тим вищий рівень їх суб'єктивізації, яка у свою чергу, може стати метою влади й політики у випадках необхідності політичної мобілізації, в періоди гострих політичних криз, у разі необхідності примирити суспільство тощо.

Відмінні риси політичних категорій «віра» та «довіра». Зміст віри в широкому значенні може бути як ілюзорним, так і реальним віддзеркаленням дійсності. У той же час, довіра є категорією, що може існувати лише у дійсності, адже застосовується по відношенню до інших людей, явищ та різноманітних об'єктів та спроектована на себе, тобто на людину, від якої ця довіра походить. Цим самим ми хочемо сказати, що будь-яка людина, торкаючись аспекту довіри задає собі такі питання: «Чи можу Я довірити...?», «Чи не принесе мені це збитків, розчарувань?» і т. п. [10].

У соціально-психологічних науках довіра розглядається як початкова умова соціально-психологічних відносин між людьми. Філософи відзначають, що довіра являє собою якісно особливий стан моральної свідомості, яка включає в себе моральні почуття і переконання, які і є мотивами або стимулами поведінки особистості. Довіра – це раціональний прояв людської психіки, й основну її функцію вони вбачають у довірі як регуляторі моральних відносин [11]. Усе це характеризує довіру як соціально-психологічний феномен.

Категорія віра, у свою чергу, не має даних соціально-психологічних властивостей, або вони проявляються у доволі незначній мірі. Зараз віра вже не може виступати настільки потужним стимулом для побудови соціально-психологічних відносин та поведінки людей, як довіра.

Відмінності між поняттями «віра» та «довіра» дуже ретельно розглянуто в праці М. Маринович, який виділив «вірю, що» (я довіряю кому-небудь, хай навіть у мене немає достатньої підстави довіряти цій людині) і «вірю в» (я без достатньої підстави визнаю істинність чого-небудь) [12].

Віра в соціологічному значенні розуміється як акт ухвалення інформації за істину, а довіра як певне ставлення до джерела інформації. Віра в істинність якого-небудь змісту може і не означати

довіру до відправника повідомлення, рівно як і сама по собі довіра до джерела не обумовлює автоматично віру в істинність всієї повідомленої інформації [13].

Це дозволяє зробити висновок, що віра і довіра різняться між собою як дві різномірні реальності. Віра може стати змістом внутрішнього світу особи аж до самоотождення з об'єктом вірування. Довіра ж завжди пов'язана з дистанцією між суб'єктом і об'єктом, оскільки базується на ціннісному відношенні.

З точки зору антропологів і соціологів, основоположна, базова довіра до світу, яка формується насамперед у дитинстві, складає необхідну передумову суспільного порядку. Вона спирається на передбачуваність рутинної практики, що заснована на усвідомленні соціальних правил і ролей, та пов'язана з їх дотриманням і постає важливою умовою усталеності життя. На її основі відбувається чуттєве самовизначення людей за принципом «ми – вони», «свої – чужі», що є найбільш загальною формою структурування соціальної спільноти; визначається готовність довіряти чужинцю, що особливо важливо, на думку Е. Гідденса, для посттрадиційних відносин, які вимагають розвитку активної довіри «в контекстах від близьких міжособистих зв'язків до глобальних систем інтеракції» [10, с. 142].

Ще більш очевидна життєва необхідність довіри у сферах політики та державного управління, де вона відтворюється як впевненість у правильності дій інститутів політичної системи. Довіра – це важливий механізм політичної участі, демократичного розвитку, який забезпечує можливість сталих відносин у політичній, економічній, правовій, соціальній та інших сферах.

Віра політична визначається як ставлення до дійсності, продиктоване глибокою прихильністю до політичного ідеалу, як векторно-регулятивний чинник змін у суспільному житті. Тобто це особисто набуті, емоційно пережиті й визнані політичні ідеали, принципи та норми поведінки й діяльності, ознака політичної культури людини. Віра політична – одне з основних джерел громадської думки, важливий чинник, що визначає політичну атмосферу певної країни.

Водночас "довір'я політичне" – це вираз відповідності цілей діяльності об'єкта і суб'єкта політики; визнання можливостей суб'єкта задовольнити потреби об'єкта (не підтвержені досі безпосередньо практикою). Довір'я політичне виявляє себе у виконанні соціально значущих обов'язків суб'єкта, пов'язаних з політичним ідеалом, але не зводиться лише до них, а збагачується розумінням їх як зобов'язання перед об'єктом політики [14]. Довіра – це також одне з основних джерел політичної думки, важливий фактор, що визначає політичну обстановку в суспільстві, політичну атмосферу країни. Довіра утворює ідеальний духовний простір політики й влади, заповнюючи їх етичними моральними оцінками, створює соціально-психологічний простір настроїв, громадянських позицій стосовно політики та влади.

Цілком достовірним ми вважаємо обґрунтування відмінностей політичних категорій «віра» й «довіра», яке запропоноване С. Зайцевим: «Чиста віра вище за розум: хто має таку віру, може виправдати будь-яку подію або точку зору, навіть якщо вони суперечать його власному погляду на світ» [15]. Тут автор говорить про сліпу віру. Під довірою він розуміє щось менш тверде, ніж віра. Якщо людина повністю віддає себе вірі, то віра його непохитна, довіру набагато легше зруйнувати та набагато менш значимими подіями, ніж віру. «Довіра – це щось більше, ніж проста впевненість, і дещо менше, ніж сліпа віра» [15]. Для довіри необхідна наявність підґрунтя для її виникнення та підтримки.

У свою чергу, віра означає визнання чого-небудь істинним з такою рішучістю, яка перевищує силу зовнішніх, фактичних і формально логічних доказів [16]. Тут О. Добржанська вказує на те, що віру й довіру потрібно розрізняти: віра залежить від особливого самостійного психічного акту, який не визначається емпіричними та логічними підставами, а довіра стосується питань, що знаходяться в межах компетенції людського пізнання.

Виходячи з цих міркувань, можна зазначити, що віра – це щось, що виходить за межі теоретичного пізнання, а довіра є психічним та моральним феноменом, який дуже важко надбати, але дуже легко втратити.

Слід зауважити, що у вірі політичній особливе значення має чинник віри релігійної. Хоча представники більшості сучасних конфесій зазначають характерне підкреслення своєї відчуженості від політичного життя, невтручання у політичний процес. Але при цьому очевидно, що релігійний фактор у політиці відіграє велику роль саме через формування світогляду учасників політичного процесу. Те специфічне бачення світу і його закономірностей, основ буття, яке дає релігійна віра й релігійне тлумачення дійсності, створює й певний кодекс поведінки й ставлення людини до світу й до інших людей. У релігії багато людей вбачають почуття впевненості, надії тоді, коли об'єктивні

підстави для цього вже начебто б відсутні. В Україні цей контекст набув архіважливого, наддержавного значення.

Беззаперечно, довіра встановлюється тоді, коли політичні лідери є кваліфікованими спеціалістами у своїй сфері та надають суспільству найбільш повну та достовірну інформацію. Якщо немає достовірності, немає довіри. Немає довіри – неможливо побудувати ідеологію.

Висновки. Довіра, як явище, займає важливу ланку в процесі спілкування політичних суб'єктів усіх рівнів, бо хоча й збільшує потенційну можливість обману, помітно спрощує процес верифікації отриманої під час спілкування інформації, забезпечує широкі можливості для співпраці, кооперації. І, навпаки, недовіра значною мірою ускладнює спілкування, утруднюючи циркуляцію інформації та спотворюючи її зміст.

Довіра – продукт досвіду окремого індивіда. Через часте повторення цього досвіду та його інституціоналізації відбувається закріплення політичної довіри. Дефіцит політичної довіри створює ситуацію, в якій розвиток багатьох демократичних інститутів виявляється неможливим. Альтернативою такого розвитку політичних відносин є ієрархізовані та формалізовані організації, побудовані на бюрократичних началах. Логічним є те, що якщо індивідуум не довіряє оточенню, але мусить з ним співпрацювати, стає потрібною система формалізованих норм, які регламентують дії людини та його партнерів, силовий апарат, що наглядає за дотриманням цих норм.

Бібліографічний список:

1. Політологічний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / За ред. М. Ф. Головатого та А. В. Антонока. Київ: МАУП, 2005. 792 с.
2. Білошицький С. Криза довіри громадськості до представницьких політичних інститутів. *Політичний менеджмент*. 2009. № 2. С. 56–66.
3. Нагорняк Т.Л., Наталіна Н.О., Польовий М.А. Політична суб'єктність в умовах формування нового світо порядку. *Політологічний вісник: збірник наукових праць* / голов. ред. О. В. Батрименко; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ: ТОВ «Вадекс», 2021. Вип. 87. С. 218-240.
4. Демартіно А.П. Політична стабільність: до проблеми осмислення наукового розуміння та практичної реалізації. *Політологічний вісник: збірник наукових праць* / голов. ред. О. В. Батрименко; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ: ТОВ «Вадекс», 2021. Вип. 86. С. 161-173.
5. Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В. П. Горбатенко; За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. Київ: Генеза, 2004. 736 с.
6. Индуизм. Доверие и вера. Лекция по «Бхагавад-Гите» [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.simhome.ru/religion/12265>.
7. Осовський В.Л. Методологічні проблеми соціологічного дослідження цінностей професійної діяльності. *Філософська думка*. 1986. № 1. С. 48-56.
8. Філософія політики. Короткий енцикл. словник / Авт. Упоряд.: Андрущенко В. П. та ін. Київ: Знання України, 2002. 670 с.
9. Обушний М.І. Політологія: Довідник / М. І. Обушний, А. А. Коваленко, О. І. Ткач ; за ред. М. І. Обушного. Київ: Довіра, 2004. 599 с.
10. Ревель Ж.-Ф. Відживлення демократії = Le regain democratidue. Пер. з франц. З. Борисюк, О. Хома. Київ: Критика, 2004. 592с.
11. Грицюта Н. Імператив довіри як морально–етична категорія рекламної діяльності. *Теле- та радіожурналістика: збірник наукових праць*; Львівський нац. ун. ім. Івана Франка. Львів, 2010. Вип. 9. Ч. 1. С. 306-313.
12. Маринович М. Журналіст має бути моральним і в аморальному суспільстві. *Журналіст України*; Національна спілка журналістів України; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2008. № 9. С. 33-37.
13. Мащенко С.Т. Любов до мудрості і віра: *Вибрані статті з історії вітчизняної філософії та релігії*. Чернівці: РВК «Деснянська правда», 2006. 176с.
14. Архієєєв С.І., Зінченко А.В. За межами вибору між ефективністю та справедливістю: міжнародний підхід: монографія. Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2008. 172с.
15. Зайцев С.В. Особливості визначення рівня довіри особистості. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Соціологія. Психологія. Педагогіка*. Вип. 27/28. Київ, 2007. С.117–119.
16. Добржанська О.Л. Маніпуляція свідомістю людини як деструкція політичної ідентичності суспільства. *Актуальні проблеми міжнародних відносин: збірник наукових праць*. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2008. Вип. 75. Ч. 2. С. 209–214.

References:

1. Political science dictionary: Education. manual for students higher education closing / Under the editorship M. F. Golovaty and A. V. Antoniuk. Kyiv: MAUP, 2005, 792 p.
2. Biloshitskyi, S. (2009). Crisis of public trust in representative political institutions. *Political management*. No. 2, p. 56-66.

3. Nagornyak, T.L., Natalina, N.O. & Polevyi, M.A. (2021). Political subjectivity in the conditions of the formation of a new world order. Political science bulletin: collection of scientific papers / heads. ed. O. V. Batrymenko; Kyiv National University named after Taras Shevchenko. Kyiv: Vadex LLC, Issue 8, p. 218-240.
4. Demartino, A.P. (2021). Political stability: to the problem of making sense of scientific understanding and practical implementation. Political science bulletin: collection of scientific papers / heads. ed. O. V. Batrymenko; Kyiv National University named after Taras Shevchenko. Kyiv: Vadex LLC, Issue 86, p. 161-173.
5. Political science encyclopedic dictionary (2004). / Compiled by V. P. Horbatenko; Under the editorship Yu. S. Shemshuchenko, V. D. Babkina, V. P. Horbatenko. Kyiv: Geneza, 736 p.
6. Hinduism. Trust and faith. Lecture on "Bhagavad-Gita" [Electronic resource].
Access mode: <http://www.simhome.ru/religion/12265>.
7. Ossovsky, V.L. (1986). Methodological problems of sociological research of values of professional activity. Philosophical thought. No. 1, p. 48-56.
8. Philosophy of politics. (2002). A short encyclopedic dictionary / Author Edited by: V. P. Andrushchenko and others. Kyiv: Knowledge of Ukraine, 670 p.
9. Obushny, M.I. (2004). Political science: Handbook / M. I. Obushny, A. A. Kovalenko & O. I. Tkach; under the editorship M. I. Obushny. Kyiv: Dovira, 599 p.
10. Revel, J.-F. (2004). The revival of democracy = Le regain democratidue. Trans. from French 3. Borysyuk, O. Khoma. Kyiv: Krytyka, 592 p.
11. Hrytsyuta, N. (2010). The imperative of trust as a moral and ethical category of advertising activity. Television and radio journalism: a collection of scientific works; Lviv National Univ. named after Ivan Franko. Lviv, Vol. 9, part 1, p. 306-313.
12. Marynovich, M. A. (2008). Journalist must be moral even in an immoral society. Journalist of Ukraine; National Union of Journalists of Ukraine; Kyiv National University named after Taras Shevchenko. Kyiv, No. 9, p. 33-37.
13. Mashchenko, S.T. (2006). Love of wisdom and faith: Selected articles from the history of domestic philosophy and religion. Chernihiv: RVC "Desnyanska Pravda", 176p.
14. Arkhiereev, C.I. & Zinchenko, A.V. (2008). Beyond the Choice Between Efficiency and Equity: An International Approach: A Monograph. Kharkiv: KhNU named after V.N. Karazina, 172p.
15. Zaitsev, S.V. (2007). Peculiarities of determining the level of trust of an individual. Bulletin of Taras Shevchenko Kyiv National University. Sociology. Psychology. Pedagogy, Vol. 27/28, Kyiv, p.117–119.
16. Dobrzanska, O.L. (2008). Manipulation of human consciousness as destruction of the political identity of society. Actual problems of international relations: a collection of scientific papers. Kyiv: VOC "Kyiv University", vol. 75, part 2, p. 209–214.

Semenchenko F. H. Belief and mistrust as value-motivating attitudes of people's behavior

The common and distinctive features of the categories "faith" and "trust" and their relationship are analyzed. In particular defined that, trust practically follows from faith, that is, it is its result. Faith as an emotional-sensual, irrational instruction has a tendency to be rationalized, substantiated with logical arguments, supplemented with rational postulates. As a result, the basis of policy legitimation is no longer faith in itself, but trust, which includes it, as well as rational postulates and calculations. Trust, thus, is essentially a derivative of faith and reason.

In general, trust has a huge influence on political process. Trust – it is important mechanism of political participation, democratic development, which ensures possibility of permanent relations in political, economical, law, social and other spheres. It is initially formed as a result of interpersonal interaction and cooperation within the framework of formal and informal institutions of civil society, later it becomes the basis for the creation of not only a nationwide network of institutions of civil society, but also contributes to the strengthening of trust in the political institutions that operate, which contributes to the formation of civil culture.

It is substantiated that trust, as a phenomenon, fills an important link in the process of communication between political subjects of all levels, because although it increases the potential possibility of deception, it significantly simplifies the process of verification of information received during communication, provides ample opportunities for cooperation, cooperation. And, on the contrary, mistrust significantly complicates communication, hindering the circulation of information and distorting its content. Trust is a product of individual experience. Due to the frequent repetition of this experience and its institutionalization, political trust is consolidated. The deficit of political trust creates a situation in which the development of many democratic institutions is impossible. An alternative to this development of political relations are hierarchical and formalized organizations built on bureaucratic principles.

Keywords: *faith, trust, distrust, political process, democratic development.*

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2822-2268>

**Ягунов Д. В., Тюбінгенський університет імені Еберхарда і Карла,
Донецький національний університет імені Василя Стуса**

НЕНАЛЕЖНЕ ПОВОДЖЕННЯ У СВІТЛІ СПРАВИ «VOUYID V. BELGIUM»: ВІД МІНІМАЛЬНОГО РІВНЯ ЖОРСТОКОСТІ ДО КРИТЕРІЮ НЕОБХІДНОСТІ (ЩОДО «ВИХОВНИХ» ЛЯПАСІВ)

У цій статті аналізується рішення Великої палати у справі «*Vouyid v. Belgium*», яке можна вважати одним з найбільш важливих рішень щодо застосування статті 3 Конвенції про захист прав людини. Важливість цього рішення обумовлена тим, що Велика палата відновила баланс на користь здорового глузду, переглянувши рішення Палати та встановивши, що «виховний» ляпас, завданий офіцером поліції затриманому, був формою неналежного поводження.

Велика палата ЄСПЛ сформувала новий підхід до ідентифікації неналежного поводження, сутність якого можна сформулювати наступним чином: наявність порушення статті 3 Конвенції визначається не лише через наявність певного обсягу страждань, відчутих потерпілим, проте й тим, що страждання, завдані потерпілому, взагалі не були необхідні як такі в процесі реалізації владних повноважень агентів Держави.

Рішенням у справі «*Vouyid*» Європейський Суд додатково довів, що його практика не стоїть на місці, а демонструє еволюційний розвиток та дедалі більше враховує потреби потерпілих від неналежного поводження. Ідеї, вироблені Великою палатою у справі «*Vouyid*», отримали подальший розвиток в інших рішеннях ЄСПЛ, у тому числі і проти України, де особливе місце посідає рішення у справі «*Burla and Others*», в яких Суд наголосив, що Держава може нести відповідальність за своїх агентів, якщо її представники перевищують межі своїх повноважень або діють всупереч інструкціям.

В цілому Європейський суд зробив значний крок вперед у формулюванні критеріїв та процесуальних фільтрів для скарг за статтею 3 Конвенції, додавши до базового критерію мінімального рівня жорстокості елемент «необхідності».

Аналізуючи у справі «*Vouyid*» завдання шкоди гідності людини внаслідок «виховних» ляпасів з боку офіцерів поліції, Суд зробив особливий наголос на поліцейській етиці, неодноразово застосувавши Європейський кодекс поліцейської етики в якості вагомого джерела права.

З точки зору пересічного офіцера поліції справа «*Vouyid*» є важливою в аспекті прямого практичного нагадування: будь-яка форма застосування фізичної сили до затриманого, що не зумовлена обставинами затримання та загрозами поведінки затриманого, є абсолютно несумісною з вимогами статті 3 Конвенції, а тому становить її порушення, навіть якщо йдеться про «якісь там» – як для окремих офіцерів поліції – «виховні» або «дисциплінарні» ляпаси. Тому є важливим, що Велика палата ще раз повторила, що є цілком достатнім, щоби потерпілий відчув приниження у своїх власних очах, для того, щоби поводження було визнано таким, що принижує гідність, у розумінні статті 3 Конвенції.

Рішення «*Vouyid*» можна розглядати як факультативний інструмент підвищення поліцейського професіоналізму у державах-членах Ради Європи, що було реалізовано Судом як через посилання на Європейський кодекс поліцейської етики, так і через загальне нагадування про необхідність підвищення професійної майстерності агентів Держави у сфері запобігання злочинності та розслідування злочинів.

Ключові слова: справа Буюд, неналежне поводження, катування, гідність, Європейський суд з прав людини, Конвенції про захист прав людини, мінімальний рівень жорстокості, Грецька справа.

У практиці Європейського суду з прав людини (надалі – ЄСПЛ, Європейський суд, Суд) щодо застосування статті 3 Конвенції про захист прав людини (надалі – Конвенція) особливе місце посідає поняття та критерій «мінімального рівня жорстокості», який служить одним з інструментів

з «фільтрування» заяв із задекларованим порушенням статті 3 Конвенції, що не містять достатніх доказів про дійсність та реальність забороненого Конвенцією поводження.

У своїй практиці ЄСПЛ неодноразово наголошував, що намір, з яким створювалася Конвенція, полягав у тому, щоб *провести різницю* між «катуванням» і «нелюдським чи таким, що принижує гідність, поводженням» і закріпити за першим з цих понять *особливе тавро* для позначення нелюдського поводження, внаслідок якого завдається дуже сильне й жорстоке страждання (*«Ireland v. the UK», judgment of 18 January 1978, Para 167*).

Дослідивши еволюцію практики ЄСПЛ, можна дійти висновку про велику кількість справ, в яких та чи інша дія, що розглядалася як порушення статті 3 Конвенції, піддавалася аналізу на предмет віднесення її до однієї з заборонених Конвенцією дій, де відчувався сильний вплив та традиції *«The Greek case»*, в якій, в свою чергу, було наголошено, що «поняття *«катування»* часто використовується для опису нелюдського поводження, що має певну *мету*, наприклад, отримання інформації або зізнань, або застосування покарання, та, як правило, є особливо тяжкою формою нелюдського поводження. Відповідно, поводження або покарання людини можна вважати *таким, що принижує гідність*, якщо воно грубо принижує її перед іншими або змушує людину діяти проти її волі або совісті»/

У справі *« Tymoshenko »* ЄСПЛ додатково наголосив, що «розмежування між поняттями «катування» та «нелюдське або таке, що принижує гідність, поводження» має на меті «надати особливої ганебності умисному нелюдському поводженню, яке спричиняє дуже тяжкі й жорстокі страждання» (*« Tymoshenko v. Ukraine », Para 196*).

У справі *« Aleksakhin »* ЄСПЛ акцентував увагу, що «при визначенні того, чи певна форма неналежного поводження має кваліфікуватися як катування, слід брати до уваги розрізнення, що міститься у статті 3 Конвенції, між цим поняттям та нелюдським або таким, що принижує людську гідність, поводженням. Вважається, що завданням Конвенції є те, щоб за допомогою такого розрізнення надати особливої ганебності умисному нелюдському поводженню, що спричиняє дуже тяжкі та жорстокі страждання» (*« Aleksakhin v. Ukraine », Para 49*).

Те ж саме ЄСПЛ підкреслив як у первинному, так і в переглянutoму рішенні *« Ireland v. the UK »*: використання сумновідомих *« five techniques »* становило практику нелюдського та такого, що принижує гідність, поводження, проте не становило катування (*« Ireland v. the UK », revised judgment of 20.03.2018, Para 137*).

Аналогічним чином ЄСПЛ фокусував увагу на розмежуванні між «катуванням» та «нелюдським чи таким, що принижує гідність, поводженням», запровадженим для того, щоб позначити особливий рівень жорстокості умисного нелюдського поводження, що призводить до тяжких та жорстоких страждань (*« El-Masri v. the FYRM » [GC] (Para 197)*, *« Bati and Others v. Turkey » (Para 116, « Kozinets v. Ukraine » (Para 51)*, *« Kobets v. Ukraine » (Para 40)*).

Проте після тривалої базової стратегії ситуативного визначення того, які саме дії підпадають під ознаки «катування», які – під ознаки «нелюдського поводження», а які – під ознаки «такого, що принижує гідність, поводження» ЄСПЛ поступово, але суттєво змінив свій класифікаційний підхід, адже будь-яка класифікація дій, заборонених статтею 3 Конвенції у практичних реаліях виявилася такою, що одразу створила численні винятки та, як наслідок, руйнувала саму логіку класифікації.

Як наслідок, у подальшому, в процесі трансформації своєї практики Суд почав на перше місце ставити критерій мінімального рівня жорстокості як *такий*, а вже питання класифікації забороненого поводження – на друге.

Так, у переглянutoму рішенні *« Ireland v. the UK »* (2018) Суд наголосив, що «з обґрунтування первинного рішення випливає, що різниця між «катуванням» та «нелюдським й таким, що принижує гідність, поводженням» є питанням *ступеня*, що залежить від *інтенсивності* заподіяних страждань. Як і оцінка того, чи сягає те чи інше поводження мінімального рівня жорстокості, необхідна для того, щоб воно підпало під дію статті 3 Конвенції; оцінка цієї різниці у ступені залежить від ряду елементів (*« Ireland v. the UK », revised judgment of 20.03.2018, Para 137*).

Більше того, критерій мінімального рівня жорстокості залишається актуальним у випадках, коли поводження мало місце, коли заявник перебував під повним контролем агентів держави, якщо ЄСПЛ також бажає зробити ще один крок та кваліфікувати поводження як *нелюдське поводження* або *катування* (*« Yusiv v. Lithuania », Para 61-62; « R.R. i R.D. v. Slovakia », Para 160-161*).

Тим не менш, «мінімальний рівень жорстокості» – це основа статті 3 Конвенції та базовий конвенційний процесуальний фільтр.

За багато років своєї практики ЄСПЛ сформував фундаментальний принцип, що жорстокість поведінки має сягати певного мінімального рівня, щоб на неї поширювалася юрисдикція статті 3 Конвенції. Оцінка цього мінімуму *неминуче відносна*; вона залежить від сукупності фактів у справі – таких як, наприклад, характер і обставини поведінки, форма і спосіб його реалізації, тривалість, фізичні та психічні наслідки, а в деяких випадках – стать, вік і стан здоров'я потерпілого («*A.N. v. Ukraine*», Para 65; «*Apostu v. Romania*», Para 78; «*Assenov and Others v. Bulgaria*», Para 94; «*Burlya and Others v. Ukraine*», Para 120; «*D.G. v. Ireland*», Para 95; «*D.M.D. v. Romania*», Para 40; «*Dankevich v. Ukraine*», Para 122; «*Dybeku v. Albania*», Para 36; «*G. v. France*», Para 38; «*Gordiyenko v. Ukraine*», Para 72; «*Haidn v. Germany*», Para 105; «*Hovhannisyán v. Armenia*», Para 48; «*Ismailov v. Ukraine*», Para 36; «*Kafkaris v. Cyprus*» [GC], Para 96; «*Kharchenko v. Ukraine*», Para 50; «*Kobets v. Ukraine*», Para 41; «*Kulik v. Ukraine*», Para 113; «*M. and M. v. Croatia*», Para 131; «*Malenko v. Ukraine*», Para 46; «*Mamatkulov and Abdurasulovic v. Turkey*», Para 69; «*N.V. the UK*», Para 29; «*Oleksandr Petrovych Kulakov v. Ukraine*» (dec.); «*Onoufriou v. Cyprus*», Para 67; «*Tarakhel v. Switzerland*», Para 94; «*Tekin v. Turkey*», Para 52; «*Ukhan v. Ukraine*», Para 56; «*Visloguzov v. Ukraine*», Para 56; «*Vorobyev v. Ukraine*», Para 50; «*Yevgeniy Petrenko v. Ukraine*», Para 77; «*Znaykin v. Ukraine*», Para 47).

У справі «*Khachaturov*» Суд наголосив, що для того, щоб визначити, чи досягнуло поведінки мінімального рівня жорстокості, Суд може взяти до уваги *інші фактори*, зокрема: 1) *мету*, з якою було застосовано неналежне поведінки, разом з *мотивом*; 2) *контекст*, в якому було застосовано неналежне поведінки, наприклад атмосферу підвищеної напруженості та емоцій; 3) чи була жертва *особливо вразливою* у цій ситуації («*Khachaturov v. Armenia*», Para 82).

Неналежне поведінки, яке досягає такого *мінімального рівня жорстокості*, зазвичай включає у себе фактичне завдання тілесних ушкоджень або сильне фізичне або душевне страждання. Проте навіть за їх відсутності у випадку, коли поведінки принижує або ганьбить особу, демонструючи відсутність поваги до її людської гідності або нехтування її людською гідністю, або викликає відчуття страху, тривоги або неповноцінності, здатне зламати моральний або фізичний опір особи, його можна характеризувати як таке, що принижує людську гідність, і воно також підпадатиме під заборону статті 3 Конвенції («*Sergey Antonov v. Ukraine*», Para 70; «*Pretty v. the UK*», Para 52).

Більше того, обтяжуючим фактором може бути *публічний характер покарання або поведінки*. Проте при вирішенні питання щодо наявності неналежного поведінки потрібно брати до уваги, що жертва неналежного поведінки може бути принижена навіть не в очах оточуючих, а у своїх власних очах («*Riad and Idiab v. Belgium*», Para 95; «*Iwańczuk v. Poland*», Para 51).

Отже, потрібно наголосити: стаття 3 Конвенції не обмежується діями фізичного характеру; вона також охоплює заподіяння психологічних страждань («*Burlya and Others v. Ukraine*», Para 120; «*R.B. v. Hungary*», Para 45; «*Hristovi v. Bulgaria*», Para 80; «*S.P. and Others v. Russia*», Para 78). Акти неналежного поведінки, відмінні від фізичного насильства, можуть також становити неналежне поведінки через психологічну шкоду, яку вони завдають людській гідності. Зокрема, погроза неналежного поведінки може також становити форму неналежного поведінки через страх насильства, який вона вселяє в жертву, і психічні страждання, які вона завдає («*Gäfgen v. Germany*» [GC], Para 108; «*S.P. and Others v. Russia*», Para 78).

Вирішуючи, чи є поведінки таким, що принижує гідність, у розумінні статті 3 Конвенції, Європейський Суд бере до уваги, чи було *метою* такого поведінки принизити та зневажити відповідну особу, і чи вплинули несприятливо наслідки поведінки на її особистість у спосіб, несумісний з гарантіями статті 3 Конвенції. Проте навіть відсутність такої мети не може переконливо виключити констатацію порушення («*Hristozov and Others v. Bulgaria*», Para 110; «*Dankevich v. Ukraine*», Para 122; «*G. V. France*», Para 38; «*Ireland v. the UK*», Para 162; «*Iwańczuk v. Poland*», Para 51; «*Kharchenko v. Ukraine*», Para 50; «*Khokhlich v. Ukraine*», Para 163; «*Kulik v. Ukraine*», Para 113; «*Malenko v. Ukraine*», Para 46; «*Melnik v. Ukraine*», Para 110-112; «*Nazarenko v. Ukraine*», Para 125; «*Peers v. Greece*», Para 67-68,74; «*Pokhlebin v. Ukraine*», Para 47; «*Riad and Idiab v. Belgium*», Para 107; «*Valasinas v. Lithuania*», Para 101; «*Visloguzov v. Ukraine*», Para 56; «*Znaykin v. Ukraine*», Para 47; «*Aliiev v. Ukraine*», Para 130).

Більш конкретно ЄСПЛ висловлювався щодо застосування фізичної сили до особи, позбавленої свободи. Так, застосування до такої особи, фізичної сили мірою, що не є *абсолютно необхідною* з огляду на її поведінку, принижує людську гідність та в *принципі* становить порушення статті 3 Конвенції («*Ribitsch v. Austria*», Para 38; «*Berliński v. Poland*», Para 59).

При цьому ЄСПЛ наголошує, що задеклароване страждання та приниження повинні в будь-якому разі виходити за межі *невідворотного елемента* страждання та приниження, пов'язаного з певною формою *законного* поведження або покарання («*S.P. and Others v. Russia*», Para 78; «*Onoufriou v. Cyprus*», Para 67).

Так, у справі «*Monir Lotfy*», беручи до уваги обставини інциденту та, зокрема, відсутність будь-яких принижуючих та/або каральних елементів, Суд дійшов висновку, що, хоча приймання заявником душу перед офіцерами міграційного центру спричинило *моральні незручності* для заявника, проте ці незручності *самі по собі* не досягли мінімального рівня суворості, необхідного, щоб потрапити у сферу дії статті 3 Конвенції («*Monir Lotfy v. Cyprus*», Para 137).

Одним з найбільш важливих етапів трансформації практики ЄСПЛ із застосування статті 3 Конвенції стало рішення Великої палати у справі «*Vouyid v. Belgium*» (надалі – *справа «Vouyid»*).

По-перше, важливість цього рішення обумовлена тим, що Велика палата Європейського суду відновила баланс на користь здорового глузду, переглянувши рішення Палати та встановивши, що «виховні» ляпаси, завдані офіцерами поліції затриманим, були формою неналежного поведження. Так, рішенням від 21.11.2013 Палата одностайно визнала відсутність порушення статті 3 Конвенції, після чого заявники подали клопотання про передачу справи на розгляд Великої Палати (стаття 43 Конвенції). Як наслідок, Колегія Великої Палати задовольнила це клопотання. З подальшим ухваленням рішення на користь заявників.

По-друге, Велика палата сформувала новий підхід до ідентифікації неналежного поведження, сутність якого можна сформулювати наступним чином: наявність порушення статті 3 Конвенції визначається не лише через наявність певного *обсягу* страждань, відчутих потерпілим, проте й тим, що страждання, завдані потерпілому, взагалі не *були необхідні як такі* в процесі реалізації владних повноважень агентів Держави з підтримання правопорядку та не перебували у зв'язку з реалізацією агентами Держави законних функцій.

По-третє, *класифікаційний критерій* (питання віднесення неналежного поведження до одного з його видів, визначених Конвенцією) фактично відійшов на друге місце, хоча актуальності не втратив для цілей розгляду справ, пов'язаних з *особливо тяжким* нелюдським поведженням, адже за допомогою такого розрізнення Суд надає *особливої ганебності та таврування* умисному нелюдському поведженню, що спричиняє дуже тяжкі й жорстокі страждання.

Отже, 28.09.2015 Велика палата, розглянувши скаргу Саїда Буїда та Мохамеда Буїда, ухвалила нове рішення, яке, власне, є предметом дослідження цієї статті.

В основі справи був факт завдання заявникам ляпасів працівниками поліції під час перебування заявників у відділі поліції. Відповідно, заявники скаржились на поведження, що принижує гідність, та доводили, що вони стали жертвами порушення статті 3 Конвенції.

Заявники були братами та проживали зі своїми численними родичами поруч з місцевим відділом поліції. Вони скаржились, що 08.12.2003 та 23.02.2004 різні офіцери поліції завдали кожному з них ляпаса по обличчю (ці твердження заперечувались Урядом) внаслідок існування напружених стосунків між їхньою родиною та офіцерами з місцевого відділу поліції. Як за твердженнями заявників, в силу різних контактів з місцевою поліцією, їхня родина піддавалась систематичним цькуванням з боку офіцерів поліції.

За версією першого заявника, 08.12.2003 о 16:00 години він перебував поблизу свого будинку, коли вдягнутий у цивільне офіцер поліції А.З. попросив його продемонструвати посвідчення особи. Перший заявник відмовився виконати наказ, вимагаючи у А.З. продемонструвати документи, що підтверджують його повноваження. Першого заявника доставили до відділу поліції та помістили до кімнати, в якій офіцер поліції А.З., перебуваючи із заявником наодинці, дав йому ляпаса по обличчю, оскільки заявник не погоджувався з затриманням. Перший заявник невідкладно звернувся до лікаря та вже о 19:20 годині отримав медичну довідку, за якою перший заявник був «у стані шоку» та мав на собі ушкодження у вигляді: «*почервоніння на лівій щоці (зникаючого), почервоніння на лівій стороні зовнішнього слухового каналу*».

Уряд стверджував, що через відмову першого заявника продемонструвати посвідчення особи, офіцер поліції А.З. не мав іншого вибору, окрім як доправити його до відділу поліції для встановлення особи. Там перший заявник влаштував сцену, стверджуючи, що постраждав від свавілля й був підданий незаконній перевірці його особи, та образив офіцера, який просив його заспокоїтись. Першому заявникові дозволили залишити поліцейський відділок як тільки його особа була встановлена та після того, як офіцер поліції А.З. повідомив його, що проти нього буде подано рапорт

про насильницький опір представнику влади, образливу поведінку та усні погрози. Буквально через кілька хвилин перший заявник повернувся до відділу поліції з батьками, обвинувачуючи офіцера поліції А.З. у побитті, але офіцер завжди це заперечував.

О 18:00 офіцер поліції А.З. подав офіційний рапорт про вчинення злочину першим заявником, заявивши про насильницький опір представнику влади, образливу поведінку та усні погрози. Складений з цього приводу протокол засвідчив, що офіцер поліції А.З. повідомив про події своїх керівників о 17:30 годині, а також старшого офіцера поліції К.

23.02.2004, між 09:44 та 10:20, як за словами другого заявника, коли він перебував у відділі поліції та офіцер поліції П.П. допитував його, П.П. дав йому ляпаса по обличчю слідом за проханням не ставити лікті на стіл. Згодом заявники надали медичну довідку, видану до 11:20 того ж дня лікарем, який зафіксував «*синець на лівій щоці*» другого заявника.

Уряд пояснив, що під час допиту другий заявник поводив себе вкрай зухвало: звисав зі стільця, облокучувався час від часу на стіл офіцера поліції П.П., сміявся без будь-якої причини та надавав короткі відповіді на запитання. Він також кілька разів вимагав змінювати текст своїх свідчень, заявляючи, мовляв, що «поліція за це одержує гроші», та погрожував офіцерам по виході, вигукнувши, що «вони через нього ще матимуть проблеми». Уряд підкреслив, що попри цинічне ставлення другого заявника до поліції, який вочевидь був налаштований на загострення конфлікту, офіцер поліції П.П. проявив максимально можливі стійкість й терплячість.

Заявники подали скарги до Комітету з нагляду за поліцією (відомий як «*Комітет Пі*») та був допитаний працівниками слідчого департаменту, які долучили копії медичних довідок до матеріалів відповідного кримінального провадження.

05.05.2004 офіцер поліції П.П. був допитаний керівником підрозділу внутрішньої безпеки поліції стосовно скарг другого заявника та його матері. Офіцер поліції П.П. зазначив, зокрема, що другий заявник був вкрай неввічливим з ним під час допиту і що, хоча він схопив юнака рукою, щоби змусити його покинути приміщення, він не давав йому ляпаса.

Згодом заявники подали клопотання про вступ в якості цивільної сторони у справу за звинуваченням поліцейських у переслідуванні, неправомірному втручанні в їхні основні свободи, свавільному арешті та умисному заподіянні ушкоджень. Як наслідок, офіцерам поліції А.З. та П.П. було висунуто обвинувачення у застосуванні насильства щодо особи при виконанні посадових обов'язків, зокрема, в умисній агресії та заподіянні ушкоджень тощо.

26.06.2004 слідчий суддя дав доручення слідчому департаменту Комітету Пі, яким наказав розглянути звернення заявників у якості цивільної сторони, допитати їх для з'ясування деталей їхніх скарг, підготувати доповідь про поведінку родини Буїд, скласти список порушених проти них справ і поданих ними скарг, та проінформувати, яких заходів було вжито у цьому зв'язку.

Беручи до уваги той факт, що свідчення від заявників вже були отримані відразу після подання ними відповідних скарг, слідчий департамент Комітету Пі вирішив не допитувати їх знову. 26.06.2004 слідчий департамент Комітету Пі направив слідчому судді доповідь, яка ґрунтувалась на документах від департаменту внутрішнього нагляду поліцейського округу із описом розвитку стосунків між родиною заявників та місцевою поліцією. У підсумку, як на переконання поліції, родина Буїд (особливо жінки), вочевидь відмовлялася визнавати, що діти родини Буїд несуть будь-яку відповідальність за їхню образливу поведінку. В силу цього подібна поведінка просто заохочується таким захисним ставленням.

Незважаючи на клопотання заявників про проведення двадцяти додаткових слідчих заходів, слідчий суддя розпорядився провести лише два з них та відмовив у решті клопотання. У подальшому справа про ляпаса була закрита.

Отже, заявники стверджували, що офіцери поліції завдали їм ляпасів по обличчю, коли вони перебували у відділі поліції. Заявники заявляли, що постраждали від поводження, яке принижувало гідність. Вони також скаржились на те, що розслідування їхніх скарг було неефективним, неповним, упередженим та надмірно тривалим (стаття 3, пункт 1 статті 6, стаття 13 Конвенції).

Палата ЄСПЛ послалася на принцип, відповідно до якого, коли вся чи значна частина інформації щодо подій доступна виключно органам влади (як це має місце у ситуації осіб, які перебувають під вартою та під їхнім контролем) сильні презумпції факту виникають, коли у таких осіб з'являються тілесні ушкодження під час перебування під вартою. Водночас на Державу покладається обов'язок подати задовільні й переконливі пояснення шляхом надання доказів, які встановлюють факти, що ставлять під сумнів версію подій, висунуто потерпілим.

Палата також послалася на принцип, згідно якого, коли особа була позбавлена свободи чи, кажучи більш загально, стикнулася з офіцерами органів правопорядку, застосування до неї будь-яких заходів фізичного впливу, які не були однозначно зумовлені її власною поведінкою, є приниженням її гідності та є, в принципі, порушенням права, гарантованого статтею 3 Конвенції.

Палата наголосила, що для визнання неналежного поведіння таким, що потрапляє до сфери дії статті 3 Конвенції, воно має досягти *мінімального рівня жорстокості*. Більше того, окремі форми насильства, хоча вони могли засуджуватись з моральних підстав та за національним законодавством Договірних держав, не завжди підпадають під дію статті 3 Конвенції.

Палата зазначила, що Уряд заперечував той факт, що заявники отримали ляпасів від працівників поліції, і стверджував, що надані медичні довідки не засвідчували, що зафіксовані ушкодження були спричинені саме такими ляпасами.

Більше того, Палата не вбачала сенсу робити висновок щодо достовірності тверджень заявників, вважаючи, що навіть якщо припустити, що вони би підтвердилися, діяння, на які скаржилися заявники, не становили б за обставинами справи поведіння на порушення статті 3 Конвенції.

Як наслідок, Палата зробила висновок: «Навіть якщо припустити, що завдання ляпасів мало місце, в обох випадках це був один окремо взятий ляпас, завданий спонтанно офіцером поліції, якого вивела з себе зухвала й провокативна поведінка заявників, без наміру змусити їх зізнатися. Більше того, це сталося вочевидь в атмосфері напруги між членами родини заявників та місцевими офіцерами поліції. За таких обставин, навіть зважаючи на те, що одному із заявників було на той час лише 17 років і попри розуміння того, що якщо події у дійсності відбувалися саме так як їх описали заявники, вони мали би відчувати глибоке обурення, Суд не може лишити поза увагою той факт, що це були одиничні випадки у ситуації *нервової напруги та без будь-якого серйозного чи довготривалого наслідку*. Суд вважає, що дії такого роду, хоча вони є неприйнятними, не можуть розглядатися як такі, що породжують *достатній рівень* образи чи приниження, щоб було встановлено порушення статті 3 Конвенції. Іншими словами, в будь-якому випадку мінімальний рівень жорстокості у даній справі не було досягнуто, що не зумовлює питання про порушення статті 3 Конвенції ані за її матеріальним, ані за процедурним аспектом».

Заявники з рішенням Палати не погодилися та поскаржились на відступ Палати від принципів Великої Палати.

Так, заявники стверджували, що Палата знехтувала застосуванням презумпцій причинного зв'язку та суворості, які притаманні справам про насильство проти осіб, які були позбавлені свободи або були під контролем поліції в інший спосіб. У таких справах існувала *презумпція причинного зв'язку* між залишеними від ударів слідами та причетністю до цього поліції, яка могла бути спростована правдоподібними поясненнями від самих підозрюваних. В інших випадках друга презумпція вступала у дію, коли потерпілий був позбавлений свободи: оскільки застосування фізичної сили в *принципі* посягає на людську гідність, *будь-яке* таке діяння могло презюмуватись як серйозне й несумісне зі статтею 3 Конвенції, хоча той, хто, як стверджувалось, вчинив його, міг спростувати зазначену презумпцію, доводячи, що застосування сили було суворо необхідним у світлі поведінки потерпілого.

Крім того, заявники стверджували, що Палата могла дослідити суворість діяння лише «*на субсидіарній основі*» у частині визначення того, чи могло воно бути кваліфіковано як «катування» чи як «нелюдське або таке, що принижує гідність, поведіння».

Заявники наголошували, що медичні довідки, складені негайно після подій, свідчили, що в них були сліди від ударів після залишення відділу поліції. Заявники виводили з цього висновок, що в дію вступала *презумпція причинного зв'язку* та зауважували, що ані Уряд, ані служба поліції на національному рівні не надали жодних пояснень, здатних спростувати вказану презумпцію, обмежуючись запереченням того, що взагалі були які-небудь ляпаси.

Більше того, заявники наголошували, що застосування сили проти них не було ані необхідним, ані пропорційним. Заявники наголосили, що жодних слідів від ударів на працівниках поліції, які давали їм ляпасів, не було виявлено, що вони самі не чинили жодного активного фізичного опору, що поліція та Держава, які завжди заперечували факт одержання заявниками ляпасів, були просто не в змозі довести необхідність цих ляпасів, і що до уваги необхідно взяти контекст поліцейського насильства в цілому по країні.

Більше того, як наголосили заявники, навіть атмосфера нервозності й зневаги, а також тривалий й навіть застарілий конфлікт між місцевою поліцією та родиною Буїд не виправдовували необхідність у ляпасах.

Перший заявник додав, що перевірка його особи, задля якої його зупинила поліція, була безпідставною, що приводи для перевірки були незрозумілими, що його куртка була порвана під час інциденту, що він був набагато дрібніший за будовою тіла, ніж поліцейський, який дав йому ляпаса, що він був неповнолітнім на той час, що ляпас залишив його у стані шоку, що його відчуття страху та стресу посилювалось тим фактом, що він вже мав розрив барабанної перетинки внаслідок удару, завданого офіцером поліції чотири роки перед тим, і що він вже стикнувся з круговою порукою та корпоративним духом поліції.

Другий заявник додав, що отримав ляпаса, коли сидів на стільці, а відтак не становив жодної безпосередньої загрози.

Заявники також порушили питання, що розслідування не відповідало статті 3 Конвенції за *процесуальним аспектом*.

По-перше, заявники стверджували, що це розслідування переважно ґрунтувалося на перевірці поведінки родини, проведеної на основі документів, підготовлених відділом поліції, в якому й служили ті ж самі офіцери поліції, на яких скаржились заявники. Той факт, що кінцевий звіт містив детальний перелік скарг, поданих родиною Буїд проти офіцерів поліції цього відділу та констатував, що жодних заходів не було вжито за наслідками їх розгляду, проте не надавав жодної інформації про рапорти, що склалися поліцейськими щодо членів їхньої родини, тоді як у більшості таких випадків жодних матеріалів не існувало чи відповідні провадження були припинені, свідчив про те, що розслідування проводилось з наміром виправдати працівників поліції. Як на думку заявників, розслідування не пролило жодного світла на обставини, за яких мало місце втручання поліції.

По-друге, заявники аргументували, що мали місце серйозні недоліки у розслідуванні: ігноруючи вказівки слідчого судді, слідчі взагалі не допитали заявників і не провели інших важливих процесуальних дій. Слідчого суддю також не повідомили про вжиті заходи у численних справах, відкритих проти членів родини Буїд (деякі з вказаних у кінцевому звіті справ насправді не існували чи не були насправді справами, де вони виступали в якості потерпілих). Заявники підкреслили, що як тільки вони побачили всі ці недоліки, вони звернулися до слідчого судді з проханням додатково провести двадцять слідчих дій, з яких задоволено було клопотання лише по двох.

По-третє, не було дотримано вимогу закону щодо присутності дорослого під час допиту неповнолітнього потерпілого в суді, а також про технічну фіксацію допиту.

По-четверте, слідчий суддя міг за власною ініціативою вимагати подальшого проведення необхідних численних слідчих дій.

Тому заявники стверджували, що слідчі органи дійшли висновку про відсутність правопорушень та підстав для притягнення офіцерів поліції до кримінальної відповідальності на підставі неефективного розслідування, проведеного з наміром виправдати поліцейських.

У свою чергу, Уряд заявив, що у даній справі існував *«більш ніж розумний сумнів щодо встановлення стверджуваних фактів»*. Як на думку Уряду, заявники мали доступ до офіційного ефективного розслідування, яке врахувало усі наявні дані у вигляді звітів, протоколів, свідчень, однак це розслідування не виявило, що задекларовані заявниками факти дійсно мали місце і, як наслідок, не встановило одного чи кількох можливих злочинців. Нарешті Уряд заявив, що ця справа не може бути показовою у боротьбі з поліцейським насильством, оскільки її факти не були в належній мірі встановлені.

У мотивувальній частині свого рішення Велика палата Європейського Суду ще раз наголосила (Para 81), що стаття 3 Конвенції втілює одну з найбільш фундаментальних цінностей демократичних спільнот. Заборона неналежного поводження є *надбанням цивілізації*, тісно пов'язаною з повагою до людської гідності. При цьому стаття 3 Конвенції не передбачає жодних винятків: від статті 3 Конвенції не допускаються жодні відступи.

Водночас Велика палата зауважила: твердження про неналежне поводження на порушення статті 3 Конвенції повинні бути підтверджені відповідними доказами. Для оцінки цих доказів ЄСПЛ застосовує стандарт доведення *«поза розумним сумнівом»*, додаючи, що така доведеність може впливати із сукупності досить чітких, вагомих і узгоджених між собою висновків чи подібних неспростовних презумпцій факту.

Велика палата пояснила, що тоді, коли інформація про відповідні події відома виключно чи переважно мірою органам влади, як це має місце у випадку осіб, які знаходяться під їхнім

контролем під вартою, то виникають *сильні презумпції факту* стосовно ушкоджень, які сталися під час такого тримання під вартою. У такому випадку тягар доведення покладається на Уряд, який має представити задовільне й переконливе пояснення шляхом надання доказів на підтвердження фактів, котрі ставлять під сумнів поданий потерпілим перебіг подій. За відсутності такого пояснення Суд може зробити висновки, які можуть бути несприятливими для Уряду. Це пояснюється тим фактом, що особи під вартою перебувають у *вразливому становищі* та органи влади мають обов'язок захищати їх (Para 83).

Палата Суду вирішила, що такий самий принцип також діяв як у контексті перевірки особи у відділі поліції (як у випадку з першим заявником), так і звичайного допиту у такому приміщенні (як у випадку з другим заявником). Велика палата ЄСПЛ погодилася з таким висновком Палати, наголошуючи, що викладений у *Para 83* принцип поширюється на *будь-яку ситуацію, коли особа перебуває під контролем офіцера органу правопорядку*.

Велика палата ще раз підкреслила, що хоча Суд визнавав, що повинен бути обережним і не перебирати на себе роль суду першої інстанції, що встановлює факти, якщо тільки це не є неминучим з огляду на обставини конкретної справи, Суд має здійснювати «особливо ретельний нагляд», коли робляться твердження про порушення статті 3 Конвенції, навіть якщо вже були проведені певні процедури та розслідування на національному рівні. Іншими словами, за такого контексту Суд готовий бути більш критичним щодо висновків національних судів. Досліджуючи їх, Суд може взяти до уваги якість національного провадження та будь-які можливі недоліки в процесі ухвалення рішень (Para 85).

І, нарешті, Велика палата наголосила: щоб неналежне поведження потрапило до сфери дії статті 3 Конвенції, воно повинно досягнути *мінімального ступеню жорстокості*. Інші чинники включають мету, з якою поведження було застосовано, разом з його наміром чи мотивом, хоча відсутність наміру принизити або образити потерпілого не може повністю виключати можливість встановлення порушення статті 3 Конвенції. До уваги повинен прийматися *контекст*, у якому неналежне поведження було застосоване, такий як атмосфера підвищеної напруги та емоцій (Para 86).

Неналежне поведження, що досягає мінімального ступеню жорстокості, як правило, включає фактичні тілесні ушкодження або ж інтенсивне фізичне чи психічне страждання. Але навіть за відсутності цих ознак, у разі коли поведження принижує або ображає людину, виявляючи неповагу до людської гідності або принижуючи її, або коли воно викликає почуття страху, занепокоєння або неповноцінності, що здатне зламати психічний та фізичний спротив людини, воно може вважатися таким, що принижує гідність, а тому також підпадати під заборону, встановлену у статті 3 Конвенції (Para 87).

Також слід підкреслити, що достатнім є той факт, що потерпілий принижений у *своїх власних очах*, навіть якщо не в очах інших (Para 87).

Більше того, з огляду на обставини справи Велика палата вважала особливо важливим підкреслити, що коли йдеться про особу, яка позбавлена свободи чи, кажучи більш загально, стикнулася з офіцерами органів правопорядку, застосування до неї будь-яких заходів фізичного впливу, які не були однозначно спричинені її власною поведінкою, є приниженням її гідності та є, в принципі, порушенням права, передбаченого у статті 3 Конвенції (Para 88).

Термін «*гідність*» згадується у багатьох міжнародних текстах та інструментах. Хоча Конвенція не згадує цього поняття, яке, тим не менш, з'являється у преамбулі Протоколу 13 до Конвенції, що стосується скасування смертної кари за будь-яких обставин, Суд підкреслював, що повага до людської гідності становить частину самої суті Конвенції (Para 89).

Більше того, існує дуже тісний зв'язок між поняттям поведження/покарання, що «*принижує гідність*» у розумінні статті 3 Конвенції та повагою до «*гідності*». У 1973 році Європейська комісія з прав людини наголосила, що у контексті статті 3 Конвенції поняття «поведження, що принижує гідність» свідчило про те, що загальною метою цього положення було запобігти особливо серйозному втручанням до людської гідності (Para 90).

Застосовуючи вказані вище принципи у справі «*Bouyid*», Велика палата зауважила, що для того, щоб скористатися відповідною презумпцією, особи, які стверджують, що стали жертвами порушення статті 3 Конвенції, повинні продемонструвати, що в них було виявлено *сліди* від неналежного поведження після перебування під контролем органу правопорядку. У багатьох з розглянутих Судом справ з цією метою такі особи зазвичай надавали *медичні довідки*, які описували ушкодження чи сліди від ударів та яким Суд надає значної доказової ваги (Para 92).

Велика палата зауважила, що медичні довідки, справжність яких не заперечується, засвідчують тілесних ушкоджень, які є ймовірними наслідком ляпасів по обличчю (Para 93). Довідки були видані у день подій, незабаром після того як заявники залишили відділ поліції, що посилює їхню доказову вагу (Para 94). Крім того, сторонами не оскаржувався той факт, що заявники не мали жодних таких слідів, коли зайшли до відділу поліції (Para 95).

Нарешті, під час національних проваджень офіцери поліції наполегливо заперечували факт завдання ляпасів заявникам. Проте заявники стверджували протилежне не менш наполегливо. Більше того, беручи до уваги *недоліки розслідування*, не можна дійти висновку, що твердження офіцерів поліції були правдивими в силу лише того факту, що розслідування не змогло встановити жодних доказів зворотного (Para 96).

Що ж стосується версії Уряду, що заявники самі завдали собі ляпасів по обличчю, щоби ініціювати справу проти поліції, Велика палата наголосила, що відсутні будь-які докази на її підтримку (Para 97).

У світлі наведеного вище Велика палата задекларувала встановленим *достатньою мірою*, що тілесні ушкодження, описані у наданих заявниками довідках, були завдані саме упродовж їхнього перебування під контролем поліції. Крім того, Уряд не зміг надати будь-яких доказів, які могли б поставити під сумнів твердження заявників про те, що ці ушкодження були наслідком ляпаса, завданого працівником поліції (Para 98).

Щодо того, чи становила поведження, яке було предметом оскарження, порушенням статті 3 Конвенції, то Велика палата наголосила, що коли йдеться про особу, яка позбавлена свободи чи, кажучи більш загально, стикнулася з офіцерами органів правопорядку, застосування до неї будь-яких заходів фізичного впливу, які не були *однозначно обумовлені її власною поведінкою*, є приниженням її гідності та є, в *принципі*, порушенням статті 3 Конвенції (Para 99-100).

Велика палата підкреслила, що слова «в *принципі*» не можуть тлумачитись таким чином, що можуть бути ситуації, за яких виявлення порушення у цьому разі не матиме місця через те, що зазначений вище ступінь жорстокості не був досягнутий. Будь-яке посягання на гідність людини підриває саму сутність Конвенції. З цієї причини будь-яка поведінка офіцера органу правопорядку по відношенню до особи, яка принижує її людську гідність, становить порушення статті 3 Конвенції. Зокрема, це стосується використання ними фізичної сили проти особи, коли це не було однозначно зумовлено її власною поведінкою, якими би не були при цьому наслідки для відповідної особи (Para 101).

У даній справі Уряд не *стверджував*, що ляпаси, на які заявники скаржилися, становили застосування фізичної сили, яка була суворо необхідною з огляду на їхню поведінку; більше того, Уряд *заперечував*, що будь-які ляпаси взагалі завдавалися. Насправді, з матеріалів справи вбачається, що кожен ляпас був імпульсивним актом у відповідь на ставлення, що сприймалося як неввічливе, чого вочевидь недостатньо для встановлення такої необхідності. Як наслідок, Суд дійшов висновку, що *гідність заявників була підірвана* (Para 102).

У будь-якому випадку Суд підкреслив: *ляпас, завданий працівником органу особі правопорядку, яка перебуває під його контролем, становить серйозне посягання на гідність людини* (Para 103).

Будь-який ляпас має серйозні наслідки для особи, яка його отримує. Ляпас по обличчю завдається у ту частину тіла людини, яка виражає її індивідуальність, відображає її суспільну ідентичність та є центром її відчуттів – зору, мови та слуху, які використовуються для спілкування з іншими.

При цьому Суд вже мав привід відзначити роль, яку відіграє обличчя у соціальній активності людини («*S.A.S. v. France*» [ПС] з приводу заборони носити одяг, що має на меті приховати обличчя у публічних місцях; заява № 43835/11, Para 122, Para 144). ЄСПЛ врахував специфіку цієї частини тіла й у контексті статті 3 Конвенції, постановивши, що «зокрема з огляду на місце розташування» удар по голові особи під час затримання, що спричинив гулю й синець розміром 2 см на її лобі, був достатньо серйозним, щоби постало питання за статтею 3 Конвенції (Para 104).

Велика палата повторила, що може бути цілком достатнім, щоби потерпілий відчув приниження у *своїх власних очах*, для того, щоби поведження було визнано таким, що принижує гідність, у розумінні статті 3 Конвенції. Дійсно, немає сумнівів в тому, що *навіть один не спланований заздалегідь ляпас*, який не потягнув якихось серйозних чи довготривалих наслідків для особи, якій він був завданий, може бути сприйнятий цією особою як такий, що її принижує (Para 105).

Це особливо стосується випадків, коли такий ляпас завдається офіцером органу правопорядку особі, яка знаходиться під його контролем, тому що він відверто демонструє *вищість свого статусу* щодо затриманого. Той факт, що потерпілі знають, що ця дія є незаконною й становить порушення

моралі та професійної етики з боку вказаних посадовців та є неприпустимою, може викликати у них ще більше почуття свавільного поводження, несправедливості й безпорадності (Para 106).

Більше того, всі особи, які знаходяться під контролем органу правопорядку (у тому числі особи, які утримуються під вартою в поліції або просто доставлені чи викликані до поліції для перевірки їх особи або допиту) перебувають в *уразливому становищі*. Тому на органах влади лежить обов'язок їх захищати. Приниженням такої особи через завдання офіцером ляпасу означає, що офіцер *зневажає свій обов'язок* (Para 107).

Той факт, що ляпас може завдатись спонтанно офіцером, який роздратований невічливою чи провокативною поведінкою з боку потерпілого, не має значення, а тому Велика Палата відступила від підходу Палати з цього приводу, адже у демократичному суспільстві неналежне поводження ніколи не є адекватною відповіддю на проблеми, з якими стикаються органи влади. Зокрема, поліція не повинна «вчиняти, підбурювати або терпимо ставитися до будь-яких форм катування чи нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання» (*Європейський кодекс поліцейської етики, пункт 36*). Більше того, стаття 3 Конвенції покладає на держави позитивне зобов'язання проводити навчання для офіцерів органів правопорядку таким чином, щоб у своїй професійній діяльності вони виявляли високий рівень компетентності з тим, щоби жодна особа не була піддана катуванню чи поводженню (Para 108).

Нарешті, Велика палата зауважила як друге за значенням міркування, що перший заявник станом на момент отримання ляпасу був *неповнолітнім*, а неналежне поводження завдає, особливо у психологічному сенсі, серйозніших наслідків для неповнолітніх осіб, ніж для дорослих (Para 109). Працівникам правоохоронних органів, які при виконанні своїх обов'язків контактують з неповнолітніми, вкрай важливо належним чином враховувати уразливість, яка притаманна їх молодому віку (*Європейський кодекс поліцейської етики, пункт 44*). Поведінка поліції щодо неповнолітніх може бути несумісною з вимогами статті 3 Конвенції лише тому, що вони є неповнолітніми, тоді як така сама поведінка могла би розглядатись як *прийнятна* у випадку з дорослими. Тому працівники правоохоронних органів мають демонструвати більшу пильність і самоконтроль, коли мають справу з неповнолітніми (Para 110).

Звідси випливає висновок: *ляпас, завданий офіцерами поліції кожному із заявників, які перебували під їхнім контролем у відділі поліції, не був застосуванням фізичної сили, яка була однозначно зумовлена їхньою поведінкою, а тому в силу цього принижував їхню гідність*. Водночас, беручи до уваги, що заявники посилалися лише на незначні тілесні ушкодження та не засвідчили, що зазнали серйозних фізичних чи психічних страждань, розглядуване поводження не може бути оцінене як нелюдське поводження чи тим більше як катування. Тому у справі «*Bouyid*» мало місце поводження, що принижувало гідність, а відтак було допущено порушення матеріального аспекту статті 3 Конвенції щодо кожного із заявників (Para 111-113).

Щодо *процедурного аспекту* справи, то Велика палата послалася на *загальні принципи*, які вказують на те, що загальна юридична заборона неналежного поводження виявилась би неефективною на практиці, якби не існувало жодної процедури для розслідування тверджень про неналежне поводження з особами, які перебували під їхнім контролем (Para 115). Стаття 3 Конвенції вимагає проведення у тій чи іншій формі *ефективного офіційного розслідування*, де важливою метою розслідування є забезпечення ефективного застосування національного законодавства, яке забороняє неналежне поводження, у разі причетності агентів Держави, а також забезпечення їхньої відповідальності за випадки неналежного поводження, у яких вони винні. Відповідно, органи та особи, відповідальні за його проведення, повинні бути незалежними від тих, щодо кого здійснюється розслідування. Це означає не лише відсутність ієрархічного чи інституціонального зв'язку, але й практичну незалежність (Para 116-118).

Який би спосіб не було обрано, органи влади повинні діяти за *власною ініціативою*. На додаток, для того, щоби бути ефективним, розслідування має бути здатним привести до встановлення й покарання винних осіб. Воно також має бути достатньо широким, щоб дати змогу слідчим органам охопити не лише дії представників державної влади, які безпосередньо застосовували силу, але й всі супутні обставини (Para 119).

Хоча це не є зобов'язанням результату, а є обов'язком вжити заходів, будь-який недолік розслідування, який підриває його здатність встановити причини ушкоджень або особу винних, ризикує порушити необхідний стандарт ефективності (Para 120).

Вимога невідкладності та розумної швидкості у цьому контексті є безумовною. Хоча й можуть існувати перешкоди і труднощі, які перешкоджають прогресу у розслідуванні в окремій ситуації, швидка відповідь властей у вигляді розслідування тверджень про неналежне поведіння може загалом розглядатись як ключовий аспект у підтриманні довіри суспільства до їх відданості верховенству права та в уникненні враження наявності змови чи терпимості до незаконних діянь (Para 121).

Потерпілий повинен мати змогу приймати ефективну участь у розслідуванні (Para 122).

Нарешті, розслідування повинно бути ретельним, тобто органи влади мають завжди робити серйозну спробу з'ясувати те, що сталося, і не повинні покладатися на поспішні чи необґрунтовані висновки для припинення свого розслідування (Para 123).

Застосовуючи вказані вище принципи у справі «*Bouyid*», Велика палата наголосила, що твердження заявників, як вони були викладені у поданих до національних органів скаргах, про те, що вони були піддані поведінню всупереч статті 3 Конвенції з боку офіцерів поліції, були правдоподібними. Тому стаття 3 Конвенції вимагала від Держави проведення ефективного розслідування (Para 124).

Уряд задекларував, що розслідування було проведено у спосіб, який відповідав критеріям, встановленим практикою ЄСПЛ. Проте Велика палата не поділила позицію Уряду та зауважила, що після того як заявники подали скаргу в якості цивільної сторони, було розпочате розслідування і два офіцери поліції, на яких вказали заявники, були звинувачені у застосуванні насильства щодо особи при виконанні своїх обов'язків. Розслідування проводилось під керівництвом слідчого судді. Тому воно перебувало під контролем незалежного органу. Більше того, не було свідчень того, що заявники не могли брати у ньому участь. Тим не менш, слідчий суддя, який, як виявилось, особисто не призначив жодних слідчих дій, обмежився тим, що попросив Комітет Пі взяти до уваги звернення заявників в якості цивільної сторони, допитати їх з метою встановити обставини їхньої скарги, підготувати доповідь про поведінку родини Буїд, скласти список порушених проти них справ та поданих ними скарг, а також пояснити, які заходи були вжиті у цьому зв'язку. Комітет Пі не спромігся провести одночасні допити офіцерів поліції та заявників, допитати чи наказати провести допит лікарів, які склали медичні довідки, надані заявниками, або інших осіб, на яких вказала Велика палата (Para 125-128).

Відтак розслідування переважно звужувалося до допитів офіцерів поліції, причетних до інцидентів, інших працівників поліції, які були відряджені до слідчого департаменту Комітету Пі, та підготовки цими працівниками доповіді, у якій було узагальнено докази, зібрані знову ж таки працівниками поліції (підрозділу внутрішньої безпеки поліцейського округу, що охоплював місце проживання заявників), яка переважно містила опис «загальної поведінки» родини Буїд (Para 129).

Більше того, жодних доводів не було надано ані у клопотанні прокурора, ані у рішенні суду про закриття справи. Окрім того, залишаючи у силі рішення про закриття справи, апеляційний суд поклався майже виключно на вищенаведену доповідь про поведінку родини Буїд і на заперечення обвинувачених, не надавши оцінку правдоподібності та серйозності тверджень заявників про те, що відповідні офіцери поліції завдали їм ляпасів. Слід також відзначити, що рішення апеляційного суду містило лише дуже коротке посилання на медичну довідку, надану другим заявником, та взагалі не містило згадки про довідку, надану першим заявником (Para 130).

Отже, слідчі органи не приділили необхідну увагу твердженням заявників, незважаючи на те, що вони підтверджувались медичними довідками, що було надано для долучення до матеріалів справи, а також природі діяння, що полягало у завданні офіцером поліції ляпаса особі, яка перебувала під його повним контролем (Para 131).

Нарешті, Велика палата вказала на невиправдану тривалість розслідування (4 та 5 років відповідно), з приводу якої Уряд не надав жодних пояснень (Para 132). Хоча й могли існувати перешкоди й труднощі, які перешкождали прогресу у розслідуванні, швидка відповідь властей у вигляді розслідування тверджень про неналежне поведіння могла загалом розглядатись як ключовий аспект у підтриманні довіри суспільства до відданості верховенству права та в уникненні будь-якого враження наявності змови чи терпимості до незаконних діянь (Para 133).

У світлі вищенаведеного Велика палата підсумувала, що Держава не забезпечила ефективного розслідування, що обумовило порушення процедурного аспекту статті 3 Конвенції (Para 134).

Отже, у рішенні у справі «*Bouyid*», ЄСПЛ запровадив наступний новий принцип щодо оцінки неналежного поведіння з особами, які перебувають під повним контролем агентів Держави: коли особа позбавлена волі або має прямий контакт з офіцерами органів правопорядку, *будь-яке*

застосування фізичної сили, яке не було суворо необхідним внаслідок власної поведінки такої особи, принижує людську гідність та становить порушення статті 3 Конвенції (Para 100-101).

Підсумовуючи викладене вище, можна ще раз нагадати, що критерій мінімального рівня жорстокості за статтею 3 Конвенції в абсолютній формі забороняє три форми неналежного поводження: 1) катування; 2) нелюдське поводження/покарання; 3) таке, що принижує гідність, поводження/покарання.

Неналежне поводження має досягти мінімального рівня жорстокості, щоб підпадати під дію статті 3 Конвенції. Оцінка цього рівня є відносною і залежить від усіх обставин справи, таких як тривалість поводження, його фізичні або психічні наслідки, а в деяких випадках – стать, вік і стан здоров'я жертви («*Muršić v. Croatia*» [GC], Para 97).

Для того, щоб визначити, чи був досягнутий поріг жорстокості, ЄСПЛ може також взяти до уваги інші фактори, зокрема (а) мету, з якою було застосовано неналежне поводження, а також умисел або мотиви, що стояли за ним (хоча відсутність наміру принизити або образити жертву не може остаточно виключити наявність порушення статті 3 Конвенції); (b) контекст, в якому було застосовано неналежне поводження, наприклад, атмосферу підвищеної напруженості та емоцій; та (c) чи перебуває жертва в уразливому становищі («*Khlaifia and Others v. Italy*» [GC], Para 160).

До рішення у справі «*Bouyid*» цей критерій застосовувався незалежно від категорії поведінки, про яку йдеться. Таким чином, як постановив ЄСПЛ у справі «*Ireland v. the United Kingdom*», «насильство, яке підлягає засудженню як з моральних міркувань, так і в більшості випадків відповідно до внутрішнього законодавства Держави, може не підпадати під дію статті 3 Конвенції» («*Ireland v. the UK*», judgment of 18 January 1978, Para 167). В контексті підходу мінімального рівня жорстокості Європейський суд не встановлював порушення статті 3 Конвенції у справах, де насильство, застосоване до потерпілого, не становила «катування» або «неналежного поводження» з точки зору національного законодавства.

Так, на цій підставі та в контексті стверджуваного неналежного поводження з боку представників агентів ЄСПЛ встановлював, що:

- ступінь залякування, якого зазнав заявник упродовж примусового доставлення до відділу поліції, не перевищував мінімальний рівень жорстокості («*Foka v. Turkey*», Para 61; «*Protopara v. Turkey*», Para 49);

- тримання заявника у кайданках упродовж 4-х годин, що не завдало жодних фізичних ушкоджень та не мало довготривалого впливу на психічний стан заявника, не досягло мінімального рівня жорстокості («*Wieser v. Austria*»);

- біль і душевні страждання, пережиті особою, яку доставили до поліцейського відділу та змусили підписати заздалегідь підготовлену заяву в той час, коли її син перебував у стані коми, не досягли мінімального рівня жорстокості, що вимагається статтею 3 Конвенції («*Berktaş v. Turkey*», Para 176).

Як на перший, поверховий погляд, рішення Великої Палати у справі «*Bouyid*» не можна назвати чимось принципово новим з огляду на фактичні деталі справи, а саме на незначні тілесні ушкодження, завдані потерпілим офіцерами поліції.

Насправді ж рішенням у справі «*Bouyid*» Європейський Суд запровадив уточнений критерій мінімального рівня жорстокості.

Новий критерій починається з прийняття чіткого правила: «Коли йдеться про особу, яка позбавлена свободи чи, кажучи більш загально, стикнулася з правоохоронцями, застосування до неї будь-яких заходів фізичного впливу, які не були однозначно обумовлені її власною поведінкою, є приниженням її гідності та є, в принципі, порушенням права, передбаченого у статті 3 Конвенції» (Para 100).

Цей підхід впливає з усталеного принципу, викладеного у рішенні «*Ribitsch v. Austria*» (Para 38). Цей же підхід розвивається (Para 101) додатковим роз'ясненням Великої палати, що слова «в принципі» не можуть тлумачитись таким чином, що можуть бути ситуації, за яких виявлення порушення у цьому випадку не матиме місця через те, що зазначений вище ступінь жорстокості (Para 86-87) не був досягнутий. Будь-яке посягання на гідність людини підриває саму сутність Конвенції (Para 89). З цієї причини будь-яка поведінка офіцеру органу правопорядку по відношенню до особи, що принижує її людську гідність, становить порушення статті 3 Конвенції. Зокрема, це стосується використання ними фізичної сили проти особи, коли це не було однозначно зумовлено її власною поведінкою, незалежно від наслідків застосування фізичної сили проти потерпілого.

На завершення ЄСПЛ наступним чином сформулював новий принцип: «*Будь-яка поведінка офіцера органу правопорядку по відношенню до особи, що принижує людську гідність, є порушенням статті 3 Конвенції. Це стосується, зокрема, застосування ним фізичної сили проти особи, якщо це не є суворо необхідним у зв'язку з її поведінкою, незалежно від наслідків для цієї особи*» (Para 101).

Отже, підхід, застосований Судом у справі «*Bouyid*», означає, що коли заявник повністю перебуває під контролем агентів Держави, Суд має зосередитися також і на *необхідності*, а не лише на жорстокості поводження, якого зазнав заявник, щоб визначити, чи підпадає питання, на яке скаржиться заявник, під сферу застосування статті 3 Конвенції. Якщо поводження не є суворо необхідним, воно становить поводження, що принижує гідність, а тому є порушенням статті 3 Конвенції («*Bouyid v. Belgium*», Para 111-112; «*Perkov v. Croatia*», Para 31).

Можна навести більш свіжі приклади, які зазнали впливу рішення «*Bouyid*»:

– «*A.P. v. Slovakia*»: Рівень жорстокості був досягнутий ударом в обличчя під час арешту. Беручи до уваги вразливість неповнолітнього заявника та професіоналізм поліцейських, навіть якщо заявник плював на офіцерів поліції або намагався вдарити їх, сила не була суворо необхідною (Para 59-63);

– «*Pranjić-M-Lukić v. Bosnia and Herzegovina*»: За конкретних обставин справи застосування кайданок, коли заявника примусово доставили на примусову психолого-психіатричну експертизу у кримінальному провадженні проти нього, не було суворо необхідним через заявника поведінку: застосування наручників принижувало людську гідність заявника і саме по собі було таким, що принижує гідність (Para 82);

– «*Zakharov and Varzhabetyan v. Russia*»: Застосування фізичної сили поліцією під час розгону політичного мітингу не було суворо необхідним, оскільки заявники брали участь у мирному зібранні. Тілесні ушкодження були отримані, коли заявники перебували на території, де органи правопорядку проводили операцію, під час якої вони вдалися до застосування сили з метою припинення масових заворушень. Застосування сили принизило гідність заявників, а тому становило поводження, що принижує гідність (Para 70-74);

– «*Roth v. Germany*»: Неодноразові обшуки ув'язненого з повним роздяганням до і після прийому відвідувачів не мали жодної законної мети та призвели до надмірного приниження гідності ув'язненого; обшуки принижували людську гідність заявника та становили поводження, що принижує гідність (Para 72);

– «*Navalnyy and Gunko v. Russia*»: Заявник не чинив жодного опору під час публічного затримання та подальшого доставлення до відділу поліції. Силове викручування руки заявника офіцерами поліції під час цих подій не було викликане суворою необхідністю через поведінку самого заявника. Таке застосування сили було визнано таким, що принизило людську гідність заявника та становило поводження, що принижує гідність (Para 43-48);

– «*Ilievi and Ganchevi v. Bulgaria*»: Тест Буїда було застосовано в контексті обшуку та домашнього арешту. ЄСПЛ визнав надмірною поведінку офіцерів поліції щодо двох заявників-чоловіків (підозрюваних). У той же час дії офіцерів поліції щодо трьох заявниць (членів сім'ї), які були дуже короткими й стриманими, були пропорційними по відношенню до їхньої поведінки (Para 52-57, Para 58-62).

Щодо України, то ще до справи «*Bouyid*» Суд нерідко встановлював відсутність порушення статті 3 Конвенції у справах, в якій йшлося про ляпаси або схожі форми насильства. Щоправда, у вказаних справах йшлося про неналежне поводження, здійснене *приватними особами*, а не агентами Держави. Причому у вказаних вище справах проти України Європейський суд посідав доволі жорстку позицію.

Так, за матеріалами справи «*Gordiyenko*», внаслідок сварки з *T.* заявник отримав синець розміром 3 см на 1,5 см на правій стороні нижньої щелепи. ЄСПЛ встановив, що це ушкодження як таке не є *достатньо тяжким* у розумінні статті 3 Конвенції. ЄСПЛ зазначив, що завдання навіть більш серйозних фізичних ушкоджень було визнано таким, що не становить неналежного поводження у розумінні статті 3 Конвенції. Так, у заявника тривала історія неврологічних захворювань та – в його випадку – удар в обличчя міг спричинити тяжкі ускладнення. Проте за результатами судово-медичних експертиз зазначене ушкодження не загострило хронічних захворювань заявника. Подальші випадки госпіталізації заявника не надали підстав уважати інакше. Тому ЄСПЛ не встановив жодних підстав для того, щоб ставити під сумнів ці медичні висновки. У той самий час твердження заявника не вказують на жодні інші особливі чинники, які могли б змусити ЄСПЛ дійти висновку, що дії *T.* призвели до серйозних страждань заявника. Тому ЄСПЛ встановив,

що поведження із заявником з боку фізичної особи не *досягло* мінімального рівня жорстокості, що підпадає під дію статті 3 Конвенції («*Gordiyenko v. Ukraine*», Para 73-75).

У справі «*Kulakov*», ЄСПЛ встановив, що напад на заявника не був занадто агресивним. Напад мав місце через приватний спонтанний конфлікт та за обставин, коли поведінка заявника сприймалася як провокація й загроза. Напад полягав у завданні одного удару по обличчю, що спричинив подряпини на лівій брові розміром 10 мм на 1 мм, два синці біля лівого ока та на лівій щоці розміром 7 мм на 5 мм та 2 мм на 1,5 мм, а також струс мозку. Щодо тверджень заявника, що йому було завдано більш серйозну травму, то спричинення такої травми не було доведено, чому сприяв сам заявник, відмовившись від додаткового медичного огляду («*Kulakov v. Ukraine*» (dec.)).

Навпаки, у справі «*Nikonenko*», заявника, якого в публічному місці (на ринку) побила інша особа, забрали до лікарні, де йому постановили діагноз: перелом правої виличної кістки та забій м'яких тканин правої підочної ділянки. У подальшому йому також діагностували ушкодження правого колінного суглоба, що було кваліфіковано як ушкодження середньої тяжкості. У відповідному рішенні Суд *одразу* зазначив, що неналежне поведження, якого зазнав заявник, сягнуло крайнього рівня жорстокості, необхідного для того, щоб на нього поширювалася сфера застосування статті 3 Конвенції («*Nikonenko v. Ukraine*», Para 6-9, 40).

У справі «*Voykin and Others*» ЄСПЛ встановив, що незабаром після інциденту заявниці було поставлено діагноз «гематома на шиї, струс мозку, ситуаційний невроз», що, як на думку ЄСПЛ, було *достатнім* для встановлення факту забороненого статтею 3 Конвенції поведження («*Voykin and Others v. Ukraine*», Para 103).

Проте більш важливим є наголосити, що тест «*Bouyid*» було застосовано Європейським судом у справі «*Burlya and Others*», яка стосувалася погрому, влаштованому проти групи ромів за мовчазного схвалення місцевої влади та міліції, коли селищна рада розглянула питання про «виселення з селища осіб циганської національності» і коли згодом селищний голова та працівники міліції порадили заявникам покинути селище, оскільки мав початися «погром». Офіцери міліції були присутніми упродовж подій та лише спостерігали за нападом. При цьому вони не намагалися запобігти або зупинити напад, зосередившись лише на запобіганні людським жертвам («*Burlya and Others v. Ukraine*», Para 7-12, 19).

Проте, що є надзвичайно важливим в контексті дослідження, у рішенні «*Burlya and Others*» ЄСПЛ, посилаючись на справи «*V.K.*» та «*Moldovan and Others (№ 2)*», наголосив, що Держава нестиме відповідальність за Конвенцією за порушення прав людини, спричинені діями агентів Держави при виконанні ними своїх службових обов'язків. Проте Держава також може нести відповідальність, якщо її агенти перевищують межі своїх повноважень або діють всупереч інструкціям («*Burlya and Others v. Ukraine*», Para 19, «*V.K. v. Russia*», Para 174; «*Moldovan and Others v. Romania (№ 2)*», Para 94).

Більше того, у рішенні «*Burlya and Others*» ЄСПЛ послався на рішення у справі «*Cyprus v. Turkey*», нагадавши, що мовчазна згода або потурання агентами Держави діям *приватних осіб*, які порушують конвенційні права інших осіб у межах її юрисдикції, можуть також покладати на Державу відповідальність за Конвенцією. Будь-який інший висновок суперечив би зобов'язанню, викладеному в статті 1 Конвенції («*Cyprus v. Turkey*», Para 81).

В іншому контексті Суд, встановлюючи, що поведження, якого зазнали заявники, порушувало статтю 3 Конвенції та навіть становило катування, визнав таким, що стосується справи утримання їх у місці, де панувало беззаконня («*zone de non-droit*»), а/і дія найосновніших гарантій прав була зупинена, і тому вони не мали жодного захисту від зловживань («*Azzolina and Others v. Italy*», Para 134, 137).

Тому навіть за відсутності фактичного заподіяння тілесних ушкоджень або сильного фізичного або душевного страждання, коли поведження принижує чи ганьбить особу, демонструючи відсутність поваги до її людської гідності чи нехтування нею, або викликає відчуття страху, тривоги чи неповноцінності, здатне зламати моральний та фізичний опір особи, його можна характеризувати як таке, що принижує людську гідність, яке, як наслідок, підпадає під встановлену статтею 3 Конвенції заборону («*Burlya and Others v. Ukraine*», Para 120).

Підсумовуючи викладене вище, можна сформулювати наступні висновки, які підкреслюють важливість вказаних вище рішень ЄСПЛ за статтею 3 Конвенції:

1. Рішенням у справі «*Bouyid*» Європейський Суд додатково довів, що його практика не стоїть на місці, демонструє еволюційний розвиток та дедалі більше враховує потреби потерпілих від неналежного поведження.

Безумовно, коли, наприклад, у *«Грецькій справі»* аналізувалися «незліченні тортури, спрямовані на моральне знищення затриманого – від безперервної «фаланги», биття батогами по всьому тілу, ураження електричним струмом, багатогодинного підвішування за руки в кайданках, припикання рук запаленими цигарками, імітації розстрілу до закопування в яму, примусового позбавлення їжі, стискання голови у лещатах, виривання волосся з голови або лобкової ділянки, биття ногами по чоловічих статевих органах, капання води на голову, а також сильних шумів, що перешкоджали засинанню», – то подібні дії не залишали і не залишають сьогодні будь-якого вибору, окрім як кваліфікувати їх саме як катування.

Тому можна зрозуміти логіку рішення Палати у справі *«Bouyid»*, яка, оцінюючи мінімальний рівень жорстокості, напевне, не мала підстав навіть наближати *одиночний ляпас* до того, що у практиці ЄСПЛ обґрунтовано розглядалося як найбільш brutальні відступи від людяності та до стереотипних уявлень про катування.

Тим не менш, справа *«Bouyid»* зрушила масив прецедентної практики ЄСПЛ у напрямку до більш високих стандартів забезпечення та захисту потерпілих.

2. ЄСПЛ неодноразово наголошував, що позитивне зобов'язання Держави щодо захисту особи від катування та неналежного поведіння слід тлумачити так, щоб не покладати на органи влади *надмірний тягар*, пам'ятаючи про непередбачуваність людської поведінки та оперативних варіантів, які повинні бути вироблені з точки зору пріоритетів та ресурсів (*«Dorđević v. Croatia»*, Para 138; *«O'Keefe v. Ireland»* [GC], Para 144). Відповідно, не кожен ризик неналежного поведіння може обумовлювати вимогу вжиття Державою заходів для запобігання реалізації такої загрози. Разом із тим необхідні заходи повинні як мінімум надавати ефективний захист, зокрема дітей та інших вразливих осіб, і повинні вживати розумних заходів для запобігання неналежному поведінню, про яке органи влади знали або повинні були знати (*«Dorđević v. Croatia»*, Para 138; *«O'Keefe v. Ireland»* [GC], Para 144).

3. Тим не менш, навіть беручи до уваги практичні проблеми органів поліції та інших органів правопорядку у сфері запобігання злочинності й розслідування злочинів, рішенням у справі *«Bouyid»* Велика палата ЄСПЛ ще раз довела, що відступ від статті 3 Конвенції не допускається за *жодних обставин* – і в ситуаціях, що «загрожують життю нації», і в ситуаціях, коли офіцери поліції намагаються «вирішувати» проблеми організації поліцейської служби, менеджменту та професійної підготовки поліцейських за допомогою «виховних» або «дисциплінарних» ляпасів.

4. Хоча Велика палата не розглядала справу *«Bouyid»* в світлі приписів справ *«Dorđević»*, *«O'Keefe»* тощо, проте все одно через усю справу *«Bouyid»* червоною лінією проходив *конфлікт* між родиною Буйд та поліцейськими, внаслідок чого у рішенні *«Bouyid»* можна відшукати презумпцію винуватості Держави через недбале невирішення застарілого, тривалого конфлікту, який, врешті-решт, призвів до обставин, що стали предметом судового розгляду в ЄСПЛ, адже Держава повинна вживати розумних заходів для запобігання неналежному поведінню, яке Держава могла передбачити та, відповідно, упередити.

5. Ідеї, вироблені Великою палатою у справі *«Bouyid»*, отримали подальший розвиток в інших рішеннях ЄСПЛ, у тому числі і проти України, де особливе місце посідає рішення у справі *«Burlyu and Others»*, в яких ЄСПЛ наголосив, що Держава також може нести відповідальність за своїх агентів, якщо її представники перевищують межі своїх повноважень або діють всупереч інструкціям. У рішенні *«Burlyu and Others»* ЄСПЛ ще раз нагадав, що мовчазна згода або потурання органами влади Держави діям приватних осіб, які порушують конвенційні права інших осіб у межах її юрисдикції, можуть також покладати на цю державу відповідальність за Конвенцією.

6. В цілому Європейський суд зробив значний крок вперед у формулюванні критеріїв та процесуальних фільтрів для скарг за статтею 3 Конвенції, додавши елемент *«необхідності»* до базового критерію мінімального рівня жорстокості.

7. Аналізуючи завдання шкоди гідності людини внаслідок «виховних» ляпасів з боку поліції у справі *«Bouyid»*, ЄСПЛ зробив особливий наголос на поліцейській етиці, неодноразово застосовувавши Європейський кодекс поліцейської етики (*Рекомендація (2001) 10, ухвалена Комітетом міністрів Ради Європи 19 вересня 2001 року*) в якості вагомого джерела права. Як наслідок, вказаний документ отримав новий імпульс для застосування в усіх державах-членах Ради Європи.

8. З точки зору пересічного українського (і не тільки) офіцера поліції справа *«Bouyid»* є важливою в аспекті *прямого практичного нагадування*: будь-яка форма застосування фізичної сили до затриманого, що не зумовлена обставинами затримання та загрозами поведінки затриманого,

є абсолютно несумісною з вимогами статті 3 Конвенції, а тому становить її порушення, навіть якщо йдеться про «якійсь там» – як для окремих офіцерів поліції – «виховні» або «дисциплінарні» ляпаси.

Дійсно, читання разом статтю 3 Конвенції та позиції Палати, що «в обох випадках це був один окремо взятий ляпас, завданий спонтанно офіцером поліції, якого вивела з себе зухвала й провокативна поведінка заявників, без наміру змусити їх зізнатися» викликає щонайменше суперечливу реакцію.

Тому є надзвичайно важливим, що Велика палата ще раз повторила, що є цілком достатнім, щоб потерпілий відчув приниження у своїх власних очах, для того, щоби поведження було визнано таким, що принижує гідність, у розумінні статті 3 Конвенції. Немає сумнівів в тому, що навіть один заздалегідь не спланований ляпас, який за собою не потягнув якихось серйозних чи довготривалих наслідків для особи, якій він був завданий, може бути сприйнятий цією особою як такий, що її принижує.

9. Рішення «*Bouyid*» можна розглядати як факультативний інструмент підвищення поліцейського професіоналізму у державах-членах Ради Європи, що було реалізовано Судом як через посилання на Європейський кодекс поліцейської етики, так і через загальне нагадування про необхідність підвищення професіоналізму агентів Держави у сфері запобігання злочинності та розслідування злочинів.

10. Насамкінець, потрібно наголосити на великому превентивному потенціалі рішення у справі «*Bouyid*».

Так, свого часу, у «*Грецькій справі*» було окремо наголошено, що «для існування адміністративної практики катувань або неналежного поведження необхідні два елементи: повторюваність діянь та офіційна терпимість».

Під повторюваністю дій малося на увазі значна кількість актів катувань або нелюдського поведження, які є відображенням загальної ситуації. Характерними рисами таких актів можуть бути, з одного боку, те, що вони відбувалися в одному й тому ж місці, що вони приписуються представникам одного й того ж підрозділу поліції.

Під офіційною терпимістю малося на увазі те, що, хоча акти катувань або неналежного поведження є явно незаконними, вони толеруються у тому сенсі, що керівники тих, хто безпосередньо несе за них відповідальність, хоча і знають про такі акти, не вживають жодних заходів для їх покарання або запобігання їх повторенню; або що вищі органи влади, перед обличчям численних звинувачень, виявляють байдужість, відмовляючись від будь-якого адекватного розслідування їх правдивості або неправдивості, або що в судовому процесі відмовляють в справедливому розгляді таких скарг».

Тому додаткове значення справи «*Bouyid*» полягає і в тому, щоб нарешті сфокусуватися на повторюваності та офіційній терпимості ляпасів або інших подібних форм фізичного насильства, яке формально не перевищує мінімальний рівень жорстокості, проте водночас яке явно зайвим, непотрібним, непропорційним, непрофесійним та щонайменше аморальним у діяльності офіцерів поліції демократичної країни.

Бібліографічний список / References:

1. «A.P. v. Slovakia», application № 10465/17, judgment 28.01.2020.
2. «Aleksakhin v. Ukraine», application №31939/06, judgment 19.07.2012.
3. «Nikonenko v. Ukraine», application № 54755/08, judgment 14.11.2013.
4. «Azzolina and Others v. Italy», applications №№ 28923/09, № 67599/10, judgment 26.10.2017.
5. «Bati and Others v. Turkey», applications № 33097/96, 57834/00, judgment 03.06.2004.
6. «Berktaş v. Turkey», application № 22493/93, judgment 01.03.2001.
7. «Berliński v. Poland», applications № 27715/95, № 30209/96, judgment 20.06.2002.
8. «Bouyid v. Belgium» [GC], application № 23380/09, judgment, 28.09.2015.
9. «Burlya and Others v. Ukraine», application № 3289/10, judgment 06.11.2018.
10. «Cyprus v. Turkey», application № 25781/94, judgment 10.05.2001.
11. «El-Masri v. the FYRM» [GC], application № 39630/09, judgment 13.12.2012.
12. «Foka v. Turkey», application № 28940/95, judgment 24.06.2008.
13. «Gäfgen v. Germany», application № 22978/05, judgment 01.06.2010.
14. «Gordiyenko v. Ukraine», application № 27620/09, judgment 16.10.2014.
15. «Government of Denmark v. the Government of Greece; Government of Norway v. the Government of Greece; Government of Sweden v. the Government of Greece; Government of the Netherlands v. the Government of Greece», applications №№ 3321/67, 3322/67, 3323/67, 3344/67, Decision of the Commission 24.01.1968, Chapter IV (Character and scope of allegations under Article 3).

16. «Hristovi v. Bulgaria», application № 42697/05, judgment 11.10.2011.
17. «Ilievi and Ganchevi v. Bulgaria», applications №№ 69154/11, 69163/11, judgment 08.06.2021.
18. «Ireland v. the United Kingdom», application № 5310/71, judgment 18.01.1978.
19. «Iwańczuk v. Poland», application № 25196/94, judgment 15.11.2001.
20. «Khachaturov v. Armenia», application № 59687/17, judgment 24.06.2021.
21. «Khlafia and Others v. Italy» [GC], application № 16483/12, judgment 15.12.2016.
22. «Kobets v. Ukraine», application № 16437/04, judgment 14.02.2008.
23. «Kozinets v. Ukraine», application № 75520/01, judgment 06.12.2007.
24. «Kulakov v. Ukraine» (dec.), application № 12944/02, decision 16.11.2010.
25. «Moldovan and Others v. Romania (№ 2)», applications №№ 41138/98, 64320/01, judgment 12.07.2005.
26. «Monir Lotfy v. Cyprus», application № 37139/13, judgment 29.06.2021.
27. «Muršić v. Croatia» [GC], application № 7334/13, judgment 20.10.2016.
28. «Navalnyy and Gunko v. Russia», application № 75186/12, judgment 10.11.2020.
29. «Onoufriou v. Cyprus», application № 24407/04, judgment 07.01.2010.
30. «Perkov v. Croatia», application № 33754/16, judgment 20.09.2022.
31. «Pranjić-M-Lukić v. Bosnia and Herzegovina», application № 4938/16, judgment 02.06.2020.
32. «Pretty v. the UK», application № 2346/02, judgment 29.04.2002.
33. «Protopapa v. Turkey», application № 16084/90, judgment 24.02.2009.
34. «R.B. v. Hungary», application № 64602/12, judgment 12.04.2016.
35. «R.R. and R.D. v. Slovakia», application № 20649/18, judgment 01.09.2020.
36. «Riad and Idiab v. Belgium», applications №№ 29787/03, 29810/03, judgment 24.01.2008.
37. «Ribitsch v. Austria», application № 18896/91, judgment 04.12.1995.
38. «Roth v. Germany», applications №№ 6780/18, 30776/18, judgment 22.10.2020.
39. «S.P. and Others v. Russia», applications №№ 36463/11, 11235/13, 35817/13, 44982/15, 49247/15, 77227/16, 78224/16, 45049/17, 52291/17, 69425/17, 70086/17, judgment 02.05.2023.
40. «Sergey Antonov v. Ukraine», application № 40512/13, judgment 22.10.2015.
41. «Tymoshenko v. Ukraine», application № 49872/11, judgment 30.04.2013.
42. «V.K. v. Russia», application № 68059/13, judgment 07.03.2017.
43. «Voykin and Others v. Ukraine», application № 47889/08, judgment 27.03.2018.
44. «Wieser v. Austria», application № 2293/036 judgment 22.02.2007.
45. «Yusiv v. Lithuania», application № 55894/13, judgment 04.10.2016.
46. «Zakharov and Varzhabetyan v. Russia», applications №№ 35880/14, 75926/17, judgment 13.10.2020.

Yagunov D. V. Ill-treatment in the light of the case of «Bouyid V. Belgium»: from the minimum level of severity to the criterion of necessity (regarding «educational» slaps)

This paper analyses the Grand Chamber's judgment in Bouyid v. Belgium, which can be considered one of the most important judgments on the application of Article 3 of the ECHR.

The importance of this judgment stems from the fact that the Grand Chamber restored the balance in favour of common sense by reviewing the Chamber's decision and finding that "educational" slaps inflicted on detainees by police officers were a form of ill-treatment.

The Grand Chamber has developed a new approach to the identification of ill-treatment, the essence of which can be summarised as follows: a violation of Article 3 of the ECHR is determined not only by the presence of a certain amount of suffering experienced by the victim, but also by the fact that the suffering inflicted on the victim was not necessary as such in the exercise of the power of the State agents.

With the Bouyid judgment, the ECtHR further proved that its case-law does not stand still, demonstrates evolutionary development and increasingly considers the needs of victims of ill-treatment.

The ideas developed by the Grand Chamber in the Bouyid case were developed in other ECtHR judgments, including against Ukraine, where a special place is occupied by the Burlya and Others judgment, in which the ECtHR stressed that the State may also be held liable for its agents if its representatives exceed the limits of their authority or act contrary to instructions.

In general, the ECtHR has made a significant step forward in formulating criteria and procedural filters for complaints under Article 3 of the ECHR by adding the element of "necessity" to the basic criterion of the minimum level of cruelty.

Analysing the damage to human dignity caused by "educational" slaps by the police in the Bouyid case, the ECtHR placed a special emphasis on police ethics, directly and repeatedly applying the European Code of Police Ethics as a significant source of law.

From the point of view of an ordinary police officer, the Bouyid case is important in terms of a direct practical reminder: any form of physical force against a detainee that is not justified by the circumstances of the detention and threats to the detainee's behaviour is absolutely incompatible with the requirements

of Article 3 of the ECHR and therefore constitutes a violation of it, even if it is a "mere" – as for some police officers – "educational" or "disciplinary" slap.

It is therefore important that the Grand Chamber reiterated that it is quite sufficient for the victim to feel humiliated in his or her own eyes in order for the treatment to be recognised as degrading within the meaning of Article 3 of the ECHR.

The Bouyid judgment can be seen as an optional tool for enhancing police professionalism in the CoE member-states, which was implemented by the ECtHR both through reference to the European Code of Police Ethics and through a general reference to the need to strengthen the professional skills of the State's agents in the field of crime prevention and investigation.

Keywords: *the Bouyid Case, ill-treatment, torture, dignity, European Court of Human Rights, Convention for the Protection of Human Rights, minimum level of severity, the Greek Case.*

ПОЛІТИЧНІ ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНИХ СИСТЕМ ТА ГЛОБАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

DOI 10.31558/2519-2949.2023.2.14

УДК 327.82+327.36(510)

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0921-6142>

Голянич Б. В., *Воєнна академія імені Євгенія Березняка*

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0000-7375-4127>

Божок Р. Ю., *Науково-дослідний інститут воєнної розвідки*

ОСНОВНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ КИТАЮ

У статті розглянуто основні засади формування зовнішньої політики Китаю та стратегію модернізації суспільства, яка має здійснитися у три етапи. Встановлено, що значну роль у формуванні ранніх зовнішньополітичних концепцій Китаю зіграв геополітичний фактор, який виявив себе на тлі азійських регіональних конфліктів другої половини XX століття. Суттєвий вплив на формування зовнішньої політики Китаю відіграв радянський чинник. Китайські політичні лідери намагалися розбудувати Китайську Народну Республіку за заповітами СРСР, але з деякою національною специфікою.

Визначено основні прояви і наслідки зміни зовнішньополітичних орієнтирів у зовнішній політиці Китаю починаючи з XIX століття.

Досліджено, що зовнішня політика Китаю знаходиться в процесі трансформації й відходить від ідей Ден Сяопіна та підтримки відповідного зовнішнього середовища, ключовими елементами якого виступають: відкриття ринків, інституційні інновації, розвиток взаємовигідних відносин з різними країнами, активна участь у глобальних процесах для забезпечення стратегічного балансу й стабільності у регіонах.

Проаналізовано нормативно-правові акти щодо формування зовнішньої політики Китаю. Після проголошення КНР в 1949 році в країні чотири рази змінювалися Конституції, які в свою чергу і визначали зовнішньополітичний курс Китаю.

У висновках зазначено, що основними засадами зовнішньої політики Китаю вважаються: мирне співіснування, тобто взаємна пошана суверенітету і територіальної цілісності, взаємний ненапад, невтручання у внутрішні справи один одного, рівність і взаємна вигода.

Ключові слова: *Китай, зовнішня політика, міжнародні відносини.*

Постановка проблеми в загальному вигляді. В умовах глобалізації зовнішня політика держав залежить не тільки від їхнього статусу в світі, а й моделі розвитку зовнішньо-політичного курсу. Саме та держава, яка може запропонувати найкращі перспективи своїм союзникам та розробити привабливу модель розвитку, може стати успішною у сучасному світі, не застосовуючи військової сили чи будь-яких інших насильницьких методів. Зовнішньополітичні позиції Китаю на міжнародній арені залишаються вагомими внаслідок постійного зростання економіки та розвитку моделі співробітництва з іншими країнами. Лідери західних держав постійно критикують китайський політичний режим, проте Китай підкорив світ своєю традиційною культурою та цінностями, а також поширив знання про багату культурну спадщину серед населення світу. Велика кількість уявлень, звичаїв, суспільних практик, віросповідань, різноманітність культур та відмінність у рівні розвитку країни зумовлюють складність відносин Китаю з суміжними державами.

Значну роль у формуванні ранніх зовнішньополітичних концепцій Китайської Народної Республіки, де проявилися теоретична неосвіченість китайських керівників та стереотипність розуміння методів ведення політичної боротьби, зіграв геополітичний фактор, який виявив себе на тлі азійських регіональних конфліктів другої половини XX століття [1].

На сьогоднішній день недостатньо приділяється уваги перспективним та новим сценаріям розвитку й становленню Китаю, його впливу на міжнародній політичній арені, передусім на країни пострадянського простору. Цей аспект аналізується здебільшого поверхнево та епізодично через призму Сполучених Штатів Америки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання зовнішньої політики Китаю досліджували певні науковці. Окремі аспекти цієї проблематики розглядали такі зарубіжні науковці, як: З. Бжезінський, Г. Кіссінжер, Юй Пен, Р. Робертсон, Дж. Стігліць, Г. Сюелін, Лі Теін, І. Уоллестайн, Ф. Фукуяма. Серед українських науковців, які займалися аналізом зовнішньої політики Китаю є: О. Білорус, А. Гальчинський, В. Геєць, М. Гримська, О. Луцишин, Д. Лікарчук, В. Омельченко, Ю. Пахомов, А. Поручник, А. Румянцев, В. Сіденко, Я. Столярчук, А. Філіпенко. Зокрема, Д. Лікарчук та В. Омельченко досліджували питання формування засад зовнішньої політики, перспективи та нові сценарії розвитку зовнішньо-політичного курсу Китаю.

Мета статті – проаналізувати основні засади формування зовнішньої політики Китаю під час іноземного впливу та змін вищого керівництва країни.

Виклад основного матеріалу. Починаючи з XIX ст. та наступні десятиріччя при владі в Китаї знаходилася маньчжурська династія Цін, яка здійснювала всю повноту влади в Китаї, зберігши китайські закони, звичаї та порядки. Маньчжурські імператори (в Китаї їх називали богдихани) вважали Китай «піднебесною» імперією, що відіграє провідну роль у світі, а всі інші народи – «варварами».

Китай дедалі більше відставав у своєму економічному розвитку від країн Європи та Америки. Це перед усім було пов'язано з проведенням деспотичної влади маньчжурських керівників та закритість у відносинах з іншими державами (у 1757 році імператор видав указ, що забороняв торгівлю і спілкування з іноземцями).

Але не дивлячись на запроваджені обмеження, торгівля між китайцями і англійцями здійснювалась через порт Гуанчжоу. Це навіть призвело до першої «опіумної» війни, яка тривала протягом 1840 – 1842 років і закінчилась поразкою Китаю. Англійці отримали в оренду острів Сянган (Гонконг) та відкрили п'ять портів для безмитної торгівлі. Після другої «опіумної» війни яка відбулась між Францією, Великою Британією та Китаєм, останній почав перетворюватися на залежну від капіталістичних держав країну.

Протягом 1864 – 1894 років обсяг торгівлі між Китаєм та іноземними державами зростає майже вдвічі на користь останніх. Поступово англійці та французи отримали в тимчасове користування великі території для будівництва підприємств, готелів, житлових будинків тощо. Зона впливу британців охоплювала середню течію річки Янцзи (10 провінцій), а французів – південні райони, прилеглі до Індокитаю, який в останній третині XIX ст. перетворюється на французьку колонію.

У червні 1896 року китайська делегація підписала вигідний для Росії договір про союз про будівництво Східно-Китайської залізниці, що мала поєднати Владивосток з Сибірською магістраллю через китайську Маньчжурію. Німеччина теж включається в боротьбу за вплив на Китай та підписує договір про оренду на 99 років півострова Шандунь з портом Циндао. Японія також посилила свої позиції в південно-східній провінції Фуцзянь. Тільки Сполучені Штати Америки не отримали зони впливу в Китаї та оголосили, що не визнають такого поділу і пропонують проводити політику «відкритих дверей» і «рівних можливостей».

Головним напрямком зовнішньої політики уряду Чан Кайши і Гоміньдану було прагнення до ліквідації нерівноправних договорів і угод з європейськими державами. Це передусім було пов'язано з тим, що в умовах іноземного впливу велика міська буржуазія, представники торгового капіталу не могли повноцінно розвиватися. Але одночасно з цим Гоміньдан потребував дипломатичного визнання і сподівався за допомогою європейських держав остаточно розгромити комуністичний рух у країні.

Політика європейських держав у ході подій 1925 – 1927 років стала більш поступливою і компромісною. Це дало змогу Китаю відновити свою митну незалежність та визнання нових тарифних ставок, введених Китаєм, більшістю країн. Шляхом тривалих переговорів Китаю вдалося повернути 20 з 33 найбільших концесій. Були скасовані норми екстериторіальності і багато іншого. Дипломатичні угоди були підписані з США, Англією та з іншими країнами Заходу. В свою чергу радянсько-китайські відносини різко погіршилися через підтримки Москвою комуністичного руху в Китаї та пряме втручання у внутрішні справи країни [2].

СРСР відігравав дуже серйозну роль у китайських справах. Комуністична партія Китаю була створена у 1921 році за сприяння Комінтерну, який у той час був, фактично, філіалом радянських комуністів.

Відомо, що китайський політичний лідер Мао Цзедун симпатизував до Й. Сталіна, намагався розбудувати КНР за його заповітами, але з деякою національною специфікою. Державне будівництво за Мао також майже повністю нагадувало шлях сталінізму – колективізація сільського господарства, масові репресії та голодомори.

У зовнішній політиці Мао Цзедун також перейняв сталінський дух агресії, спрямований проти капіталістичного світу та на отримання світового панування. На військовій раді ЦК КПК 11 вересня 1959 року Мао Цзедун виступив з словами: «Ми повинні заволодіти земною кулею. Про те, як працювати на сонці, ми поки говорити не будемо» [3].

Сталінська соціально-економічна модель на китайському ґрунті не прижилася й давала серйозні збої, і вже після смерті Мао Цзедуна у 1976 році почалися радикальні політичні та економічні реформи під керівництвом лідера ЦК КПК Ден Сяопіна.

Заслугою китайського керівництва у період після Мао Цзедуна можна вважати відмову від концепції «Великого стрибка» й перехід до політики побудови соціалізму із китайською специфікою та «чотирьох модернізацій» (сільського господарства, промисловості, науки та оборони). Це означало часткову відмову від тотального планування та усунування усієї власності й поступове запровадження елементів ринкової економіки, яка мала б розв'язати руки для приватної ініціативи мільйонам простих китайців [4].

Проведений XII з'їзд КПК у вересні 1982 р. розкритикував культ особи та помилки Мао Цзедуна в останній період його правління й затвердив стратегію модернізації суспільства. Вона має здійснитися у три етапи:

до 2000 року – чотирикратне збільшення валової продукції промисловості та сільського господарства, досягнення середнього достатку життя народу;

до 2021 року (100-річчя КПК) – підняття Китаю до рівня середньо-розвиненої країни;

до 2049 року (100-річчя КНР) – перетворення Китаю у сучасну високорозвинену державу [4].

Не дивлячись на перепони, які виникали перед китайським суспільством, етапи стратегії модернізації в цілому виконуються. Доказом цього є програмна доповідь Сі Цзіньпіна на XX з'їзді КПК, на якій він підтвердив незмінність цілі із перетворення до 2049 року країни у високорозвинену державу. Проведення політики відкритих дверей (залучення іноземних інвестицій через вільні економічні зони) дозволило Китаю досягти вражаючих результатів у аграрному секторі та створення понад 300 тис. приватних підприємств та понад 20 млн. одноосібних підприємців.

Заради сталого економічного розвитку, партійна верхівка Китаю без вагань приносить у жертву марксистські догматичні постулати в економіці і рішенням XIV партійного з'їзду (відбувся у жовтні 1992 року) приймається перехід до соціалістичної ринкової економіки та поглиблення інтеграції в світову економіку [4].

Протягом 1997 – 1999 років в Китаї за принципом «одна держава – дві системи» були створені спеціальні адміністративні райони після повернення колишньої британської колонії Гонконг та португальської Аоминь. На сьогоднішній день Сі Цзіньпін цей принцип використовує у внутрішній політиці для збільшення своєї підтримки та послідовно продовжує відстоювати на міжнародній арені відносно Тайваню.

Також слід зазначити, що після проголошення КНР в 1949 році в країні чотири рази змінювалися Конституції, які в свою чергу визначали зовнішньополітичний курс країни, а саме:

конституція КНР 1954 року – визначала основні напрямки зовнішньої політики, створення соціалістичного суспільства;

конституція 1975 року – закріплювала антирадянський курс, курс на зближення з західними країнами;

конституція 1978 року – висунута ідея про неминучість війни та мета створення «єдиного міжнародного фронту» для боротьби проти СРСР;

конституція 1982 року (чинна конституція) – визначає програмні цілі та основні принципи внутрішньої та зовнішньої політики КНР. Основне завдання КНР – «зосередженими силами здійснити соціалістичну модернізацію». В галузі зовнішньої політики декларовано, що КНР буде дотримуватися «незалежної та самостійної зовнішньої політики», «п'яти принципів – взаємної поваги суверенітету та територіальної цілісності, взаємного ненападу, невтручання у внутрішні справи один одного,

рівності та взаємної вигоди, мирного співіснування», що вона «докладає зусиль в інтересах збереження миру у всьому світі та сприяння справі прогресу людства» [5].

На сьогоднішній день зовнішня політика Китаю знаходиться в процесі трансформації й відходу від ідей Ден Сяопіна та посилюється невизначеністю зовнішнього середовища. Пекін передусім активно працює для підтримки відповідного зовнішнього середовища, ключовими елементами якого виступають: відкриття ринків, інституційні інновації, розвиток взаємовигідних відносин з різними країнами, активна участь у глобальних процесах для забезпечення стратегічного балансу й стабільності у регіонах [6].

Висновки. Протягом останніх десятиліть Китай налагодив співпрацю з багатьма країнами світу, тим самим забезпечив сприятливі зовнішні умови для розвитку своєї країни. Основними засадами зовнішньої політики Китаю вважаються: мирне співіснування, тобто взаємна пошана суверенітету і територіальної цілісності, взаємний ненапад, невтручання у внутрішні справи один одного, рівність і взаємна вигода.

Сучасна дипломатія Китаю спрямована на розвиток економічних зв'язків та технологічної співпраці з іншими країнами, результатом якої є сумісне процвітання та захист стабільності регіонів і всього світу. Крім того, не слід забувати про чималий вплив на міжнародну політику Китаю з боку загальної геополітичної і регіональної ситуації в світі та дії інших геополітично активних гравців.

Перспективи подальших досліджень – дослідження китайсько-українських відносин у галузі міжнародної політики, зокрема, економіки, освіти, науки, культури тощо.

Бібліографічний список:

1. Bates G. China Matters: Getting it Right for Australia. Melbourne: Black Ins/La Trobe. 2017 (дата звернення: 02.06.2023).
2. Зовнішня політика Китаю. URL: https://studies.in.ua/mvidn_seminar/1199-zovnishnya-poltika-kitayu.html (дата звернення: 04.06.2023).
3. Кречетніков А. Корейська війна: ще одна загадка Сталіна – BBC. 2013. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2013/07/130726_korean_war_ag (дата звернення: 04.06.2023).
4. Омельченко В. Велика гра КНР за глобальне лідерство: історичні корені, сучасні інструменти, майбутні наслідки. *Центр Разумкова*. 2023. URL: <https://razumkov.org.ua/statti/velyka-gra-knr-za-globalne-liderstvo-istorychni-koreni-suchasni-instrumenty-maibutni-naslidky> (дата звернення 05.06.2023).
5. Конституція Китайської Народної Республіки. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Конституція_Китайської_Народної_Республіки (дата звернення 06.06.2023).
6. Лікарчук Д. С. Зовнішня політика Китаю: конфлікти, перспективи, нові сценарії. Науковий журнал ДВНЗ «Ужгородський національний університет» Регіональні студії. Ужгород. 2021. № 25. Стор. 27-28.

References:

1. Bates G. China Matters: Getting it Right for Australia. Melbourne: Black Ins/La Trobe. 2017 (data zvernennia: 02.06.2023).
2. Zovnishnia polityka Kytaiu. URL: https://studies.in.ua/mvidn_seminar/1199-zovnishnya-poltika-kitayu.html (data zvernennia: 04.06.2023).
3. Krechetnikov A. Koreiska viina: shche odna zahadka Stalina – BBC. 2013. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2013/07/130726_korean_war_ag (data zvernennia: 04.06.2023).
4. Omelchenko V. Velyka hra KNR za hlobalne liderstvo: istorychni koreni, suchasni instrumenty, maibutni naslidky. Tsentr Razumkova. 2023. URL: <https://razumkov.org.ua/statti/velyka-gra-knr-za-globalne-liderstvo-istorychni-koreni-suchasni-instrumenty-maibutni-naslidky> (data zvernennia 05.06.2023).
5. Konstytutsiia Kytaiskoi Narodnoi Respubliki. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Konstytutsiia_Kytaiskoi_Narodnoi_Respubliki (data zvernennia 06.06.2023).
6. Likarchuk D. S. Zovnishnia polityka Kytaiu: konflikty, perspektyvy, novi stsenarii. Naukovyi zhurnal DVNZ «Uzhhorodskiy natsionalnyi universytet» Rehionalni studii. Uzhhorod. 2021. № 25. Stor. 27-28.

Holianych B. V., Bozhok R.Y. Basic principles of formation of China's foreign policy

The article examines the main principles of the formation of China's foreign policy and the strategy of modernization of society, which should be implemented in three stages. It is established that a significant role in the formation of China's early foreign policy concepts was played by the geopolitical factor, which manifested itself against the background of the Asian regional conflicts of the second half of the 20th century. The Soviet factor had a significant influence on the formation of China's foreign policy. Chinese political leaders tried to build the People's Republic of China according to the wills of the USSR, but with some national specificity.

The main manifestations and consequences of changes in foreign policy orientations in China's foreign policy since the 19th century have been identified.

It has been studied that China's foreign policy is in the process of transformation and departure from the ideas of Deng Xiaoping and the support of a suitable external environment, the key elements of which are: market opening, institutional innovations, development of mutually beneficial relations with various countries, active participation in global processes to ensure strategic balance and stability in the regions.

Normative legal acts on the formation of China's foreign policy are analyzed. After the proclamation of the People's Republic of China in 1949, the country's Constitution was changed four times, which in turn determined China's foreign policy course.

The conclusions state that the main principles of China's foreign policy are: peaceful coexistence, that is, mutual respect for sovereignty and territorial integrity, mutual non-aggression, non-interference in each other's internal affairs, equality and mutual benefit.

Keywords: *China, foreign policy, international relations.*

DOI 10.31558/2519-2949.2023.2.15

УДК 339.137.22:355.40

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7362-2666>

Гунін В. Є., Воєнна академія імені Євгенія Березняка

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4222-813X>

Смолянюк В. Ф., Воєнна академія імені Євгенія Березняка

БЕЗПЕКА СУБ'ЄКТІВ КОНКУРЕНТНОЇ РОЗВІДКИ ПІД ВПЛИВОМ СУЧАСНИХ БІОМЕТРИЧНИХ СИСТЕМ ІДЕНТИФІКАЦІЇ

У ході дослідження авторами статті вивчено можливості сучасних біометричних систем в провідних країнах світу. Проведено аналіз сучасних форм, методів та процедур опрацювання антропометричних показників державними органами та приватними структурами іноземної країни для ідентифікації та верифікації осіб за рисами обличчя. Визначено особливості використання правоохоронними органами іноземних країн сучасних біометричних систем ідентифікації за рисами обличчя для встановлення співробітників конкурентної розвідки під час виконання ними фахових завдань.

Дослідження показали, що в умовах глобалізації цифрового простору боротьба з економічними злочинами міжнародного характеру та організованою транснаціональною злочинністю в умовах сьогодення є актуальним питанням стабільності та безпеки для багатьох країн світу сьогодення. В значній мірі, ця боротьба є доволі ефективною завдяки поєднанню інформаційних технологій та біометричних систем на глобальному рівні. У цьому контексті варто відмітити, що правоохоронні органи багатьох країн світу почали успішно впроваджувати в свою практику сучасні біометричні системи ідентифікації та верифікації осіб за їх біометричними даними.

Останнім часом в світі відбуваються якісні зміни у процесах управління, зумовлені інтенсивним впровадженням сучасних інформаційних технологій. У той же час посилюється небезпека несанкціонованого втручання в роботу інформаційних систем. Наслідки такого втручання дедалі стають непередбачуваними, а їх вагомість останнім часом значно зростає. Як наслідок, в багатьох країнах все більше уваги приділяється проблемам захисту інформації закритого характеру та пошуків нових шляхів вирішення цих проблем. У той же час зростають можливості сучасних інформаційних технологій та спеціально навчених професіоналів, здатних отримати доступ до закритої інформації або акумулювати її з відкритих джерел.

Зміна форм і методів ведення іноземними правоохоронними органами своєї роботи завдяки використанню біометричних технологій, обумовлює протиріччя між формами і методами, які на теперішній час використовуються суб'єктами конкурентної розвідки для приховування діяльності її співробітників під час виконання фахових завдань розвідки, та умовами їх здійснення.

Оцінка можливостей сучасних біометричних систем ідентифікації та особливостей їх використання іноземними правоохоронними органами надали авторам статті можливість розробити і запропонувати суб'єктам конкурентної розвідки практичні рекомендації щодо організації протидії сучасним біометричним системам ідентифікації особи за рисами обличчя.

Ключові слова: країна призначення, політична обстановка, автоматизована інформаційно-пошукова система, візова інформаційна система, єдина біометрична система, машинозчитувальний формат.

Постановка проблеми в загальному вигляді. В умовах цифрової глобалізації, що створює можливості використання провідними країнами світу сучасних біометричних систем, перед суб'єктами конкурентної розвідки постає проблема безпечного та ефективного виконання фахових завдань.

Використання біометричних систем ідентифікації особи за рисами обличчям дає можливість правоохоронним органам іноземної країни досить легко встановити представника конкурентної розвідки, що перебуває на її території, навіть незважаючи на те, що він буде перебувати на офіційній

посаді, користуватися відповідними документами, що посвідчують його повноваження, зокрема документами, що засвідчують його особу, а також довідками, речами і предметами, які підтверджують його статус відповідно до займаної посади [1, 2].

Щоб забезпечити безпеку професійної діяльності суб'єктів конкурентної розвідки, що виконують професійні завдання на відповідних посадах за кордоном в інтересах національної безпеки в умовах використання іноземними правоохоронними органами біометричних систем ідентифікації особи за рисами обличчя, керівництво державних інституцій та приватних компаній конкурентної розвідки має знайти раціональні шляхи організації адекватної протидії таким системам ще на етапі підготовки її співробітників до виконання фахових завдань.

Результати аналізу нових форм та методів, що використовують іноземні правоохоронні органи для викриття співробітників конкурентної розвідки, вказують на те, що біометричні системи зі штучним інтелектом для розпізнавання особи дають можливість накопичувати й обробляти велику кількість біометричних показників щодо певної категорії осіб [3].

З огляду на це керівництво вищезазначених представництв конкурентної розвідки має визначити, які прийоми, форми і методи доцільно застосовувати для того, щоб протягом тривалого часу їх співробітники не потрапляли в поле зору іноземних правоохоронних органів або інших структур, що представляють загрозу їх діяльності на території країни призначення [4, 5].

Щоб успішно протидіяти сучасним біометричним системам ідентифікації особи за рисами обличчя, потрібно насамперед визначити слабкі місця цих систем, а також виявити недоліки їх використання іноземними правоохоронними органами, що дає співробітникам конкурентної розвідки нові можливості якісно та ефективно вести фахову діяльність на території країни призначення.

Зв'язок проблеми з важливими науковими і практичними завданнями. Обраний напрям дослідження тісно пов'язаний з виконанням положень Указу Президента України від 14 вересня 2020 року № 392/2020 «Про стратегію національної безпеки України», Указу Президента України від 15 жовтня 2021 року № 685/2021 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України «Про Стратегію інформаційної безпеки», прискорення європейської та євроатлантичної інтеграції нашої країни [6], використання ресурсів конкурентної розвідки для досягнення цієї мети.

Проблеми застосування конкурентної розвідки в комерційній компанії не обмежуються лише забезпеченням інформаційної безпеки її суб'єктів. Важливим для розвідки насамперед є вирішення завдань менеджменту і маркетингу, що забезпечується наступними чинниками:

- спостереження за репутацією компанії;
- активна участь у формуванні іміджу компанії, інформаційного поля навколо компанії;
- відстеження появи нового конкурента, технології або каналу збуту;
- виявлення можливих злиттів і поглинань;
- оцінка потенційних ризиків при інвестиціях;
- випередження кроків конкурентів в рамках маркетингових кампаній;
- випередження конкурентів в тендерах;
- виявлення каналів витоку інформації.

Конкурентна розвідка як сфера діяльності має здійснюватися в рамках правового поля держави. Основою для цього є конституційні права на пошук, отримання, передачу і використання інформації в усіх цивілізованих державах. Проте на сьогодні між поняттями «конкурентна розвідка» і «промислове шпигунство» поки що проглядається хитка грань, що полягає в легітимності, законності методів і засобів, які використовуються в процесі збору цільової інформації [9]. Методи і способи ведення конкурентної розвідки стають дуже близькими до тих, що використовуються національними спецслужбами в ході проведення традиційної розвідувальної діяльності на території іноземної держави. Таким чином, безпосередньою загрозою професійній діяльності співробітників конкурентної розвідки стають контрзаходи іноземних правоохоронних органів, які широко використовують у своїх цілях сучасні біометричні системи ідентифікації особи. Тож для якісного та ефективного виконання фахових завдань за кордоном співробітники конкурентної розвідки мають навчитися протидіяти таким системам.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Можливості сучасних біометричних систем, що використовують провідні країни світу, розглянуто в [7]. Сучасні методи, форми та процедури опрацювання правоохоронними органами біометричних показників особи визначено в [8]. Особливості накопичення, обробки та використання персональних даних представників силових структур України викладено в [4]. Можливі шляхи та канали витоку інформації щодо співробітників конкурентної розвідки розглянуто в [5]. Проте, сьогодні недостатньо уваги приділено дослідженню

проблеми захисту співробітників конкурентної розвідки, які в ході виконання фахових завдань стикаються з такою небезпекою, як ідентифікація особи за рисами обличчя сучасними біометричними системами.

Метою статті є дослідження можливостей сучасних біометричних систем ідентифікації у провідних країнах світу, розроблення практичних рекомендацій співробітникам конкурентної розвідки щодо організації протидії сучасним біометричним системам ідентифікації особи за рисами обличчя.

Виклад основного матеріалу.

Досліджуючи питання організації ефективної протидії сучасним біометричним системам, потрібно насамперед визначити, які саме загрози фаховій діяльності співробітників конкурентної розвідки становлять зазначені системи.

Що являє собою сучасна біометрія взагалі? Йдеться про ідентифікацію особи за її фізичними характеристиками або поведінковими рисами. Відбитки пальців, сітківка очей, голос і навіть хода – все це є біометричні показники (характеристики, параметри, маркери, тощо). На цей час біометричні системи ідентифікації особи різної складності використовуються майже в усіх провідних країнах світу. Наприклад, технологічний пристрій Touch ID, який встановлено на сучасному iPhone, використовується для біометричного розпізнавання власника цього засобу зв'язку. Така технологія розпізнавання вважається найбільш сучасною, оскільки ідентифікація особистості ведеться за унікальними показниками, які теоретично притаманні лише певній людині [10].

Зрозуміло, що будь-яка система ідентифікації не має жодної цінності, якщо її можна обійти (обманути). Іноді це зробити досить складно. Якщо співробітник конкурентної розвідки намагатиметься досягти результату без сторонньої допомоги, зростає ймовірність того, що адміністративний орган швидко виявить спроби його несанкціонованого доступу до захищеної системи, а під час превентивного службового розслідування стане очевидним, хто намагався дістати доступ до цієї системи. Щоб знизити ризик передчасного потрапляння в поле зору іноземного правоохоронного органу, співробітнику конкурентної розвідки доцільно встановити конфіденційні стосунки з тією посадовою особою режимного об'єкта, яка має офіційний доступ до закритої системи, що цікавить розвідку. Інший варіант: співробітник конкурентної розвідки намагається отримати доступ до закритої системи дистанційно. У такому разі біометричну систему ідентифікації можна обійти за допомогою спеціальних програм та засобів [11].

Сьогодні особливо актуальною стає проблема отримання співробітниками конкурентної розвідки доступу до будь-яких закритих баз даних (систем) як в Україні, так і за кордоном. Її розв'язання дасть можливість розвідникам вносити в разі службової необхідності окремі зміни до біометричних показників на ту чи іншу особу, що зберігаються в базах даних з обмеженим доступом. У цьому контексті співробітник конкурентної розвідки має приділяти особливу увагу прихованому вивченню особливостей використання іноземними правоохоронними органами Єдиної біометричної системи (ЄБС). Зокрема, для отримання доступу саме до цієї системи особа має пройти біомодальну ідентифікацію, тобто ідентифікацію за рисами обличчя та голосом. Слід зазначити, що в більшості країн світу ці дві модальності одночасно не використовуються [11, 12].

Особливості використання іноземними правоохоронними органами сучасних біометричних системи ідентифікації особи за окремими антропометричними даними. У більшості випадків в сучасних біометричних системах використовується одна з двох вищезазначених модальностей, зокрема ідентифікація особи за рисами обличчя або за голосом. Тож спочатку з'ясуємо, що являє собою ідентифікація особи за рисами обличчя.

Для біометрії найбільш надійною є 3D-ідентифікація рис обличчя. Йдеться про фотофіксацію об'ємного зображення обличчя тієї чи іншої людини. Таке зображення можна отримати лише за допомогою камер з достатньо високою роздільною здатністю, однак далеко не всі країни можуть собі дозволити такі камери. Сьогодні залишається невирішеним й інше питання – як працюватимуть біометричні системи ідентифікації за рисами обличчя, якщо обсяг одночасних звернень до них перевищуватиме мільйон і більше за хвилину.

Окремі біометричні системи налаштовані на ідентифікацію особи за райдужною оболонкою її очей. Проте коштує таке обладнання занадто дорого, тому не кожна держава може його придбати. Розробка технологій (алгоритмів) ідентифікації особи за вимірами в інфрачервоному спектрі, зокрема за малюнком вен на щоках, вилицях або в ділянці очей, за реакцією звуження або розширення зіниць на відблиски, особливостями райдужної оболонки очей тощо допоки перебуває

на стадії наукових досліджень. Наразі, щоби обійти зазначену систему, достатньо їй показати, що перед нею жива людина із венами під шкірою обличчя, зіниці ока якої реагують на зміни зовнішнього освітлення. Проблемним для розвідників поки що залишається питання щодо організації протидії біометричним технологіям ідентифікації особи за голосом. Якщо співробітнику конкурентної розвідки потрібно підробити чийсь голос або змінити свій, він має брати до уваги те, що за допомогою сучасних програмних технологій можна здійснювати шумоочищення й відновлювати аудіосигнали, зокрема мовлення [10].

На безпеку діяльності співробітників конкурентної розвідки та організацію адекватної протидії сучасним біометричним системам позитивно впливають такі чинники: багато біометричних систем, що використовують іноземні правоохоронні органи, потребує високої професійної підготовки їх користувачів; ці системи мають певне відставання в інтерфейсі від вимог, що висувуються до сучасних операційних систем; системи мають певні обмеження у виборі типу електронно-обчислювальної техніки, що може працювати тільки в одній операційній системі і тільки з одним видом звукових карт; під час використання цих систем існують певні обмеження через неможливість їх регулярного технічного супроводження, постійного підтримання в належному стані, оновлення тощо [8].

Для співробітників конкурентної розвідки, звичайно, важливо знати особливості використання адміністративними та правоохоронними органами іноземної країни тієї чи іншої біометричної системи для пошуку та ідентифікації певних осіб, але набагато важливіше досконало вивчити її технічні характеристики. Ці знання допоможуть розвідникам знайти оптимальне рішення, як протидіяти тій чи іншій біометричній системі, зокрема із застосуванням програмних або технічних засобів. Наприклад, провідний американський експерт у галузі створення і розпізнавання дипфейків (відеопідробок) Хао Лі (НАО Li) стверджує, що з початку 2020 року підроблені зображення обличчя вже майже не відрізняються від реальних фотографій та відеозаписів [11]. Тож у разі оперативної потреби співробітнику конкурентної розвідки достатньо завчасно створити дипфейк, що дасть змогу на певний час приховати своє обличчя від правоохоронних органів відповідно до офіційної посади прикриття.

Особливості організації протидії біометричним системам ідентифікації особи за райдужною оболонкою очей. Поки що в сучасних біометричних системах застосовується алгоритм ідентифікації особи за безпосереднім підтвердженням самого факту наявності на обличчі вен під шкірою або реакції зіниць у відповідь на зміни зовнішнього освітлення. Зрозуміло, що обійти таку систему, використовуючи лише звичайну фотографію, буде важко. Більшість сучасних ІТ-компаній велику увагу приділяють розробці алгоритму ідентифікації (аутентифікації) особи за райдужною оболонкою очей. Основний закон діалектики підказує нам, що той, хто щось виробляє, краще за будь кого знає слабкі місця свого винаходу, тому, організувати протидію сучасним біометричним системам буде достатньо легко, якщо співробітник конкурентної розвідки знайде підхід до фахівця, який бере участь у створенні або експлуатації тієї чи іншої системи. Крім того, малюнок райдужної оболонки можна, так би мовити, вкрасти в її власника на відстані, не заглядаючи в його очі. Для цього потрібно мати якісні фотоапарат та 3D-принтер з великими роздільними здатностями. Найпростіший спосіб обійти таку систему – це зробити знімок райдужної оболонки за допомогою цифрової камери в режимі нічної зйомки або видаливши з цієї камери інфрачервоний фільтр. Технічні характеристики такої камери дають змогу на відстані до 5 метрів зробити якісний фотознімок, на якому буде зафіксовано райдужну оболонку очей тієї особи, що становить оперативний інтерес для розвідки [7].

Особливості організації протидії біометричним системам ідентифікації особи за рисами обличчя. Співробітник конкурентної розвідки має усвідомлювати: якщо він коли-небудь потрапив у поле зору правоохоронного органу іноземної країни, його фотографія може опинитися в накопичувальній базі оперативної інформації. Проте, якщо співробітник конкурентної розвідки зможе внести якомога більше дрібних змін до рис свого обличчя, це набагато ускладнить або навіть унеможливить його ідентифікацію через порівняльний аналіз фотографії «нового» обличчя з тими, що раніше потрапили до оперативних баз. Важливою умовою протидії таким біометричним системам є саме збільшення кількості незначних змін окремих параметрів обличчя на противагу декільком радикальним змінам. Щоб ефективно протидіяти тій чи іншій біометричній системі ідентифікації за рисами обличчя, співробітник конкурентної розвідки насамперед має приховано вивчати новітні досягнення державних та приватних ІТ-компаній, що ведуть розробку та вдосконалення таких систем і водночас тестують їх з метою виявлення слабких місць. Звісно, результати випробувань таких систем на стійкість до впливу сторонніх чинників програмного

або технічного характеру розробники ретельно приховують. Однак відомі випадки, коли за допомогою точної 3-D копії обличчя іншої особи можна уникнути ідентифікації [13]. Наприклад, з'ясувалося, що за допомогою гіпсової копії голови керівника компанії «Bkav», виконаної у форматі 3D, було розблоковано п'ять сучасних моделей смартфонів: «LG G7 ThinQ», «Samsung S9», «Samsung Note 8», «OnePlus 6» і «iPhone X», які було захищено системою розпізнавання за рисами обличчя. Для створення такої 3-D копії варто скористатися фотографіями або відеоматеріалами, які можна дістати в достатній кількості із соціальних мереж. Отже, знаючи можливості цих біометричних систем, співробітник конкурентної розвідки зможе протидіяти навіть мультимодальним біометричним системам ідентифікації обличчя і радужної оболонки очей, що діють одночасно завдяки використанню технічних або програмних рішень [14].

Висновки. Аналіз можливостей сучасних біометричних систем ідентифікації за рисами обличчя вказує на те, що завжди можна підібрати способи та методи ефективно протидіяти їм. У сучасному цифровому світі біометричні системи анітрохи не безпечніші, ніж класичні коди та паролі. Наприклад, якщо співробітник конкурентної розвідки буде використовувати для входу в цифрову систему спеціальний пароль – число, предмет, умовну фразу, знак, він може добре їх завчити або зберігати у прихованому місці. Дізнатися від розвідника пароль можливо лише в разі застосування сильних психотропних засобів або фізичного впливу. Зазвичай підготовлений розвідник готовий протидіяти усім заходам, що можуть застосовувати іноземні правоохоронні органи. Проблемним питанням для нього є те, як сховати від оточення чи правоохоронних органів свої очі та відбитки пальців, щоб вони не потрапили до накопичувальних баз даних. Звичайно, найпростіший спосіб їх приховати – постійно носити темні окуляри і рукавички, але саме це може привернути увагу оточення. Інша проблема для розвідника – унікальність тієї чи іншої біометричної системи ідентифікації особи, яку використовують іноземні правоохоронні органи для виявлення осіб, що збирають інформацію економічного характеру, виток якої може завдати шкоди інтересам країни призначення. Щоб адекватно протидіяти такій системі, співробітник конкурентної розвідки має постійно вивчати її параметри (характеристики). Наприклад, у разі зламу паролю, яким користується розвідник, він завчасно може передбачити, як можна замінити його іншим у потрібний момент. А чим замінити обличчя співробітника конкурентної розвідки або відбиток його пальця, щоб убезпечити їх потрапляння до баз даних правоохоронного органу? Для цього керівництво суб'єкта конкурентної розвідки насамперед має визначити, які саме показники (риси обличчя) його співробітника могли потрапити до інформаційних баз іноземних правоохоронних органів, ідентифікація яких може призвести до його розкриття під час виконання ним фахових завдань в країні призначення.

Перспективи подальших досліджень. Деталізувати особливості організації протидії біометричним системам ідентифікації особи за відбитками пальців.

Бібліографічний список:

1. Про порядок заповнення машинозчитуваної зони паспортних та візових документів: Постанова Кабінету міністрів України від 28 червня 1997 року № 636. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/636-97-п#Text> (2023, березень, 23).
2. Бригинець С. Біометричні дані: збір і захист у Європі, США та Україні. *Юридична Газета*. 2019. № 40 (694). URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/inshe/biometrichni-dani-zbir-i-zahist-u-evropi-ssha-ta-ukrayini.html> (2023, березень, 25).
3. Біометричний контроль іноземців // WikiLegalAid довідково-інформаційна платформа правових консультацій. URL: <https://wiki.legalaid.gov.ua/index.php/> (2023, березень, 27).
4. Персональні дані представників силових структур України. URL: <https://myrotvorets2.org/index.html> (2023, березень, 30).
5. У відкритий доступ злили біометричні дані більше мільйона українців. *Новини «То є Львів»*. 2015–2021. URL: <https://inlviv.in.ua/ukraine/u-vidkrytyj-dostup-zlyly-biometrychni-dani-bilshe-miljona-ukrayintsiv> (2023, квітень, 03).
6. Питання європейської та євроатлантичної інтеграції: Указ Президента України від 20 квітня 2019 року № 155/2019.
7. Біометричні технології в XXI столітті та їх використання правоохоронними органами: посібник. 2-ге вид., доп. / В. П. Захаров, В. І. Рудешко. Львів: ЛьвДУВС, 2015. 492 с.
8. Колотушкин С. М., Лосева С. Н. Биометрические технологии в правоохранительной деятельности: международный и отечественный опыт. *Социально-политические науки*. 2018. № 2. С. 226–228. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/biometricheskie-tehnologii-v-pravoohranitelnoy-deyatelnosti-mezhdunarodnyu-i-otchestvennyu-opyt> (2023, квітень, 06).

9. Ландэ Д. В, Прищепя В. П Школа веб-разведки. Инструменты и источники. *Телеком*. 2007. № 7–8. С. 46–49.

10. Швець В. А., Фесенко А. О. Основні біометричні характеристики, сучасні системи та технології біометричної аутентифікації. *Ukrainian Scientific Journal of Information Security*, 2013, vol. 19, issue 2. С. 99–111. URL: <http://jrn1.nau.edu.ua/index.php/Infosecurity/article/view/4882> (2023, квітень, 12).

11. Как обмануть системы распознавания лиц. URL: <https://www.vedomosti.ru/technology/articles/2018/03/28/755116-obma-ut-sistemi> (2023, квітень, 15).

12. Шесть способов защиты от камер видеонаблюдения. URL: <https://pramen.io/ru/2016/04/6-sposobov-zashhititsya-ot-kamer-videona/> (2023, квітень, 17).

13. Как затруднить идентификацию, обмануть видеоаналитику и скрыть лицо от камер. URL: <https://habr.com/ru/company/ivideon/blog/373255/> (2023, квітень, 19).

References:

1. Pro poriadok zapovnennia mashynozchytuvanoi zony pasportnykh ta vizovykh dokumentiv: Postanova Kabinetu ministriv Ukrainy vid 28 chervnia 1997 r. № 636. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/636-97-p#Text> (accessed on: 23/03/2023).

2. Bryhynets S. Biometrychni dani: zbir i zakhyst u Yevropi, SShA ta Ukraini. *Yurydychna Hazeta*. 2019. № 40 (694). URL: <https://jur-gazeta.com/publications/practice/inshe/biometrychni-dani-zbir-i-zahist-u-evropi-ssha-ta-ukrayini.html> (accessed on: 25/03/2023).

3. Biometrychnyi kontrol inozemtsiv // WikiLegalAid dovidkovo-informatsiina platforma pravovykh konsultatsii URL: <https://wiki.legalaid.gov.ua/index.php/> (accessed on: 27/03/2023).

4. Personalni dani predstavnykiv sylovykh struktur Ukrainy. URL: <https://myrotvorets2.org/index.html> (accessed on: 30/03/2023).

5. U vidkrytyi dostup zlyly biometrychni dani bilshe miliona ukraintziv. *Novyny «To ye Lviv»*. 2015–2021. URL: <https://inlviv.in.ua/ukraine/u-vidkrytyj-dostup-zlyly-biometrychni-dani-bilshe-miljona-ukrayintziv> (accessed on: 03/04/2023).

6. Pytannia yevropeiskoi ta yevroatlantychnoi intehratsii: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 20 kvitnia 2019 roku № 155/2019.

7. Biometrychni tekhnolohii v KhKhI stolitti ta yikh vykorystannia pravookhoronnyu orhanamy: posibnyk. 2-he vyd., dop. / V. P. Zakharov, V. I. Rudeshko. Lviv: LvDUVS, 2015. 492 s.

8. Kolotushkyn S. M., Loseva S. N. Byometrycheskiye tekhnolohyy v pravookhranytelnoi deiatelnosti: mezhdunarodnyy u otechestvennyy opyt. *Sotsyalno-polytycheskiye nauky*. 2018. № 2. S. 226–228. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/biometrycheskie-tehnologii-v-pravooohranite-lnoy-deyatelnosti-mezhdunardnyy-i-otchestvennyy-opyt> (accessed on: 06/04/2023).

9. Landie D. V, Pryshchepa V. P. Shkola veb-razvedky. Ynstrumenty y ystochnyky. Telekom. 2007. № 7–8. S. 46–49.

10. Shvets V. A., Fesenko A. O. Osnovni biometrychni kharakterystyky, suchasni systemy ta tekhnolohii biometrychnoi autentyfikatsii. *Ukrainian Scientific Journal of Information Security*, 2013, vol. 19, issue 2. S. 99–111. URL: <http://jrn1.nau.edu.ua/index.php/Infosecurity/article/view/4882> (accessed on: 12/04/2023).

11. Как обманут системы raspoznavaniya lyts. URL: <https://www.vedomosti.ru/technology/articles/2018/03/28/755116-obma-ut-sistemi> (accessed on: 15/04/2023).

12. Shest sposobov zashchyty ot kamer vydeonabliudeniya. URL: <https://pramen.io/ru/2016/04/6-sposobov-zashhititsya-ot-kamer-videona/> (accessed on: 17/04/2023).

13. Как затруднит ydentyfikatsiyu, obmanut vydeoanalytyku y skryt lytso ot kamer. URL: <https://habr.com/ru/company/ivideon/blog/373255/> (accessed on: 19/04/2023).

Hunin V. E., Smolianiuk V. F. Security of subjects of competitive intelligence under the influence of modern biometric identification systems

In the course of the research, the authors of the article studied the possibilities of modern biometric systems in the leading countries of the world. An analysis of modern forms, methods and procedures for processing anthropogenic biometric indicators by state bodies and private structures of a foreign country for the identification and verification of persons by facial features was carried out.

The peculiarities of the use of modern biometric systems of identification by facial features by law enforcement agencies of foreign countries to identify employees of competitive intelligence during their professional tasks have been determined.

Studies have shown that in the conditions of globalization of the digital space, the fight against economic crimes of an international nature and organized transnational crime in today's conditions is an urgent issue of stability and security for many countries of the world today. To a large extent, this fight is quite effective thanks to the combination of information technology and biometric systems on a global level. In this context, it is worth noting that the law enforcement agencies of many countries of the world

have begun to successfully implement modern biometric systems of identification and verification of persons based on their biometric data into their practice.

Recently, there have been qualitative changes in management processes in the world, due to the intensive implementation of modern information technologies. At the same time, the danger of unauthorized interference in the operation of information systems is increasing. The consequences of such an intervention are becoming more and more unpredictable, and their importance has increased significantly recently. As a result, in many countries, more and more attention is paid to the problems of protecting information of a closed nature and to the search for new ways of solving these problems. At the same time, the possibilities of modern information technologies and specially trained professionals who can gain access to closed information or accumulate it from open sources are growing.

The change in the forms and methods of conducting their work by foreign law enforcement agencies due to the use of biometric technologies causes a contradiction between the forms and methods currently used by entities of competitive intelligence to hide the activities of its employees during the performance of professional intelligence tasks, and the conditions of their implementation.

The evaluation of the capabilities of modern biometric identification systems and the peculiarities of their use by foreign law enforcement agencies gave the authors of the article the opportunity to develop and offer the subjects of competitive intelligence practical recommendations on the organization of countermeasures against modern biometric systems of facial identification.

Keywords: *country of destination, political situation, automated information search system, visa information system, unified biometric system, machine-readable format.*

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6117-0263>

Поведа О. П., Національний авіаційний університет

РОЛЬ УРСУЛИ ФОН ДЕР ЛЯЕН В СУЧАСНІЙ ЄВРОПЕЙСЬКІЙ І СВІТОВІЙ ПОЛІТИЦІ

В даній статті визначено роль Урсули фон дер Ляен в сучасній європейській континентальній і світовій політиці. З'ясовано, що, незважаючи на невисокі очікування щодо перспектив її головування в Європейській Комісії після обрання в 2019 році, активна діяльність Урсули фон дер Ляен, особливо відносно успішний результат щодо боротьби із наслідками пандемії COVID-19 і лобювання надання всеосяжної допомоги Україні після повномасштабного вторгнення Росії 24 лютого 2022 року, змусили багатьох європейських політиків, чиновників, а також громадськість належно оцінити її лідерські якості. Урсула фон дер Ляен зазнала критики через відсутність жорсткої позиції щодо порушення прав людини в Азербайджані, а також відносно жорстокого поводження азербайджанських військових із цивільними і військовополоненими в Нагірному Карабаху. Виявлено, що концепція «зменшення ризиків» щодо Китаю, запропонована фон дер Ляен навесні 2023 року, була схвально оцінена адміністрацією президента Сполучених Штатів Америки Джо Байдена. Візит Урсули фон дер Ляен в квітні 2023 року до Пекіна хоча й не увінчався особливими успіхами, але дістав набагато більше схвальних відгуків серед держав-членів Євросоюзу, аніж дипломатичні зусилля в напрямі подальшого визначення взаємин на рівні ЄС-Китай з боку президента Франції Еммануеля Макрона. Досліджено, що на шляху ймовірного переобрання Урсули фон дер Ляен на посаді президента Європейської Комісії в 2024 році можуть виникнути певні перешкоди, однак, зважаючи на переважання позитивних оцінок її діяльності на сучасному етапі, шанси залишитися очільницею Комісії у фон дер Ляен високі, що є надзвичайно важливо для України в контексті збереження підтримки її євроінтеграційних прагнень.

Ключові слова: Урсула фон дер Ляен, Європейська Комісія, Європейський Союз, Україна, Еммануель Макрон.

Після того як в 2009 році в дію вступив Лісабонський договір про внесення змін в Угоду про Європейський Союз й Угоду про заснування Європейської Спільноти було по-новому визначено повноваження між різними інституціями. Зокрема запроваджено посаду Голови Європейської Ради, відповідно до нових умов сформульовано повноваження і функції Президента Європейської Комісії – виконавчого органу ЄС з деякими законодавчими можливостями. 3 грудня 2019 року дану посаду обіймає Урсула фон дер Ляен – колишній міністр оборони Німеччини, член Християнсько-демократичного союзу Німеччини та Європейської Народної Партії. Обрання на посаду очільника Європейської Комісії Урсули фон дер Ляен було досить несподіваним для багатьох європейських функціонерів, адже коли пані фон дер Ляен керувала міністерством оборони в Німеччині, стосовно її дій було багато критики і зауважень. Наприклад, дуже часто їй закидали у надмірному акценті на пропаганді фемінізму і частково пацифістських поглядах. Вона тривалий період виступала проти надання Україні озброєння, особливо важкого і наступального, наголошуючи, що милітаризація України призведе до загострення російсько-українського протистояння.

Однак після початку повномасштабного вторгнення Росії в Україну Урсула фон дер Ляен суттєво переглянула своє відношення особисто до Путіна та РФ загалом. Її прохолодне і прагматичне ставлення до України, якого вона неухильно дотримувалася впродовж своєї тривалої політичної кар'єри змінилося кардинально, Урсула фон дер Ляен стала активно лобювати надання фінансової, економічної, політичної й в тому числі моральної підтримки Україні як державі, яка зазнала неспровокованої агресії з боку сусіда, що володіє ядерною зброєю і українців як нації сміливих і відчайдушних людей, які в перші місяці повномасштабної війни продемонстрували, що готові і можуть дати гідну відсіч російській інтервенції.

Оцінка місця і ролі провідних функціонерів європейських інституцій в сучасній міжнародній політиці, наприклад президента Європейської Ради Шарля Мішеля і президента Європейської Комісії Урсули фон дер Ляен, має важливе значення, адже, по-перше, після проведення інституційної реформи ЄС у 2009 році дипломатична активність того чи іншого керівника, який відповідає за окремий напрям політики, є важливою складовою загального успіху Євросоюзу на світовій арені, а, по-друге, в умовах сучасної агресивної геополітичної стратегії РФ для України надзвичайно важливою є не тільки економічна і військова підтримка з боку ЄС як впливової міжурядової організації, а й позиція і чітка довгострокова стратегія співпраці, яку пропонують окремі керівні особистості Євросоюзу з метою вибудовування власної геополітичної лінії держави на майбутнє.

Мета даної статті – визначити роль президента Європейської Комісії Урсули фон дер Ляен в сучасній європейській та світовій політиці.

Дослідженню дипломатичної і політичної діяльності керівників європейських інституцій присвячено окремі публікації європейських політологів і журналістів. Так, наприклад, автори Б.Моенс і С.Линч акцентують увагу на посиленні критики щодо успіхів Шарля Мішеля на посаді президента Європейської Ради, особливо в 2023 році, наголошуючи насамперед на проблемах з організацією дебатів під час засідань Ради, а також на демонстративних зусиллях останнього показати себе більш професійним фахівцем, ніж Урсула фон дер Ляен під час участі в багатосторонніх міжнародних зустрічах. Д. Ранкін, порівнюючи успіхи та ймовірні недоліки в діяльності Урсули фон дер Ляен на посаді президента Європейської Комісії, акцентує увагу на її швидкій реакції щодо допомоги Україні в протистоянні російській агресії. В даній ж статті висвітлюється діяльність Урсули фон дер Ляен на посаді президента Європейської Комісії насамперед в контексті майбутніх перспектив європейської інтеграції України.

Після початку повномасштабного вторгнення РФ в Україну у 2022 році президент Єврокомісії Урсула фон дер Ляен заявила, що Україна має стати членом Європейського Союзу, а український народ належить до європейської сім'ї народів. 8 квітня 2022 року, у розпал російського вторгнення в Україну 2022 року, фон дер Ляен відвідала з візитом Київ, наголосивши, що метою її приїзду є бажання підтримати Володимира Зеленського та всіх українців. Вона відвідала місця масових вбивств в Бучі та написала у Twitter: «Моє послання українському народу: винні у звірствах будуть притягнуті до відповідальності. Ваша боротьба – наша боротьба» [1]. Крім того, вона пообіцяла, що працюватиме над вирішенням питань щодо вступу України до ЄС. «Наша мета – представити заявку України в Раді цього літа» – зауважила тоді фон дер Ляен [1]. Її супроводжував Жозеп Боррел, який висловив упевненість, що країни ЄС незабаром погодяться на його пропозицію надати Україні додаткові 500 мільйонів євро на підтримку збройних сил у боротьбі з російською агресією. 4 травня 2022 року президент Європейської Комісії оголосила, що Європейський Союз намагатиметься заборонити весь імпорт російської сирої нафти та нафтопродуктів, додавши, що на її думку, євроспільнота повинна стати незалежною від російської нафти, вугілля та газу [3].

18 липня 2022 року фон дер Ляен назвала Азербайджан надійним партнером у сфері енергопостачання, пізніше підписавши з урядом Азербайджану угоду про диверсифікацію поставок газу в контексті нинішньої російсько-української війни. Це викликало суперечку, коли Азербайджан напав на сусідню Вірменію лише через кілька місяців, і азербайджанські солдати вчинили різні задокументовані звірства, включаючи згвалтування та вбивства військовополонених. Правозахисники стверджують, що президент ЄС не може засуджувати одного диктатора, товаришуючи при цьому з іншим [2]. Отже, можна припустити, що у випадку відчайдушних намагань фон дер Ляен налагодити тісні торговельно-економічні відносини з Азербайджаном і особисто з президентом цієї країни Ільхамом Алієвим прослідковувався чистий прагматизм. Зважаючи на те, що через кілька місяців після початку повномасштабного вторгнення РФ в Україну Євросоюзом було взято курс на поступове обмеження (а згодом призупинення) закупівель енергоносіїв з Росії, то Комісії як по суті виконавчому органу ЄС довелося інтенсивно працювати над планом щодо диверсифікації імпорту нафту і газу. Азербайджан вже тривалий час розглядався ЄС як важливий партнер, з яким необхідно посилювати співпрацю. Після подій 24 лютого 2022 року дане переконання ще більше стало підтримуватися багатьма європейськими функціонерами.

Урсула фон дер Ляен з помітним ентузіазмом публічно висловлювалася щодо доцільності і взаємовигідності співпраці з Азербайджаном в різних сферах, не забуваючи при цьому виголошувати компліменти стосовно успіхів Азербайджану в плані переходу до ринкової економіки і загалом модернізації країни протягом останніх десятиліть. Відсутність ж чіткої критики з боку президента

Європейської Комісії щодо дій азербайджанських військових і влади під час загострення протистояння в Нагірному Карабаху влітку 2022 р. продемонструвала мовчазне небажання фон дер Ляєн жертвувати щойно досягнутими домовленостями з офіційним Баку.

На початку квітня 2023 року Урсула фон дер Ляєн разом з президентом Франції Еммануелем Макроном відвідали з офіційним візитом Китай. За кілька днів до свого приїзду фон дер Ляєн виступила з різкою промовою, критикуючи Сі Цзіньпіна через те, що останній підтримує тісні й дружні контакти з Путіним. Посилаючись на мирний план Китаю з 12 пунктів, вона підкреслила, що будь-який план, який виправдовує анексію Росією частини території України, є «просто нежиттєздатним» [11]. Крім того, фон дер Ляєн запропонувала концепцію «зменшення ризиків», яка за своєю суттю є поміркованою версією американської ідеї відмежування від Китаю, так згідно цієї концепції Євросоюз повинен бути більш жорстким в своїй дипломатичній активності, диверсифікувати й захистити свої джерела торгівлі та технологічні винаходи [11].

З іншого боку, Еммануель Макрон прибув до Пекіна із великою делегацією, учасниками якої також стали лідери бізнес-еліти, що, по суті, продемонструвало бажання французів і частини європейських функціонерів підтримувати бізнес-співпрацю з Китаєм, незважаючи на певні існуючі розбіжності в поглядах. В даному контексті покажемо, звичайно, стало те, що президент Єврокомісії фон дер Ляєн перебувала з візитом в КНР на запрошення Макрона.

Дехто з експертів вважає, що залучення Макроном впливової французької і європейської еліти до візиту в Пекін мало на меті продемонструвати американському уряду твердий намір Парижа самостійно будувати співпрацю з КНР, як із боку Франції, так і ЄС [11].

Демонстрація єдності (нехай і в значній мірі символічної) Макрона та фон дер Ляєн також покликана була засвідчити протидію будь-яким спробам й надіям Китаю використовувати розбіжності в рамках ЄС у своїх цілях. Китайське керівництво відчайдушно намагається відвернути окремі держави-члени ЄС від однозначної орієнтації на США, тому використовує будь-яку мінімальну можливість, щоб піддати сумніву контроль Вашингтона над його союзниками в межах євроатлантичного простору. Однак, оскільки країни-члени Євросоюзу підтримують відносини різного ступеня близькості з Китаєм, то ЄС, звичайно, ще не дійшов чіткого консенсусу щодо того, як поводитися з Пекіном. Такі держави як, наприклад Франція та Німеччина, більше прагнуть зберегти торговельні зв'язки, тоді як інші, зокрема постсоціалістичні держави, з великим занепокоєнням спостерігають за подіями в Україні, побоюючись, що Росія може спробувати розпочати інтервенцію щодо інших країн Центрально-Східної Європи, а тому вони виступають за більш жорсткий підхід щодо Китаю.

Загалом фон дер Ляєн зустріли в Пекіні насторожено. Її промова напередодні офіційного візиту до КНР викликала швидку відповідь-репліку з боку посла Китаю в ЄС Фу Конга, який заявив, що вона містить «багато спотворень і неправильних тлумачень» і «навмисно неправильно трактує позицію Китаю стосовно багатьох питань» [11]. Цілком очевидно, що Китай не буде зацікавлений у підтриманні концепції фон дер Ляєн щодо «зменшення ризиків», але, теоретично ймовірно, що в майбутній перспективі можуть скластися обставини, за яких в КНР не буде іншого вибору, як прийняти її. У будь-якому випадку Китаю може бути важко протестувати, враховуючи його власні зусилля стати більш економічно самодостатнім в контексті проголошеної Сі Цзіньпіном стратегії «подвійного обігу» [11]. Крім того, зважаючи на дипломатичні й політичні кроки і загравання КНР впродовж останніх кількох років складається враження, що в певній мірі елементи концепції, запропонованої фон дер Ляєн, можуть періодично співвідноситися із геополітичними кроками Китаю, адже останній однозначно не хоче опинитися в ситуації, коли доведеться сильно залежати від США чи Росії. Так, наприклад, Китай не поспішає надавати РФ допомогу озброєнням, щоб не ускладнювати відносини із США та іншими країнами Заходу, але й з іншого боку, виступає проти економічних санкцій щодо Росії, запроваджених Вашингтоном і ЄС.

Міжнародна активність Урсули фон дер Ляєн, в тому числі її концепція «зменшення ризиків», отримує все більшу підтримку серед європейських політиків. Можна припустити, що, незважаючи на енергійні намагання Еммануеля Макрона посилити свій власний авторитет і значимість Франції на європейській арені, відтісняючи на задній план президента Європейської Ради і президента Європейської Комісії, за останні роки дії і висловлювання французького президента часто піддавалися відчутній критиці. Так, після початку повномасштабного вторгнення РФ в Україну Макрон за інерцією продовжував підтримувати діалог з Путіним, викликаючи роздратування не тільки в Україні, а й багатьох країнах Центрально-Східної Європи. Французький президент тривалий період безуспішно намагався «замирити» РФ і Україну, в той час як Урсула фон дер Ляєн

після візиту до Києва та Бучі закликала європейських політиків долучитися до посилення економічних санкцій проти Росії, щоб змусити останню заплатити за звірства, вчинені в Україні. Така позиція відповідала суспільним настроям в Польщі, прибалтійських республіках, Чехії, Румунії та інших державах ЦСЄ, а тому сприяла підвищенню особистого міжнародного іміджу чинного президента Єврокомісії.

Після візиту фон дер Ляєн і Макрона до Пекіна в квітні 2023 року вже не тільки в Україні і країнах східного флангу ЄС, а й багато хто на рівні загальноєвропейських інституцій без ентузіазму сприйняли висловлювання французького президента щодо ймовірної перспективності посередницьких зусиль Китаю відносно завершення російсько-української війни, спроможності, а головне – необхідності відмежування Євросоюзу від основних геополітичних кроків США на міжнародній арені. Чітко виражена антиатлантистська позиція Макрона поза межами Франції інколи трактується більше як лобювання власних політичних вподобань, аніж намагання захистити загальноєвропейські інтереси. Натомість все більш чітка послідовність і виваженість дій і висловлювань Урсули фон дер Ляєн наштовхує на оптимізм, отримує схвальні відгуки європейських політиків та функціонерів.

Як це часто траплялося в історії ЄС, кризові явища допомагали більш об'єктивно оцінити діяльність президента Європейської Комісії. У відповідь на кризу, спричинену COVID-19 Урсула фон дер Ляєн залучила міністрів охорони здоров'я 27 країн-членів ЄС до спільної скоординованої закупівлі вакцин. Незважаючи на те, що Велика Британія випередила євроспільноту в розповсюдженні вакцин на два тижні, чітка узгодженість дій дозволила Євросоюзу економічно ефективно та рівномірно провести щеплення від коронавірусу. Рівень вакцинації в ЄС вищий, ніж у Сполучених Штатах Америки, а ЄС став найбільшим експортером вакцин до країн, що розвиваються [6].

Крім того, Європейська Комісія виділила 18 мільярдів євро допомоги для України протягом 2023 року, а також запровадила десять безпрецедентних пакетів санкцій проти Росії [6]. Урсула фон дер Ляєн, безперечно, вчергове підтвердила свою послідовну і непохитну підтримку України, домагаючись наслідувати її приклад іншими європейськими функціонерами та на рівні окремих держав-членів Євросоюзу. Діяльність президента Єврокомісії в даному напрямку досить схвально була оцінена адміністрацією Джо Байдена. За період правління Урсули фон дер Ляєн ЄС також відкрив кордони Європи для 8 мільйонів українських біженців, зміцнив спільну безпеку, домовився про спільні постачання енергоносіїв і сприяв досягненню компромісу між Північною Ірландією і Великою Британією.

«Це момент величезного прискорення у формуванні спільної політики», – наголосили минулого року в іспанському виданні El País [6]. «Нечасто погляди діячів з європейських інституцій настільки співпадають з настроями в державах-членах Євросоюзу... Громадська думка значною мірою (понад 80% опитаних) схвалює поточну політику ЄС щодо України та розвиток самостійної енергетичної політики» [6], – додали іспанські оглядачі.

Незважаючи на загалом схвальні відгуки з боку політиків та журналістів у багатьох державах-членах ЄС, серед представників Європейської Народної Партії (політичної сили, членом якої є фон дер Ляєн) останнім часом посилюється критика діяльності лідера Європейської Комісії. Несхвалення однопартійцями діяльності Урсули фон дер Ляєн пояснюється насамперед тим, що чимало правоцентристів у Європейському парламенті не погоджуються з її енергійною діяльністю щодо екологічної політики, вважаючи, що цілі визначені Комісією в цьому напрямку є досить амбітними і досягти їх буде нелегко, а способи для досягнення можуть виявитися досить затратними.

Проте з боку соціал-демократів і зелених вона отримала високу похвалу. «Комісія визначила «Зелену угоду» пріоритетом своєї діяльності» [6], – повідомив у інтерв'ю Foreign Policy один із депутатів лівоцентристського табору в складі Європарламенту, який побажав залишитися анонімним. «Кілька років тому ми не могли собі цього уявити. Враховуючи склад парламенту, важко собі уявити, щоб хтось інший міг би зробити це краще» [6], – додав депутат, натякаючи на домінування правоцентристів у Європарламенті. Під час головування Урсули фон дер Ляєн в Єврокомісії вона поставила за мету скоротити викиди парникових газів як мінімум на 55% до 2030 року шляхом створення відновлюваних джерел енергії, зменшення попиту на енергію та поступової відмови від викопного палива.

Однак перешкоди Урсулі фон дер Ляєн бути переобраною на посаді президента Європейської Комісії залишаються. Так, у новообраному в 2024 році Європейському парламенті може бути менше

консерваторів, лібералів і соціал-демократів – представників трьох груп, які забезпечили фон дер Ляєн підтримку в 2019 році. В цьому випадку підтримка зеленими кандидатури чинного президента Європейської Комісії може мати вирішальне значення. Позитивним сигналом для нинішньої очільниці Комісії є те, що лівоцентристський уряд у Німеччині на чолі з канцлером Олафом Шольцом зараз в цілому позитивно оцінює її діяльність і швидше за все підтримає фон дер Ляєн на виборах головного комісара наступного року.

Таким чином, 'діяльність Урсули фон дер Ляєн на посаді президента Європейської Комісії останнім часом отримує багато позитивних відгуків серед лідерів держав-членів ЄС, політологів, журналістів, суспільних верств, що дає підстави припускати, що після проведення виборів до Європарламенту в 2024 році вона зможе зберегти за собою займану посаду. Для України переобрання Урсули фон дер Ляєн на посаді очільника Єврокомісії означатиме підтримку євроінтеграційних прагнень нашої держави з боку однієї з найважливіших інституцій Євросоюзу, а також сприятиме захисту національних інтересів України в надзвичайно складний і водночас важливий період її історії.

Бібліографічний список / References:

1. As it happened: EU's Von der Leyen promises to speed up Ukraine membership process. *France 24*. April 2022. URL: <https://www.france24.com/en/europe/20220408-live-civilians-flee-as-ukraine-braces-for-redoubled-russian-assault-on-southeast> (дата звернення 03.05.2023).
2. Basso D., Maksimov V. EU looks to autocracies in search for energy. URL: https://www.euractiv.com/section/politics/short_news/eu-looks-to-autocracies-in-search-for-energy/ (дата звернення 04.05.2023).
3. Campbell M. What are Europe's energy alternatives now that Russian gas is off the cards. URL: <https://www.euronews.com/green/2022/04/27/europe-scrambles-to-keep-the-lights-on-as-it-sidelines-russian-gas> (дата звернення 04.05.2023).
4. Delivering the European Green Deal. URL: https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/european-green-deal/delivering-european-green-deal_en (дата звернення 14.05.2023).
5. Fleming S. Ursula von der Leyen forged a bolder, stronger EU. Can she keep it? *Financial Times*. April 21 2023. URL: <https://www.ft.com/content/d0bd82d1-8e7d-4379-9f59-630886c04293> (дата звернення 14.05.2023).
6. Hockenos P. It's Ursula von der Leyen's Europe – for Now. URL: <https://foreignpolicy.com/2023/03/08/ursula-von-der-leyen-europe-eu-weber/> (09.05.2023).
7. Lynch Suzanne, Hans von der Burchard. Will Ursula von der Leyen run again? Germany hopes so. *POLITICO*. April, 19. 2023. URL: <https://www.politico.eu/article/ursula-von-der-leyen-second-term-eu-commission-presidency-germany-support/> (дата звернення 15.05.2023).
8. Moens B., Lynch S. How Charles Michel Lost the Room. *POLITICO*. March, 23. 2023. URL: <https://www.politico.eu/article/how-charles-michel-lost-the-room-mette-frederiksen-european-council-migration-economy-french-president-emmanuel-macron-joe-biden-former-belgian-prime-minister/> (дата звернення 07.05.2023).
9. Rankin J. Ursula von der Leyen: EU's 'general' nears endgame of turbulent first term. *The Guardian*. 5 April 2023. URL: <https://www.theguardian.com/world/2023/apr/05/ursula-von-der-leyen-eu-european-commission-president-first-term> (дата звернення 08.05.2023).
10. The woman at the heart of Europe. *The Economist*. URL: <https://www.economist.com/europe/2023/04/09/the-woman-at-the-heart-of-europe> (дата звернення 15.05.2023).
11. Wong T. Macron and von der Leyen: Europe's good cop and bad cop meet Xi Jinping. URL: <https://www.bbc.com/news/world-asia-china-65186222> (дата звернення 08.05.2023).

Poveda O. The role of Ursula von der Leyen in modern European and world politics

The role of Ursula von der Leyen in modern European continental and world politics is defined in the given article. It was revealed that despite the low expectations regarding the prospects of her presidency of the European Commission after being elected in 2019, Ursula von der Leyen's active management, especially the relatively successful result in overcoming the consequences of the COVID-19 pandemic and lobbying for the provision of comprehensive assistance to Ukraine after a full-scale invasion of Russia on February 24, 2022, made many European politicians, officials, as well as the public to properly assess her leadership qualities. Ursula von der Leyen has been criticized for not taking a strong stance on human rights violations in Azerbaijan, as well as the relatively brutal treatment of civilians and prisoners of war by the Azerbaijani military in Nagorno-Karabakh. The concept of "de-risking" with regard to China, proposed by von der Leyen in the spring of 2023 has been favorably evaluated by the administration of the President of the United States of America Joe Biden. Although Ursula von der Leyen's visit to Beijing in April 2023 was not particularly successful, it received much more favorable reviews among EU member

states than French President Emmanuel Macron's diplomatic efforts to further define EU-China relations. It has been also revealed that Ursula von der Leyen may face certain obstacles on the way of possible re-election as President of the European Commission in 2024, however, taking into account the predominance of positive evaluations of her activities at the current stage, the chances of von der Leyen remaining as the head of the Commission are high, which is extremely important for Ukraine in the context of maintaining support for its European integration aspirations.

Keywords: *Ursula von der Leyen, European Commission, European Union, Ukraine, Emmanuel Macron.*

ВИМОГИ ДО АВТОРСЬКИХ ОРИГІНАЛІВ СТАТЕЙ

Редакційна колегія приймає до друку статті виключно за умови їх відповідності вимогам МОН України.

Стаття повинна містити в явному чи неявному вигляді такі елементи, як:

- постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- формулювання мети статті (постановка завдання);
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор;
- виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується стаття;
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих результатів;
- висновки до даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

До публікації в журналі приймаються наукові праці, які раніше не були опубліковані. За точність цитування та наведених у статтях наукових фактів, цифр, інших відомостей відповідають автори. Редколегія може не поділяти світоглядних переконань та концептуальних позицій авторів. У разі необхідності редакційна колегія може відправити статтю автору на доопрацювання. Редколегія залишає за собою право редагування текстів статей.

Статті, автори яких не мають наукового ступеня, супроводжуються *рецензією* доктора наук за фактом публікації або витягом із протоколу засідання кафедри про рекомендацію до друку.

Усі статті, які подаються до журналу, піддаються сліпому рецензуванню.

Публікація статей в межах черги надходження та зареєстрованого обсягу журналу є **безкоштовною**. В першу чергу розглядаються з метою публікації статті англійською мовою.

Орієнтовний обсяг статті, включаючи ілюстрації та таблиці – 16-20 тис. друкованих знаків разом із пробілами.

Вимоги для оформлення тексту: текст набирається в редакторі Microsoft Word for Windows; береги: верхній, нижній – 20 мм, правий – 10 мм, лівий – 30 мм; шрифт Times New Roman, кегель 12 пт, інтервал – 1; абзацний відступ – 10 мм. Вирівнювання тексту: по ширині (переноси слів не допускаються, між словами допускається тільки один пробіл, табуляцію не застосовувати).

Важливо звернути увагу на наступне: необхідно використовувати **кутові лапки** «Текст»; розрізняти символи **defіс і тире** (тире відокремлюється з обох боків пропусками і довше дефіса); виставляти **нерозривні пробіли** між ініціалами та прізвищем, сторінкою і відповідним номером у посиланнях та списку використаних джерел, між датою і роком тощо (напр. В. С. Стуса; с. 22–28; 27 березня 2016 р.; м. Київ); по тексту **уніфікувати скорочення** (напр. зупинитися на одному з варіантів – 2014 р. або 2014 рік); розшифровувати **абрєвіатури** при першому згадуванні і лише відтак вживати надалі; між словами залишати по одному пробілові (прибрати *зайві пробіли*).

Рисунки і таблиці оформляються згідно чинного держстандарту. Схеми, графіки, діаграми, формули і таблиці повинні бути складені безпосередньо в текстовому редакторі і розміщені строго в межах зазначених вище розмірів сторінки. Таблиці формуються в редакторі за допомогою пункту меню «Таблиця». Формат таблиць лише книжковий.

Рукопис статті подається в електронному вигляді, виконаний у текстовому процесорі MS Word for Windows (збережений у форматі doc або rtf), який надсилається на електронну адресу: **politlifejournal@gmail.com** із зазначенням латиницею прізвища автора/авторів (наприклад: Nagornyak).

Перелік літературних джерел розташовується або за алфавітом, або в порядку їх використання після тексту статті з підзаголовком «**Бібліографічний список:**» та оформлюється згідно з вимогами ДСТУ 8302:2015 і виконується мовою оригіналу. Бажано, за наявності, надавати DOI-адресу цитованого матеріалу. Джерела в переліку посилань **нумеруються вручну** (без використання функції меню Word «Формат – Список – Нумерований»). Посилання на літературу в тексті подаються за таким зразком: [5, с. 87], де 5 – порядковий номер джерела за списком літератури, 87 – сторінка. Посилання на декілька джерел одночасно подаються таким чином: [3, с. 5- 6] або [3, с. 145; 5, с. 25; 7, с. 348]. Якщо в Бібліографічному списку є хоча б одне видання кирилицею, після нього вміщується References – бібліографічний список у «латинізованому» вигляді: в ньому всі кириличні літери транслітеруються латиницею. Для автоматичної транслітерації кирилических джерел можна скористатися сайтами <http://www.translit.ru> – для російськомовних джерел, та <https://slovyuk.ua/translit.php> – для українських джерел.

Структура статті: УДК, ORCID-ідентифікатор автора, прізвище та ініціали автора, назва статті, анотація та ключові слова українською мовою, текст статті, бібліографічний список, бібліографічний список (References) латиницею; прізвище та ініціали автора, назва статті, анотація та ключові слова англійською мовою. Обсяг кожної з анотацій – українською та англійською мовою – не менше 1800 знаків, враховуючи ключові слова та пробіли.

Реєстрацію в системі ORCID можна здійснити за адресою: <https://orcid.org/>

Зразок оформлення статті:

УДК

ORCID-ідентифікатор автора

Прізвище та ініціали автора, назва організації

НАЗВА СТАТТІ

Анотація та ключові слова українською мовою (не менше 1800 знаків)

Текст статті

Бібліографічний список:

References:

ПІБ, Назва статті, анотація та ключові слова англ. мовою (не менше 1800 знаків)

Приклад оформлення Бібліографічного списку:

1. Аакер Д. Создание сильных брендов. Москва: Издательский дом Гребенникова, 2003. 440 с.
2. Австралия – лучшая для жизни страна. Записки эмигранта. URL: <http://proau.info/avstraliya-luchshaya-dlya-zhizni-strana/> (дата звернення: 16.07.2018).
3. Агентство Bloomberg представило рейтинг стран мира, жители которых больше всего страдают от стресса и депрессии. URL: <http://gtmarket.ru/news/2013/07/19/6112> (дата звернення: 01.12.2018).
4. Адилов В. А. Образ России в Казахстане : опыт проектирования бренда страны во внешней среде : дис. ... канд. полит. наук : 23.00.02. Москва, 2009. 198 с.
5. Актуальные проблемы мировой политики в XXI веке. Ежегодный альманах. URL: <http://worldpol.ru/index.html> (дата звернення: 24.10.2018).
6. Безуглий П. Г. Чинники та наслідки міграційного руху в Україні. *Політичне життя*. Вінниця, 2018. № 3. С. 4-9. DOI: 10.31558/2519-2949.2018.3.1.
7. Люстрація в Україні як засіб легітимації нового політичного режиму / Бондаренко С. В., Зайченко І. А., Нагорняк Т. Л. [та ін.]. *Політичне життя*. Вінниця, 2018. № 2. С. 14-18. DOI: 10.31558/2519-2949.2018.2.2.
8. Польовий М. А. Політичні процеси: теорія та практика моделювання : монографія. Одеса: Фенікс, 2011. 288 с.
9. Потенціал взаємодії Уряду і суспільства потрібно використати для модернізації країни : Інтерв'ю Голови Держінформнауки Володимира Семиноженка. *Міжнародний діловий журнал Image.ua*. 2012. № 3. URL: http://crimea-portal.gov.ua/kmu/control/uk/publish/article?art_id=245664253&cat_id=244276512 (дата звернення: 06.01.2018).
10. Sassen S. Borders, Walls, and Crumbling Sovereignty. *Political Theory*. 2012. № 40 (1). P. 116–122. URL: <http://www.saskiasassen.com/PDFs/publications/Borders-Walls-and-Crumbling-Sovereignty.pdf> (дата звернення: 11.08.2018).
11. Scammell M. Political marketing: Lessons for political science. *Political studies*. 1999. № 47 (4). P. 718–739.
12. Zhang L. City branding and Olympic effect: A case study of Beijing. *Cities*. 2009. Vol. 26. No. 5. P. 245–254.

Приклад оформлення розділу References для поданого вище бібліографічного списку:

1. Aaker D. Sozdanie sil'nyh brendov (Creation of strong brands). Moskva: Izdatel'skij dom Grebennikova, 2003. 440 p.
2. Avstralija – luchshaja dlja zhizni strana. Zapiski emigranta (Australia – the best country for life. Memoirs of emigrant. URL: <http://proau.info/avstraliya-luchshaya-dlya-zhizni-strana/> (Access date: 16.07.2018).
3. Agentstvo Bloomberg predstavilo rejting stran mira, zhiteli kotoryh bol'she vsego stradajut ot stressa i depressii (Bloomberg Agency ranked countries in the world whose residents are most affected by stress and depression). URL: <http://gtmarket.ru/news/2013/07/19/6112> (Access date: 01.12.2018).
4. Adilov V. A. Obraz Rossii v Kazahstane : opyt proektirovanija brenda strany vo vneshnej srede (The image of Russia in Kazakhstan: the experience of designing a country's brand in the external environment) : dis. ... kand. polit. nauk : 23.00.02. Moskva, 2009. 198 p.
5. Aktual'nye problemy mirovoj politiki v XXI veke. Ezhegodnyj al'manah (Actual problems of world politics in the 21st century. Annual almanac). URL: <http://worldpol.ru/index.html> (Access date: 24.10.2018).
6. Bezuglyi P. G. Chynnyky ta naslidky` migracijnogo ruxu v Ukrajini (Factors and effects of migrations in Ukraine). *Politychne zhyttja (Political life)*. Vinnytsya, 2018. # 3. S. 4-9. DOI: 10.31558/2519-2949.2018.3.1.
7. Lyustraciya v Ukrajini yak zasib legitymaciyi novogo politychnogo rezhymu (Lustration in Ukraine as the mean of new political order legitimation) / Bondarenko S. V., Zajchenko I. A., Nagornyak T. L. [ta in.]. *Politychne zhyttja (Political life)*. Vinnytsya, 2018. # 2. P. 14-18. DOI: 10.31558/2519-2949.2018.2.2
8. Polovyi M. A. Politychni procesy: teoriya ta prakty`ka modelyuvannya (Political processes: theory and practice) : monograph. Odesa: Feniks, 2011. 288 p.
9. Potencial vzayemodiyi Uryadu i suspilstva potribno vykorystaty dlya modernizaciyi krayiny : Interv'yu Golovy Derzhinformnauky Volody`my`ra Semy`nozhenka (Government-society interaction potential should be used to modernize country: Interview of the Head of the State Agency of Science). *Mizhnarodnyj dilovyj zhurnal Image.ua*. 2012. № 3. URL: http://crimea-portal.gov.ua/kmu/control/uk/publish/article?art_id=245664253&cat_id=244276512 (Access date: 06.01.2018).
10. Sassen S. Borders, Walls, and Crumbling Sovereignty. *Political Theory*. 2012. № 40 (1). P. 116–122. URL: <http://www.saskiasassen.com/PDFs/publications/Borders-Walls-and-Crumbling-Sovereignty.pdf> (Access date: 11.08.2018).
11. Scammell M. Political marketing: Lessons for political science. *Political studies*. 1999. № 47 (4). P. 718–739.
12. Zhang L. City branding and Olympic effect: A case study of Beijing. *Cities*. 2009. Vol. 26. No. 5. P. 245–254.

Стаття обов'язково супроводжується **авторською довідкою** із зазначенням прізвища, імені, по-батькові (повністю); ORCID-ідентифікатора, наукового ступеня, вченого звання, посади, місця роботи, а також робочої, домашньої адреси і телефонів, адреси електронної пошти; назви статті.

Рукописи статей та диски авторам не повертаються.

Тел. для довідок: (098) 68-52-788

E-mail: politlifejournal@gmail.com

politzhyttja@i.ua

Примірники журналу можна придбати в редакції.

Науковий журнал
ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ

Виходить чотири рази на рік

№ 2, 2023 р.

Свідоцтво KB 22504-12404ПР від 27.01.2017
Тираж 300 прим. Замовлення №PL-23-2

Адреса редакції:

21021, м. Вінниця, вул. 600-річчя, 21, к.614.
Тел.: гол. ред.: (0432) 508-779;
відп.секр.: (098) 68-52-788;
e-mail: politlifejournal@gmail.com
polit-period.div@donnu.edu.ua

Адреса видавця:

Донецький національний університет імені Василя Стуса
21021, м. Вінниця, вул. 600-річчя, 21
тел.: +380 432 50 89 37
e-mail: res.pro-rector@donnu.edu.ua
Свідоцтво ДК №5945 від 15.01.2018

Дизайн обкладинки: І. О. Мельничук
Переддрукарська підготовка видання: М. А. Польовий
Технічний редактор: М. А. Польовий

Підписано до друку 03.07.2023. Формат 60x84/8. Папір офсетний.
Друк різнографічний. Ум. друк. арк. 12,0. Обл. видавн. арк. 15,0.
